Bogdan Murgescu Istorie romaneasca

BOGDAN MURGESCU, născut la Bucureşti în anul 1963. Absolvent al ; Facultăţii de istorie-Filozofie a Universităţii Bucureşti ca şef de //promoţie (1986). Doctor în istorie (1995). Din 1990 cadru didactic \ universitar, actualmente conferenţiar şi secretar ştiinţific al Facultăţi de ¿ Istorie a/ Universităţii Bucureşti. Specializat în istoria economică si \ socială a evului mediu târziu şi a începuturilor epoci modernei /.preocupat şi de aspectele teoretice şi metodologice ale istoriei[1] ? economice >şi ale stratificărilor sociale. Distins cu premiu «Nicolae ; Iprga» al Academiei Române pentru cartea *Circulaţia monetară în ţările Române în secolul al XVI-lea,* Bucureşti, 1996. De asemenea, a , primit premiul «Constantin C. Giurescu» al Fundaţiei Culturale: ,'3;iMjagazipjàtprîç pentru prima ediţie a acestei cărţi.

«O/excelenta/sinteză 'de istorie naţională, în contextul istoriei;^®[^I^ generale/ un 'OTode/ (şi subliniez cuvântul) pentru prezentarea dej ansamblu a trecutului românesc. De ce un model? Mai întâi pentru căi .autQrul a' izbutit. printr-un efort de documentare de-a dreptul; irnpresighant,să,stăpânească întreaga problematică a evoluţieil .şgcieţăti'i româneşti \în perioada tratată, de la demografie şt structuri: socioreconorriice; trecând, prin istoria politică la cultură şi mentali colectiv. Fie că e vorbă de istoria preţurilor sau de viaţa religioasă,! Bogdan Murgescueste «la., el acasă» [illegible]in stăpânirea perfectă problemei – şi la curent cu ultimele cercetări din ţară şi din străinătate în al[illegible]ea rând, pentru că-aşa cum o arată şi titlul – autorul a voit şi a reuşit perfect. Să racordeze istoria [illegible]anilor la marile curente ale^^j^f^ istorieieuropene.»'

FLORIN CONSTANTINIU^^

. — ' /0

ISBN 973-601-988-8

Editura **teora**
UMĂ ISTORIE ROMANEASCA

9 789736 019883

Bogdan Murgescu, născut la Bucureşti în anul 1963. Absolvent | al Facultăţii de Istorie-Filosofie a Universităţii Bucureşti ca şef de i promoţie (1986). Doctor în istorie (1995). Din 1990 cadru didac- I tic universitar, actualmente conferenţiar şi secretar ştiinţific al ! Facultăţii de Istorie a Universităţii Bucureşti. Specializat în istoria economică şi socială a evului mediu şi a începuturilor epocii modeme; preocupat şi de aspectele teoretice şi metodologice ale istoriei economice şi ale stratificărilor sociale. Distins cu premiul „Nicolae Iorga" al Academiei Române pentru cartea ***Circulaţia monetară în Ţările Române în secolul al XVI-lea,*** Bucureşti, 1996. | De asemenea, à primit premiul „Constantin C. Giurescu" al Fundaţiei culturale Magazin Istoric pentru prima ediţie a acestei cărţi, „O excelentă sinteză de istorie naţională, în contextul istoriei > generale, un model (şi subliniez cuvântul) pentru prezentarea | de ansamblu a trecutului românesc. De ce un model? Mai întâi ' pentru că autorul a izbutit, printr-un efort de documentare de-a ; dreptul impresionant, să stăpânească întreaga problematică a evo- I luţiei societăţii româneşti în perioada tratată, de la demografie şi structuri socio-economice, trecând prin istoria politică la cultură şi mental colectiv. Fie că e vorba dé istoria preţurilor sau de viaţa :• religioasă, **Bogdan Murgescu** este «la el acasă» – prin stăpânirea | perfectă a problemei – şi la curent cu ultimele cercetări din ţară ; şi din străinătate; în al doilea rând, pentru că – aşa cum o arată şi titlul – autorul a voit şi a reuşit perfect să racordeze istoria românilor la marile curente ale istoriei europene."

FLORIN CONSTANTINIU

Istorie românească - istorie universală (600-1800)

Bogdan Murgescu

Titlul: Istorie românească – istorie universală (600-1800)
Copyright © 1999 **Editura Teora**

Toate drepturile asupra acestei cărţi aparţin Editurii Teora.
Reproducerea integrală sau parţială a textului
din această carte este posibilă numai cu acodul prealabil scris al
Editurii Teora.

UNIVERSITAS este un imprint al Editurii Teora.

Director al departamentului UNIVERSITAS: Gelu Diaconu
Coperta: Gheorghe Popescu
Director general: Teodor Răducanu

NOT2801 UMA ISTORIE ROMANEASCA
ISBN 973-601-988-8
Prînted in Romania

UNIVERSITA

Distribuţie:
Bucureşti: B-dul Al.I. Cuza nr. 39; tel./fax: 222.45.33
Sibiu: Sos. Alba lulia nr. 40; tel.: 069/21.04.72; fax: 069/23.51.27

Teora – Cartea prin poştă
CP 79-30, cod 72450 Bucureşti, România
Tel./fax: 252.14.31
e-mail: **cpp@teora.kappa.ro**

Teora
CP 79-30, cod 72450 Bucureşti, România
Fax: 210.38.28 ’
e-mail: **teora@teora.kappa.ro**
Internei: **www.teora.ro**

Sumar

Cuvânt înainte la ediţia a Il-a..... 7

Introducere..... 9

I. Structuri comparate..... 13
1. Populaţie şi hrana..... 13
2. Habitatul rural..... 29
3. Meşteşugurile..... 33
4. Oraşele..... 35
5. Schimbul de mărfuri..... 42
6. Structura socială şi problema feudalismului..... 49
7. Statul.....'..... 61
8. Biserica şi viaţa religioasă..... 71
9. Niveluri culturale si orizont mental..... 79

n. Articulaţii funcţionale..... 93
1. Autohtoni şi migratori..... 93
2. Constituirea statelor Ţara Românească şi Moldova 111
3. Rezistenta antiotomană a Tarilor Române – forme si însemnătate europeană..... 121
4. Dominaţia otomană şi impactul ei asupra Ţărilor Române..... 146
5. Ţările Române şi începuturile chestiunii orientale 187

încheiere..... 199

Bibliografie selectivă..... 201

Summary..... 213

Cuvânt înainte la ediţia a II-a

[7]

Gând am publicat acum 5 ani prima ediţie a acestei cărţi, a fost un act de temeritate. Mă întrebam atunci dacă a încerca sinteza înainte de a fi umplut un raft de bibliotecă cu contribuţii speciale nu este o îndrăzneală prea mare. Ecourile pozitive şi aprecierile măgulitoare care au însoţit această carte, ca şi premiul «Constantin C. Giu- rescu» acordat de Fundaţia Culturală «Magazin Istoric», m-au convins că a fost un pariu câştigat.

Epuizarea rapidă a primei ediţii, care de altfel a fost tipărită într-un tiraj modest şi în condiţii grafice precare, a constituit o încurajare pentru a purcede la o nouă ediţie. Ştiinţa istorică nu este însă imobilă, şi scrupulul de a aduna observaţiile critice asupra eventualelor puncte vulnerabile ale primei ediţii a contribuit la acumularea unui număr apreciabil de lucrări noi cu privire la diferitele probleme tratate în această carte. Am putut astfel constata din proprie experienţă faptul că aducerea la zi a unui text deja redactat este o sarcină ingrată, şi care arareori reuşeşte pe deplin. Am avut însă şi satisfacţia de a vedea cum diferite contribuţii recente converg cu concluziile la care ajunsesem, sau lămureau aspecte care fuseseră mai puţin clare în prima ediţie. Totodată, discuţiile cu colegii de diferite generaţii m-au determinat să amplific în mai multe locuri textul iniţial, şi să accentuez unele dintre concluziile care anterior fuseseră exprimate într-o formă mai puţin tranşantă. Dincolo însă de aceste adăugiri şi de accentele mai apăsate, structura de bază şi fondul principal de idei este acelaşi din ediţia anterioară.

Lista datoriilor de recunoştinţă acumulate este încă şi mai lungă acum decât la prima ediţie. Intenţia de a aşterne pe hârtie cursul universitar pe care l-am ţinut pe această temă începând cu anul universitar 1991/1992 mi-a fost susţinută

prin încurajări şi critici stimulatoare de către soţie. Discuţiile cu colegii mai maturi şau mai tineri din facultate şi din institutele de specialitate m-au ajutat să beneficiez de experienţa şi de cunoştinţele lor în probleme pe care le stăpâneam mai puţin. Domnii Florin Constantiniu şi Andrei Pippidi au avut amabilitatea să citească întreg manuscrisul primei ediţii şi

să-mi împărtăşească observaţiile lor. Dintre recenzorii acelei ediţii, domnul Paul Cemovodeanu a binevoit să-mi pună la dispoziţie un set de observaţii critice pertinente, iar aprecierile şi îndemnurile sale repetate au constituit un stimul pentru pregătirea noii ediţii. în fine, dar nu în cele din urmă, studenţii mei, prin interesul arătat, prin întrebările lor şi prin curiozitatea lor intelectuală, m-au obligat şi totodată m-au ajutat să merg la esenţe şi să-mi clarific mereu ideile şi informaţiile. Lor tuturor, ca şi celor nenumiţi aici şi care m-au sprijinit într-o formă sau alta, li se cuvine recunoştinţa mea.

Acestea fiind spuse, la fel ca sila prima ediţie, responsabilitatea neîmplinirilor acestei cărţi îmi revine în exclusivitate, Probabil că unele dintre aceste scăderi puteau fi preîntâmpinate printr-un plus de erudiţie şi de atenţie. Altele erau inevitabile dată fiind vastitatea problematicii şi a perioadei tratate. în fine, o parte dintre riscuri au fost asumate conştient atunci când am optat pentru prezentarea tranşantă a concluziilor la care am ajuns chiar şi atunci când ele se despart de opiniile dominante în istoriografie şi/sau în cultura de masă. Dincolo însă de aceste limite şi neîmpliniri, ideile trebuie să circule şi progresul ştiinţific rezultă tocmai din confruntarea acestor idei. Dacă această nouă ediţie a cărţii mele va stimula cercetarea şi reflecţia istorică şi va contribui într-o măsură mai mare decât cea anterioară la declanşarea unor dezbateri cu privire la destinul nostru istoric, ea îşi va fi atins scopul de a participa la efortul de înnoire a istoriografiei române actuale.

ianuarie 1999

Introducere

Această carte este axată pe o temă fundamentală şi totodată recurentă în istoriografia română: locul şi rolul românilor în istoria universală, felul în care istoria oamenilor care au locuit spaţiul românesc s-a împletit cu cea a celor din alte spaţii geografice, condiţionările reciproce dintre istoria românilor şi cea universală. Această problemă este de o reală însemnătate în reflecţia fiecăruia dintre noi şi a noastră în comun despre noi, despre locul nostru în lume, despre relaţiile dintre noi şi ceilalţi, într-un cuvânt despre identitatea noastră individuală şi mai ales colectivă. Totodată, cred că răspunsurile la aceste întrebări au fost prea adesea date sub impresia prezentului imediat, sub imperiul timpului scurt şi iute. în aceste condiţii, o incursiune în timp şi perspectiva duratei lungi, atât de dragă noii istoriografii de inspiraţie braudeliană, sunt de natură să aducă lumini noi şi o mai dreaptă cumpănire a faptelor.

Se cuvine să dau câteva lămuriri în legătură cu originea şi structura acestei cărţi. Problematica raporturilor dintre istoria românească şi istoria universală mă frământă de multă vreme, şi multe dintre studiile pe care le-am publicat de-a lungul timpului au încercat să răspundă unor întrebări din acest domeniu. Prilejul de a-mi aduna ideile într-un ansamblu coerent, ca şi obligaţia de a-mi verifica ipotezele şi de a-mi completa analiza, mi-a fost oferit de un curs pe această temă pe care l-am ţinut la Facultatea de Istorie a Universităţii Spiru Haret în anii 1992-1995. De atunci analiza a fost completată mereu, îndeosebi în cadrul unor cursuri speciale ţinute la Facultatea de Istorie a Universităţii Bucureşti, astfel încât această carte nu mai este acel curs originar şi s-a dezvoltat într-o entitate cu o identitate proprie. Mi-am structurat demersul în două registre: mai întâi o parte dedicată structurilor comparate, văzute prin prisma duratei lungi şi a stabilităţii multiseculare, apoi o parte a doua orientată spre articulaţiile funcţionale, spre o analiză diacronică a conexiunilor şi interferenţelor dintre istoria românească şi cea a altor popoare sau părţi ale lumii. Această dublare a perspectivelor a făcut ca unele repetiţii sa fie inevitabile; sper însă ca ele să nu fie supărătoare pentru

cititor. Pe de altă parte, această carte nu aspiră să fie un tratat exhaustiv unde să se regăsească toate aspectele istoriei româneşti în perioada anunţată prin titlu – de altfel, aşa ceva ar fi fost aproape cu neputinţă într-un spaţiu atât de limitat – ci doar o examinare sintetică a conexiunilor externe care au modelat destinul societăţii româneşti în evul mediu şi la începuturile epocii modeme. Necesitatea operării unei selecţii între multiplele aspecte ce ar fi putut fi analizate a condus, în pofida eforturilor pentru asigurarea unui echilibru cât mai bun, la privilegierea anumitor probleme şi la tratarea mai sumară sau chiar la absenţa altora. O atenţie mai mare ar fi meritat poate interferenţele culturale, intelectuale şi artistice, dar detalierea acestora ar fi ameninţat să dezechilibreze lucrarea. De altfel, în consonantă cu tendinţele prevalente în istoriografia postbelică, m-am ferit să mă las sedus de realizările uneori remarcabile ale unor indivizi izolaţi şi am căutat să surprind cu precădere elementele decisive, ţinând dé structurile profunde ale istoriei, sau având un impact deosebit asupra evoluţiei acestora. Această opţiune s-a datorat convingerii că realizările culturale majore ale «vârfurilor» nu pot fi înţelese si preţuite cu adevărat decât prin raportare la fundalul alcătuit de aceste structuri.

Câteva precizări terminologice şi conceptuale mi se par încă necesare. Mai întâi, limitele cronologice ale acestei lucrări sunt convenţionale, generale şi orientative. Ele nu reflectă o opţiune pentru d anumită periodizare a istoriei. De altfel, disputele dintre specialişti cu privire la problemele de periodizare sunt încă frecvente, iar argumentele pentru una sau alta dintre variante suficient de numeroase şi de pertinente pentru a ne avertiza că nici o opţiune nu este absolută întru corectitudine. Acestea fiind spuse, considerăm că limitele alese de noi au meritul de a corespunde unor falii importante în istoria românească: desăvârşirea procesului de constituire etnică a poporului român şi pierderea pentru mai multe secole a contactului direct cu Imperiul roman de răsărit (bizantin) în cazul celei dintâi, intrarea spaţiului românesc în orbita capitalismului occidental si declanşarea procesului de constituire a statului naţional român modem în cazul celei de-a doua. în fraza de mai sus, la fel ca şi în alte rânduri pe parcursul acestei cărţi, termenul «spaţiul românesc» are un înţeles pur geografic şi desemnează teritoriul de existentă istorică compactă a poporului român cu totalitatea locuitorilor săi, indiferent de etnia lor. Pornind de la convingerea că în perioada studiată de noi nu criteriul etnic era predominant în structurarea grupurilor umane, am considerat mai importantă cuprinderea în analiză a istoriei etniilor care au locuit pentru mai îndelungată sau mai scurtă vreme teritoriul românesc, după cum problemele românilor care au trăit în afara acestui teritoriu au fost tratate îndeosebi prin prisma legăturilor lor cu acest teritoriu.

în fine, caracterul de sinteză al acestei lucrări şi faptul că ea nu este adresată numai specialiştilor, ci şi studenţilor şi în general tuturor celor interesaţi de istoria oamenilor de pe aceste locuri, m-a determinat să prezint mai pe larg unele dezbateri teoretice şi unele aspecte ţinând de istoria popoarelor care au interferat cu istoria românească. Desigur, aceste prezentări vor aduce puţine elemente noi pentru specialişti, dar am considerat că ele sunt esenţiale pentru a permite urmărirea argumentaţiei de către cititorii care nu dispun de cunoştinţe prealabile îndestulătoare cu privire la aceste probleme. Opţiunea spre claritate şi accesibilitate este coextensivă convingerii că ştiinţa istorică nu poate progresa cu adevărat decât dacă este deschisă comunicării şi stimulilor care pot veni nu numai din partea specialiştilor, ci şi din câmpul celorlalte discipline socio-umane şi din partea societăţii în general. Istoricul nu poate şi nu trebuie să se închidă în universul studiilor de îngustă specialitate, ci trebuie, fără a face rabat în ceea ce priveşte rigoarea ştiinţifică, să fie receptiv la interogaţiile cetăţii. Această carte izvorăşte din convingerea că o percepţie mai echilibrată asupra trecutului poate contribui la o înţelegere mai exactă a problemelor actuale ale societăţii, şi că perspectiva duratei lungi este de natură să ne ajute să cunoaştem mecanismele şi ritmurile posibile ale transformărilor sociale, să distingem ceea ce este efemer de ceea ce este durabil, şi să ne pro-

iectăm într-un mod mai realist şi mai eficient acţiunea socială. Totodată, conştiinţa duratei implică acceptarea posibilităţii transformării sociale, şi, temperând aşteptările nerealiste, se poate constitui într-un stimul pentru o acţiune socială responsabilă. Acest pariu al noii istoriografii, deschise şi dinamice, este şi al nostru.

I
Structuri comparate

1. Populaţie şi hrană

Orice discuţie despre structurile societăţilor medievale şi incipient moderne trebuie sa pornească de la evidenţierea corelaţiei fundamentale care a condiţionat însăşi existenţa acestor societăţi, corelaţia dintre numărul oamenilor şi resursele alimentare aflate la dispoziţia acestora. Această corelaţie poate fi definită în felul următor: la un nivel tehnologic dat, o anumită (micro)regiune poate hrăni un anumit număr de oameni. Relaţia de **echilibru agro-demografic nu** trebuie înţeleasă într-un mod static şi fixist; dimpotrivă, echilibrul dintre oameni şi resurse este deseori tensionat, ameninţat să se rupă, la originea tensiunilor stând creşterea rapidă a numărului populaţiei faţă de o producţie agricolă mult mai puţin dinamică.

Pentru a înţelege mai bine acest mecanism tensionat trebuie să avem în vedere concluziile la care au ajuns demografii cu privire la evoluţia demografică a omenirii. Astfel, ei împart întreaga istorie a omenirii în trei mari etape: vechiul regim demografic, tranziţia demografică şi regimul demografic modem, tranziţia demografică este considerată ca un proces care a cunoscut şi el mai multe faze, afectînd mai întâi mortalitatea şi abia apoi natalitatea, şi care în general se suprapune trecerii la societăţile industriale. La nivel european tranziţia demografică a început în Occident în secolul al XVUI-lea şi s-a extins apoi în secolele XIX-XX. în România tranziţia demografică pare să fi început abia în ultimii ani ai secolului XIX şi s-a desăvârşit abia în perioada postbelică. în fine, într-o serie de ţari ale lumii a treia tranziţia demografică este încă în curs de desfăşurare.

Spre deosebire de regimul demografic modem, care îmbină o natalitate moderată, uneori chiar sub rata de înlocuire a generaţiilor, cu o mortalitate scăzută şi cu o speranţă de viaţă ridicată, **vechiul regim demografic** era caracterizat de o natalitate ridicată, deseori înjur de 40 la 1000, mergând în unele cazuri excepţionale până la

50 la 1000 de locuitori, şi de o mortalitate generală ridicată şi profund neregulată. Totodată, în cadrul acestei mortalităţi generale un loc important ocupa .mortalitatea infantilă, care afecta deseori 1 copil din 3, iar în unele cazuri chiar 1 din 2 sau mai mult, cu implicaţii evidente asupra speranţei de viaţă.

Natalitatea ridicată specifică societăţilor preindustriale are câteva explicaţii: mai întâi, dacă în unele societăţi europene raţiuni econo- mico-sociale au condus în secolele XVI-XVIII la o întârziere a contractării căsătoriilor şi a autonomizării noilor cupluri în raport cu gospodăria părintească, în Ţările Române acest fenomen nu se lasă încă observat decât într-un mod cu totul izolat. în condiţiile în care absenţa unor reglementări ferme care să stabilească vârsta minimă pentru căsătoria fetelor, perioada de fertilitate a femeilor cunoştea de cele mai multe ori numai limite biologice, dar nu şi limite sociale. Or din punct de vedere biologic o femeie poate fi fertilă 25-30 de ani, putând avea – teoretic, pentru că practic apăreau o serie de limite – şi 30 de copii, iar în caz de gemeni şi mai mulţi. Un al doilea aspect care concura la natalitatea puternică era cunoaşterea insuficientă şi practicarea pe o scară incomparabil mai redusă decât în zilele noastre a tehnicilor contraceptive. în aceste condiţii, natalitatea mai era frânată doar de alăptatul prelungit al copiilor, perioadă în care şansele unei noi graviditătţi erau reduse, de mortalitatea ridicată a femeilor cu ocazia naşterii, de numărul probabil destul de ridicat de pierderi de sarcină datorate fie alimentaţiei insuficiente sau nepotrivite, fie muncilor extenuante, şi eventual de celibatul voluntar sau silit al unei părţi a femeilor (aici trebuie însă amintit că în spaţiul românesc călugărirea feminină timpurie a fost destul de puţin răspândită). Desigur, numărul copiilor nou-născuţi nu corespundea cu cel al celor care aveau să ajungă la maturitate; am văzut mai sus că mortalitatea infantilă ridicată era o caracteristică fundamentală a vechiului regim demografic. Aceşti factori-frână erau însă insuficienţi pentru a împiedica naşterea şi maturizarea unui număr mult mai mare de copii decât ar fi fost necesari pentru înlocuirea simplă a generaţiilor.

Ca atare, natalitatea viguroasă crea condiţii pentru creşterea explozivă a populaţiei, ceea ce, dat fiind că producţia alimentară nu putea ţine pasul cu creşterea numărului oamenilor, ameninţa cu ruperea echilibrului agro-demografîc. în acest punct interveneau o serie de factori de corecţie negativă, care printr-o creştere brutală a mortalităţii concurau la restabilirea echilibrului. Cei trei factori

principali care acţionau în acest sens erau: foametea, epidemiile şi războaiele. Aceşti factori acţionau rareori complet separat; de cele mai multe ori ei se potenţau reciproc. Astfel, în caz de foamete datorată de exemplu unei recolte mai proaste într-un an din cauza unei invazii de lăcuste sau din cauza vreunei intemperii climatice cea mai mare parte a mortalităţii nu era dată totuşi de cei morii pur şi simplu de foame; alimentaţia insuficientă crea însă cadrul propice pentru tot felul de boli, şi, pe de altă parte, boli care în mod normal nu erau mortale se dovedeau fatale pentru organisme slăbite. Totodată, războaiele tulburau uneori buna desfăşurare a lucrărilor agricole, ceea ce putea contribui la declanşarea foametei, iar armatele erau medii privilegiate de răspândire a epidemiilor. în asemenea cazuri mortalitatea era mult mai mare decât ar fi fost nevoie pentru o simplă restabilire a echilibrului agro-demografic. Numărul oamenilor scădea brusc mult sub pragul stabilit de potenţialul resurselor alimem tare, ceea ce însemna că în următorii câţiva ani populaţia putea din nou să crească fără pericolul unei noi crize agro-demografice. Apoi echilibrul era din nou ameninţat sau chiar rupt temporar, iar ciclul se relua.

în realitate mecanismul de reglare agro-demografică nu acţiona chiar atât de simplu şi liniar. Epidemiile şi războaiele nu aşteptau neapărat ruperea echilibrului agro-demografic, afectând deopotrivă şi populaţii aflate încă sub pragul determinat de resursele alimentare. Totodată, marile fluctuaţii anuale ale recoltelor, depăşind uneori raportul de 2:1, făcea ca pragul agro-demografic să varieze şi el de la an la an, fiind mai ridicat în anii de recolte bogate şi mult mai scăzut în anii de recolte proaste. Ca atare, acelaşi număr de oameni care într-un an bun sau numai «normal» nu ridica probleme se putea dovedi excesiv într-un an prost, ducând rapid la foamete. în fine, raportul dintre oameni şi resurse varia considerabil în funcţie de modul de ocupare şi valorificare a terenului disponibil. Pragul agro-demografic putea fi înălţat prin defrişări şi prin atragerea în cultura cerealieră a unor terenuri folosite anterior ca păşuni, ştiut fiind că randamentul alimentar – măsurat în calorii/unitate de suprafaţă – este mai mare în cazul cultivării cerealelor decât în cel al creşterii animalelor. Totodată, pragul putea fi ridicai prin luarea în cultură a unor plante mai productive (de exemplu pe aceeaşi bucată de pământ porumbul dă producţii mult mai mari decât grâul sau celelalte cereale) sau prin mărirea randamentelor la hectar ca urmare a adoptării unor tehnici agricole

(sau zootehnice) mai eficiente. De asemenea, trebuie să avem în vedere şi deplasările în spaţiu ale diverselor grupuri de oameni. în caz de pericol de suprapopulare relativă, o soluţie firească era emigrarea, desfăşurată deseori sub forma colonizării rurale a unor teritorii mai slab populate. Un caz special era reprezentat de deplasările forţate de populaţii, fie sub forma frecventă în evul mediu românesc a robirilor, fíe sub cea a deportărilor organizate de puterea politică. Unele deplasări de populaţie puteau fi şi voluntare, urmărind de pildă aşezarea în (micro) regiuni unde nivelul obligaţiilor feudale şi/sau fiscale era mai scăzut. Iar lista elementelor care influenţau pe termen scurt sau mediu nivelul la care era stabilit pragul critic al echilibrului agro-demografîc poate fi încă sporită.

Aspectul esenţial de care trebuie să ţinem seama este acela că relaţia dintre populaţie şi producţia agro-alimentară nu este una univocă, ci una de intercondiţionare. Nu numai numărul oamenilor depinde de volumul şi calitatea producţiei alimentare, dar şi aceasta din urmă este stimulată sau nu de nivelul cererii. Nici o societate nu se angajează cu uşurinţă în procesul anevoios, costisitor material, incomod psihologic şi riscant al schimbării deprinderilor înrădăcinate de producţie. în consecinţă, fără o presiune socială suficientă, determinată fie de suprapopulare, fie de acţiunea interesată a unor grupuri restrânse dar influente economic, conservatorismul economic şi tehnologic tinde să prevaleze.

Atunci când dorim să reconstituim evoluţia demografică din perioade mai îndepărtate în timp ne lovim invariabil de precaritatea surselor documentare pe care le avem la dispoziţie. Registrele parohiale consemnând botezurile, înmormântările şi eventual căsătoriile dintr-o comunitate, registre care au stat la baza progreselor remarcabile ale demografiei istorice occidentale, apar în spaţiul românesc abia în secolul al XVII-lea la unele comunităţi luterane, calvine şi romano-catolice din Transilvania, iar la unitarieni, gre- co-catolici (uniţi), mozaici şi ortodocşi abia în secolul al XVIII-lea; în Ţara Românească şi în Moldova primele registre parohiale încep să fie completate numai după 1829. în consecinţă, registrele parohiale nu pot fi folosite pentru perioada care ne interesează aici decât pentru reconstituirea evoluţiei unor comunităţi foarte restrânse numeric, puţin reprezentative pentru ansamblul populaţiei din spaţiul românesc. O a doua categorie de izvoare cai e au lost lolosih ma ăv şi < ıı importante rezultate de istoricii demogiali din alic spaţii vriH-ialice sunt recensămintele (catagrafiile)- Utilizau-a acestuia <

cir o sene de precauţii derivând din faptul că în timp ce inajoi italia i<•< <ii-.ainiii telor actuale au în primul rând motivaţii statistice (cognitive), re censămintele medievale şi de la începutul ile epo< ii modei ne aveau drept aproape unic scop stabilirea numai ului celoi care iiebuiaii sâ plătească dări. In consecinţă, interesul celor recenzaţ i şi descoi i şi cel al autorităţilor locale era să evite pe recenzori, ceea ce face ca înre gistrările să fie cel mai adesea incomplete. Un alt motiv de sub- înregistrare este faptul că recensămintele fiscale nu cupi ind de obicei pe cei scutiţi de dări. în fine, în cadrul acestor recensăminte nu sunt înregistraţi indivizii, ci'numai capii de familie plătitori de dări, ceea ce obligă la folosirea unui coeficient de înmulţire pentru a afla numărul real al populaţiei. Acest coeficient nu este neapărat acelaşi peste tot, mărimea familiilor putând varia de la zonă la zonă, de la o perioadă la alta şi chiar de la o comunitate la alta. în general însă, istoricii înclină să considere că cel mai adesea acest coeficient variază în jurul cifrei de 5 membri de familie. Evident, coeficientul trebuie să fie diferit în cazul recensămintelor care înregistrează unităţi de impunere abstracte, de exemplu porţi sau lude, care deseori grupează mai mult de o familie de contribuabili. Dincolo însă de precauţiile pe care le impune folosirea recensămintelor fiscale, marea problemă este aceea că nu dispunem de suficiente informaţii de acest tip. Şi din acest punct de vedere baza documentară este mai bogată în cazul Transilvaniei, unde s-au păstrat registrele dijmelor papale din prima jumătate a secolului al XlV-lea, dar numai pentru o parte a teritoriului acestei provincii, iar primul recensământ fiscal ceva mai complet efectuat de regalitate şi de la care ni s-au păstrat informaţii a avut loc la sfârşitul secolului al XV-lea. Datele acestor recensăminte sunt însă departe de a răspunde tuturor cerinţelor noastre, primele recensăminte modeme fiind efectuate în Transilvania abia de autorităţile habsburgice în secolul alXVIII-lea. în teritoriile extracarpatice situaţia este chiar mai dificilă. Există într-adevăr indicii că se făceau numărători ale populaţiei încă din secolul al XV-lea, dar rezultatele acestora nu ni s-au păstrat decât prin notaţii indirecte, lipsite de detalieri şi deci mai puţin sigure. Din secolul al XVIII lea ni s au păstrat caia grafiile întocmite de autorităţile habsbury,ier manii 1720 173b, dai acestea cuprind date numai pentru Oltenia. Prima catagrafiere sistematică a Moldovei şi a Ţării Româneşti a fost efectuată în timpul ocupaţiei militare ruse în anii 1772-1773. Mai există recensăminte fiscale efectuate la sfârşitul

secolului al XV-lea şi în secolul al XVI-lea de autorităţile otomane în teritoriile aflate sub administraţia lor directă (Dobrogea, Banatul, «raialele»), dar acestea au fost numai într-o foarte mică măsură publicate şi valorificate ştiinţific. în lipsa unor recensăminte satisfăcătoare, pentru reconstituirea numărului populaţiei istoricii au fost nevoiţi să folosească estimările diverşilor autori de epocă, estimări a căror credibilitate depinde atât de seriozitatea respectivilor autori, cât şi de posibilităţile lor concrete de informare, care în mod obiectiv erau departe de perfecţiune. în fine, lipsiţi de surse directe, istoricii au mai apelat la metode indirecte de calculare a numărului populaţiei. Una dintre acestea este deducerea numărului populaţiei din numărul de aşezări atestate documentar. Această metodă are două puncte vulnerabile: mai întâi, numărul de documente este rareori suficient pentru a fi siguri că sunt atestate toate aşezările existente în realitate; pe de altă parte, unele aşezări dispar sau apar cu mai multe nume diferite, ceea ce poate conduce la o înregistrare greşită. Mai grave sunt însă erorile care apar atunci când se stabileşte numărul mediu de oameni ce revin pe o aşezare, operaţiune absolut necesară în această metodă, dar totodată extrem de greu de fundamentat documentar şi deci conţinând inevitabil o componentă de arbitrar. O metodă încă şi mai puţin sigură este deducerea numărului populaţiei pe baza efectivelor militare, ştiut fiind că cifrele oferite de autorii antici şi medievali pentru armatele de epocă sunt de cele mai multe ori fanteziste şi că nu exista un raport ferm între numărul combatanţilor şi cel al populaţiei totale, obligaţia tuturor bărbaţilor valizi de a participa la oaste fiind mai degrabă un deziderat teoretic fără acoperire practică.

Conştienţi de lacunele bazei documentare şi de caracterul cu totul aproximativ al rezultatelor, care reprezintă numai ordine de mărime cu o marjă de eroare de cel puţin 10%, să vedem care sunt cifrele – uneori contradictorii de la o lucrare la alta a aceluiaşi autor – propuse de istoricii demografi pentru diversele provincii româneşti în evul mediu şi în zorii epocii moderne.

Nu există estimări fundamentate pentru perioada care desparte retragerea aureliană de formarea statelor medievale româneşti; prin analogie cu estimările populaţiei din Dacia romanii se poate* totuşi aprecia că populaţia totală din întregul spaţiu românesc a variat în jurul a 1 milion de locuitori, poate cu o anume scădere spre mijlocul secolului al VH-lea, pricinuită probabil mai puţin de valul de epidemii de la mijlocul secolului al Vl-lea («ciuma lui lustinian») şi

mai mult de deplasarea unei părţi din populaţia slavă spre teritoriile sud dunărene.

începând cu secolul al XlV-lea dispunem de estimări pe provincii istorice. în ceea ce priveşte Transilvania (înţeleasă aici, ca şi în continuare, lato sensu, adică cuprinzând totalitatea teritoriilor româneşti intracarpatice), se ştie că secolele XII-XIV sunt o perioadă de viguroasă creştere demografică, atât prin spor natural direct, cât şi prin sosirea de colonişti saşi aduşi de regalitatea maghiară. Această creştere a fost numai pentru scurtă vreme întreruptă de efectele atacului mongol din 1241-1242, recuperarea ulterioară fiind destul de rapidă. Ca atare pare destul de sigur că în această perioadă populaţia Transilvaniei a depăşit o jumătate de milion de locuitori; aprecierea că în prima jumătate a secolului al XTV-lea această populaţie ar fi ajuns la 900 000 de oameni ni se pare exagerată. Se mai ştie că Transilvania a fost ceva mai puţin afectată de marea ciumă din 1347-1350, care a provocat în Occident şi în lumea mediteraneană scăderi ale populaţiei de 25-33%. Necunoscând o catastrofă demografică de asemenea proporţii, Transilvania avea pe la sfârşitul secolului al XTV-lea probabil în jur de 700 000 de locuitori, iar la sfârşitul secolului al XV-lea poate către 1 milion de locuitori (cifra de 1,8 milioane locuitori propusă în sinteza lui Ştefan Pascu ni se pare evident exagerată). Spre deosebire de Occident, unde secolele XTV-XV a fost per total o perioadă de stagnare demografică, iar secolul al XVI-lea unul de creştere a numărului populaţiei, în Transilvania secolele XVI-XVII marchează o perioadă de încetinire a creşterii populaţiei şi în anumite momente chiar de stagnare a ei. O nouă fază de creştere demografică susţinută, stimulată de securitatea sporită asigurată de stăpânirea habsburgică şi de introducerea de către aceasta a unor măsuri antiepidemice mai eficiente, a avut loc abia în secolul al XVIII-lea, spre sfârşitul căruia populaţ ia Transilvaniei a depăşit 2 milioane, atingând poate chiar 2,5 milioane de locuitori.

Referitor la Tara Românească se apreciază că în timpul lui Mircea cel Bătrân a avut cam 500 000 de locuitori, ciliă oaiecum exagerată după părerea noastră. Din secolul al XV lea avem doua informaţii concordante ajunse în mediul italian pe filieră maghiară potrivit cărora Ţara Românească ar fi avut cam 60 000 de familii, ceea ce indică o populaţie în jur de 300 000 de oameni. Scăderea faţă de domnia lui Mircea se explică în primul rând prin restrângerea teritorială a statului muntean, care pierduse Dobrogea, cetăţile de la Dunăre şi banatul Severinului, şi poate prin pierderile

provocate de frecventa stare de război cu turcii otomani. în secolul al XVI-lea perioadele de creştere alternează cu altele de declin: astfel, după o perioadă de linişte şi relativă prosperitate între 1480 şi 1520 urmează domnia extrem de frământată a lui Radu de la Afumaţi; apoi, la mijlocul secolului şi până către 1570 populaţia creşte din nou, pentru ca în ultimele decenii epidemiile, fiscalitatea excesivă şi luptele din timpul lui Mihai Viteazul să determine o nouă scădere. Este greu de apreciat bilanţul demografic de ansamblu al secolului al XVI-lea în Ţara Românească: este posibil ca per total să se fi realizat o anume creştere, dar aceasta a fost modestă, şi credem că nu greşim când apreciem că în preajma anului 1600 populaţia Ţării Româneşti se situa undeva între 300 000 şi 400 000 de locuitori, mai aproape poate de prima cifră decât de cea de-a doua. Secolul al XVII-lea în ansamblul său este pentru Ţara Românească o epocă de creştere demografică, sub Matei Basarab depăşindu-se probabil jumătate de milion de locuitori, iar sub Constantin Brâncoveanu ajungându-se chiar la ceva mai mult de 600 000 de locuitori. Cifra de 200 000 de birnici în timpul lui Brâncoveanu, care apare într-un text din 1741 şi care ar da un total de 1 milion de locuitori, ni se pare – în ciuda unor interesante comentarii recente aparţinând lui Louis Roman – exagerată. De altfel, chiar şi insistentele catagrafii austriece din anii 1720-1735, care au reuşit în mare măsură să înfrângă rezistenţa boierimii faţă de recenzarea ţăranilor, nu au găsit niciodată mai mult de 35 000 de familii contribuabile, ceea ce dă în orice caz o cifră sub 200 000 de locuitori pentru teritoriile de la apus de Olt; ţinând cont de faptul că teritoriile de la răsărit de Olt aveau în această perioadă cam de două ori mai mulţi locuitori decât Oltenia, ar rezulta o populaţie totală pentru ansamblul Ţării Româneşti în jur de 600 000 de locuitori. Ai doilea sfert al secolului al XVIII-lea a reprezentat din nou o perioadă de vicisitudini, după care a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ca şi întregul secol al XlX-lea, marchează o puternică creştere a populaţiei, care către anul 1800 depăşeşte sigur 1 milion (după estimările lui Louis Roman chiar 1,5 milioane) de locuitori.

Mult mai puţine şi încă şi mai nesigure dale avem cu privii«' la Moldova. După cele mai plauzibile apreciei i Moldova avea in jm de 400 000 de locuitori sub Ştefan cei Mare, cilia care mi sporeşte semnificativ în secolul alXVI-lea. O uşoara creştere paie sa li avut loc în prima jumătate a secolului al XVII lea, dar aceasta a fost rapid compromisă de dificultăţile politice şi economice şi de distrugerile

militare din a doua jumătate a aceluiaşi secol. O creştere susţinută a populaţiei a avut loc numai în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XlX-lea, când – după unele estimări poate exagerate – Moldova istorică (cuprinzând deci şi Bucovina, şi Basarabia) a ajuns la aproape 1 milion de locuitori.

Tabelul 1: *Populaţia spaţiului românesc comparativ cu cea a Europei {milioane locuitori)*

Anul	Europa (inclusiv Rusia)	Spaţiul românesc	%
500	27,5	1	3,6
650	18 (?)	0,8	4,4
1000	38,5	1	2,6
1340	73,5	1,5	2,0
1450	55	1,5-2	3-3,6
1600	100	2	2
. 1800	187	4,5	2,4

Surse:

Pentru Europa: J. C. Russell, *Population in Europe 500-1500,* în C. M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe. 1. The Middle Ages,* London-Glasgow, 1973, p. 36; E Braudel, *Structurile cotidianului: psibilul şi imposibilul,* I, Buc., 1984, p. 29-59.

Pentru spaţiul românesc: estimările noastre (Vezi şi bibliografia selectivă de la sfârşit).

Cota parte de 2-3% corespunde şi ponderii geografice a spaţiului românesc în cadrul continentului european, ceea ce ar putea conduce la concluzia că si densitatea de locuire nu rămâne cu mult în urma densităţilor caracteristice altor părţi ale Europei. O asemenea concluzie ar fi evident pripită, pentru că media europeană este viciată de imensele spaţii mult timp slab populate ah* Rusiei şi ale Scandinavici, în timp ce majoritatea ţărilor europene aveau densitiiţÎHensibil peste această medie.

Tabelul 2: *Densitatea medie a populaţiei în diferite ţări şi regiuni europene (locuitori/km²)*

Ţara (regiunea)	Anul 1000	Anul 1340	Anul 1600	Anul 1800
Italia	16	33	44	57
Franţa	10	30	34	50

Germania		7	20	28	50
Polonia		5	10	14	25
Ţările balcanice		9	11	15	18
Spaţiul românesc (ansamblu)		3,5	5	7	15
	Transilvania		7	10	24
	Tara Românească		4	4	13
	Moldova		3	4	9
Rusia		2	2	3-	6
Ţările nordice		1	2	2,5	4
Europa (ansamblu)		3,8	7,3	10	18,7

Surse:
Aceleaşi ca la tabelul 1; de asemenea Andre Armengaud, *Population in Europe 1700-1914,* în C. M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe. 3. The Industrial Revolution,* London-Glasgow, 1973, p. 29.

Dacă încercăm să facem totalizări pentru întreg spaţiul românesc, aceasta ar însemna că de la probabilul 1 milion în secolele III-XIII s-a ajuns la 1,5 milioane în secolul al XlV-lea, pragul celor 2 milioane a fost depăşit probabil către anul 1500, iar către anul 1800 s-a ajuns la aproximativ 4,5 milioane de locuitori. Perioadele de creştere şi de stagnare sau chiar de descreştere nu se suprapun întotdeauna cu cele constatate la nivelul general european, totuşi cota parte a spaţiului românesc în populaţia totală a continentului european (inclusiv Rusia europeană) a rămas relativ stabilă în jurul a 2-3%, ajungând numai în unele momente excepţionale de criză demografică în alte părţi ale Europei – secolele VI-VII şi XIV-XV – la circa 4%.

Aceste date generale nu trebuie să ne ascundă marile disparităţi din chiar interiorul spaţiului românesc. Aceste disparităţi pot fi grupate pe două categorii: disparităţi între diversele provincii istorice şi disparităţi în interiorul acestor provincii. Referitor la primele, este evident că Transilvania a avut de-a lungul întregii perioade studiate de noi o densitate a populaţiei dublii lata d«- tei iloi iile «-xtiacaipaticc, care erau mai apropiate de nivelurile scii/.uie din iestul Europei răsăritene şi sud-estice. Pe de altă pai le, chiai iu intcrioiul an ului carpatic existau mari diferenţe între zonele locuite de saşi din sudul Transilvaniei, unde s-a ajuns în prima jumătate a secolului al XIV lea la densităţi de 25-30 de locuitori/km^2, şi zonele muntoase sau Banatul, care erau mult mai slab populate. Pe de aha

parte, nivelul de locuire din zonele săseşti, care este cu totul excepţional în spaţiul românesc, este sensibil inferior nivelurilor atinse în aceeaşi perioadă în zonele cele mai dezvoltate ale Europei (80 de locuitori/km^2 în Lombardia şi Toscana în prima jumătate a secolului al XlV-lea), şi nu a putut fi menţinut mult vreme, aceste zone de locuire densă fiind printre puţinele de la noi afectate serios de epidemiile de ciumă din secolele XIV-XV Diferenţe mari apar şi în teritoriile extracarpatice, unde, după cum au arătat studiile efectuate pe distribuţia aşezărilor, densitatea de locuire era mai mare în regiunile de deal şi mai mică în zonele înalte de munte şi la câmpie. De altfel, se ştie că până în secolul al XlX-lea Bărăganul de exemplu a fost extrem de slab populat. De asemenea, se ştie că, spre deosebire de antichitate, în evul mediu şi până târziu în epoca modernă Dobrogea nu a mai depăşit densitatea de locuire a restului spaţiului românesc.

Cum se explică densitatea de câteva ori mai mică decât în majoritatea ţărilor europene?

O primă explicaţie ar viza vicisitudinile politice cărora le-a căzut victimă spaţiul românesc, unde pătrunderile neamurilor migratoare de stepă s-au prelungit până în secolul al XlII-lea, în timp ce în Occident migraţiile încetaseră cu mult înainte. Pe de altă parte însă, se poate spune şi că densitatea redusă a populaţiei din spaţiul românesc şi în general din Europa răsăritean a înlesnit pătrunderea acestor migratori, şi că pierderile de populaţie cauzaţi* de ei au fost măcar parţial compensate de faptul că unii dintre ei au rămas aici. Situaţia este diferită în cazul tătarilor stabiliţ i în stepele nord pont ice cu începere din secolul al XlII-lea, care s au specializai în capturarea de robi şi în vânzarea lor pe pieţele din Oiienliil arab şi apoi din Imperiul otoman. Pentru spaţiul românesc acest«- robiri înseninau pierderi demografice nete, mai ales penliu Moldova, < aie ria mai expusă din punct de vedere geogiali« Ide -.unt VICII «Ic evaluat cantitativ, mai ales pentru că erau neregulat« , iai • ih<l« «»leiitc de

uncie izvoare <le epocă cu pi ivire l.i zeci sau chiar sule de inii de lobi în cazul iinoi expediţii de mai mare amploare suni probabil exa gerate. Totuşi, numărul celor robiţi era departe de a fi neglijabil. Astfel, în secolul al XVI-lea erau expediaţi din Crimeea spre Imperiul otoman cam 25 000 de sclavi anual; aceştia proveneau însă şi din Polonia, Lituania, Ucraina, Rusia şi chiar din teritoriile de la nord de Caucaz, astfel încât este imposibil să estimăm câţi erau moldoveni. Dispunem însă de registrele vamale otomane de la Tulcea din anii 1515-1517, şi ştim că pe aici au fost trecuţi în aceşti ani de relativă pace peste 1000 de sclavi anual, sclavi care în acest caz proveneau aproape sigur din Moldova. Raportaţi la populaţia totală a Moldovei din acea vreme (aproximativ 400 000 de locuitori), aceşti 1000 de robi anual nu înseamnă decât 2,5%o, dar dacă ţinem cont că majoritatea studiilor de demografie medievală estimează sporul natural «normal» la aproximativ 4%o, atunci observăm că puncţiile operate de tătari însemnau chiar în anii «paşnici» jumătate din acest spor natural. Nu trebuie însă pierdut din vedere faptul că aceste vicisitudini geopolitice afectau diferenţiat spaţiul românesc: Moldova era cea mai expusă, urmată apoi de Ţara Românească, în timp ce Transilvania era afectată numai în mod excepţional.

Mai importantă încă decât aceste vicisitudini politice era împletirea densităţii reduse a populaţiei cu nivelul redus al tehnicii agricole. Astfel, în timp ce în lumea mediteraneană se folosea asolamentul bienal (alternarea anuală a solelor cultivate cu cereale, cu lăsarea în pârloagă a uneia din cele două sole în care se împărţea terenul arabil disponibil) încă din antichitate, iar în Europa nord-vestică se impune începând din perioada carolingiană (secolele VIII-IX) asolamentul trienal (împărţirea terenului disponibil în trei sole, una cultivată cu cereale de primăvară, alta cu cereale de toamnă şi cea de-a treia lăsată în pârloagă), în spaţiul românesc predomină până foarte târziu, în unele regiuni chiar până în secolul al XX-lea, sistemul agriculturii «în moină», prin care se cultiva un teren până la epuizare, apoi se defrişa un alt teren şi era şi acesta cultivat mai mulţi ani la rând ş.a.m.d. Acest sistem primitiv, lesne de practicat în condiţiile unei densităţi reduse a populaţiei, a fost înlocuit cu asolamentul bienal numai în unele părţi ale Transilvaniei în secolele XIII-XIY iar în teritoriile extracarpatice, unde asolamentul bienal este atestat începând din secolul al XV-lea (menţiunile documentare vor trebui însă Mipii .< ıı ıı .ıı.ı li < i iviii < ».!•.<•. nu toate «ele învoi ale in r.loi îm i illr n ici nulii •.<’ < ti .nlrv.ii.il l.i acest lip dr

asolainenl), el ı.ıiii.iiH pn iriliic ıiiiiHHHıI.ıı manile cir 1800. In ceea ce pliveşte .iM ıI.iiiH-ni ui liienal, acesta a fost folosii (Ir unele comunităţi săseşti şi ıii apioplcit .1 unor oraşe, dar numai pe scară restrânsă; astfel, in (‘iuda progi<*srloi realizate în timp, în Crişana doar mai puţin de un sirii dmlir sale practica asolamentul trienal în anul 1770, în timp ce S8% foloseau asolamentul bienal, iar în 18% se practica sistemul «în moină» sau cu un singur câmp compact pentru întreg satul (sistemul «plmicnal pe rânduri de ţarini»). Nu ne mai miră atunci faptul că în secolul al XlX-lea autorităţile austriece din Transilvania făceau încă (‘forturi pentru a-i determina pe agricultori să adopte asolamentul trienal.

La fel de deplorabilă era situaţia în ceea ce priveşte utilajul agricol. Astfel, dacă în Occident s-a impus plugul greu cu roţi, care răstoarnă brazda şi asigură o aerisire superioară a solului, la noi aceste pluguri au pătruns doar târziu, în număr mic şi aproape numai în mediul săsesc. Ca atare, au continuat să fie folosite pe scară largă aratrul cu plaz şi chiar cel primitiv fără plaz (râmocul), atestate în spaţiul extracarpatic până târziu în secolul al XlX-lea şi chiar în secolul al XX-lea. Deficitară era şi dotarea gospodăriilor ţărăneşti cu celelalte unelte uzuale, nivelul scăzut al producţiei meşteşugăreşti obligând la aducerea multora dintre acestea din import, aşa cum era cazul cuţitelor si coaselor din Germania si Austria în secolele XV-XVI, ceea ce depăşea posibilităţile celor mai mulţi ţărani.

Sistemul de cultivare şi utilajul agricol nu sunt esenţiale în sine, ci ca elemente care determină în mare măsură randamentele agricole (productivitatea). Acestea sunt destul de greu de stabilit cu precizie, dat fiind că nu ni s-au păstrat contabilităţi ale exploataţiilor agricole decât pentru unele domenii din Transilvania, şi numai cu începere din secolul al XVI-lea, în timp ce în Ţara Românească şi în Moldova primele asemenea socoteli, mai puţin detaliate decât cele transilvănene, datează abia din secolul al XVIII lea. Dificultăţile generate de convertirea măsurilor de epocii în unităţi moderne şi datele cu totul insuficiente despre suprafeţele cultivate efectiv tac să fie practic imposibilă prezentarea acestor date sub toi ma modernă a producţiilor la hectar, istoricii trebuind de cele mai multe mi s.ă se mulţumească cu indicarea raportului recolia/săinâni.i

Informaţiile disponibile pentru Transilvania secolelor XVI-XVII au fost analizate de către David Prodan şi rezultatele s-au dovedit modeste: randamente variind între 2 şi 4:1, şi în medie puţin sub 3:1 la grâu, înjur de 3,5:1 la secară, peste 5:1 la orz şi mei, şi mai slabe, înjur de 2:1, la ovăz. De asemenea, în Crişana randamentele variau în anul 1720 între 1,5 şi 5:1, depinzând atât de fertilităţile variabile la nivel local, cât şi de sistemul de cultură folosit; în ceea ce priveşte randamentul mediu, acesta se situa, conform calculelor lui Barbu Ştefănescu, la 3,03:1. Aceste productivităţi, de altfel comparabile cu cele din Ungaria superioară a aceleiaşi vremi, erau mult în urmă faţă de cele care erau obţinute în Europa apuseană şi centrală: astfel, la grâu Germania în ansamblul ei depăşise pragul de 4:1, Franţa pragul de 5:1 (dar în părţile ei nordice obţinea regulat recolte de peste 6:1), iar pe unele ferme din Anglia şi Ţările de Jos se obţin medii multi-anuale (deci nu ani excepţionali) de 11-13:1. Vom adăuga numai faptul că pragul de 3:1 pentru grâu – atestat ca medie în Ţara Românească de sămile moşiilor mitropoliei din secolul al XVIII-lea – a fost depăşit în cea mai mare parte a Occidentului probabil la cumpăna secolelor XII-XIII şi că decalajele au fost asemănătoare pentru cele-lalte culturi cerealiere, pentru care informaţiile sunt mai puţin bogate. Aceste constatări plasează teritoriile româneşti – conform clasificării propuse de Fernand Braudel – în ultima grupă a productivităţilor agricole europene, împreună cu largi părţi ale Europei răsăritene şi cu unele zone retardatare foarte restrânse din Occident.

Constatăm că decalajele faţă de ţările dezvoltate ale Europei sunt imense şi foarte vechi. Rămânerea în urmă se cere explicată, cu atât mai mult cu cât ea contrastează cu afirmaţiile entuziaste ale multor călători străini despre fertilitatea solului din Ţările Române şi cu cifrele fabuloase date de aceştia cu privire la productivităţile agricole. La o analiză mai atentă se poate însă observa că acei călători care nu fabulează pur şi simplu se referă mai degrabă la potenţialul agricol decât la recolte care se obţin efectiv; de altfel, mulţi dintre aceiaşi călători semnalează că pământul era lucrat destul de superficial. Or sistemul culturilor în moină era unul caracterizat de foarte mari diferenţe de productivitate de la un an la altul. Astfel, în primul an de luare în cultură a unui lot de pământ odihnit recolta era de obicei destul de bogată, oricum surprinzător de bună faţă de volumul redus al lucrărilor agricole efectuate. în schimb, în al doilea an recolta era deja sensibil mai mică, iar

începând din al treilea an ea devenea slabă, obligând curând la preluarea în cultură a unui nou lot. Ca atare, între producţiile medii realizate efectiv şi cele care ar fi putut fi obţinute în mod optim de pe un anumit teren diferenţa era foarte mare.

Mediocritatea producţiilor cerealiere a fost numai parţial şi relativ târziu atenuată de adoptarea unor culturi mai productive. Aici ar trebui amintit grâul de toamnă, care îl înlocuieşte pe cel de primăvară mai întâi în Transilvania, dar care în spaţiul extracarpatic se impune abia în secolul al XVII-lea, şi mai ales porumbul, sosit din America pe filieră otomană tot în secolul al XVII-lea. O însemnătate mai mică a avut orezul, introdus în Banat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea din iniţiativa autorităţilor otomane, dar a cărui cultură a rămas circumscrisă unor zone relativ restrânse. Abstracţie făcând însă de cazul mai puţin concludent al orezului, se poate aprecia că tocmai adoptarea acestor plante mai productive a fost unul dintre factorii decisivi care au permis creşterea semnificativă a populaţiei în spaţiul românesc în secolul al XVIII-lea.

Preponderenţa cerealelor în alimentaţie a rămas categorică până la impunerea porumbului în secolul al XVIII-lea, şi în multe regiuni chiar şi după aceasta cerealele clasice precumpănesc. Acest fapt nu este specific Ţărilor Române, el fiind o caracteristică a duratei lungi pentru cea mai mare parte a Europei medievale şi incipient modeme. Dintre cereale, grâul era neîndoielnic alimentul preferat, dar sensibilitatea sa la dăunători si randamentul său modest au determinat cultivarea în continuare, deseori în amestec cu grâul, şi a altor cereale, cum ar fi orzul, secara, meiul sau ovăzul. Informaţiile disponibile îngăduie numai rareori evaluarea exactă a ponderii diverselor soiuri de cereale. Totuşi, datele disponibile arată că grâul se situa pe locul întâi nu numai din punct de vedere al prestigiului şi al preţului, ci şi din punct de vedere al cantităţilor efectiv cultivaţi'. De exemplu, în ***kaza-ua*** Brăila grâul reprezenm la sfârşitul secolului al XVI lea 43,5% din totalul producţiei cerealiere, urinat de orz cu 30% şi mei cu 20%, în timp ce ovăzul, secara şi lintea au un rol cu totul marginal. Luarea în cultură a porumbului a schimbat laponul intre culltn i, dar ea s-a făcut îndeosebi în dauna meiului şi a orzului, şi mai puţin în cea a grâului. înTara Românească şi în Moldova ponimbnl a liecul treptat pe primul loc, în timp ce în teritoriile intiacai palier grâul şi a păstrat primatul, după cum o arată şi situaţia din ((imitaiui llihoi în anii 1723-1763, unde producţia cerealieră se împarte astfel: grâu – 49%, porumb – 22%, orz – 16%,

ovăz – 7%, secară – 2%, mei – 2%.

Mediocritatea şi nesiguranţa producţiilor cerealiere a impus necesitatea găsirii unor alte surse de hrană.

Mai întâi trebuie menţionate produsele animaliere. Densitatea redusă a populaţiei din spaţiul românesc avea drept revers un potenţial animalier ridicat, atât în ceea ce priveşte vânatul, cât şi în ceea ce priveşte animalele domestice. După cum au arătat cercetările paleozoologice bazate pe studiul resturilor de oase găsite cu prilejul săpăturilor arheologice, talia animalelor din evul mediu era sensibil inferioară celei a animalelor de astăzi; ca atare, şi cantitatea de came (sau de lapte) obţinută de la un animal era mai mică. Acest fapt era însă compensat de efectivele mari de animale în raport cu numărul de oameni. De altfel, toti călătorii străini evidenţiază numărul ridicat de vite mari si de oi întâlnite în Ţările Române, vite si oi care din secolul al XVI-lea serveau şi la asigurarea unor exporturi substanţiale. Cercetările arheologice atestă însă pentru evul mediu timpuriu, iar inventarele domaniale confirmă pentru secolele XVI-XVIII, rolul important al porcinelor. La acestea trebuie să mai adăugăm neîndoielnic păsările de curte, chiar dacă rolul acestora în alimentaţie a fost mai degrabă modest. în ceea ce priveşte valorificarea acestor animale, suntem mai bine informaţi despre creşterea lor pentru came, şi ştim mai puţine despre folosirea lactatelor şi a ouălor. Informaţii bogate există şi referitor la practicarea pescuitului, dar ponderea sa în alimentaţie este imposibil de stabilit cu precizie. Se ştie însă că această pondere era mai mare în cazul comunităţilor catolice, unde se consumă fără restricţii peşte în timpul postului. Aceasta explică poate şi locul precumpănitor deţinut de peşte în exporturile Tării Româneşti la Braşov până la mijlocul secolului al XVI-lea; exporturi însemnate se mai efectuau spre Polonia şi chiar spre Constantinopol.

Pe lângă cereale şi produse animaliere, la hrana zilnică se adăugau şi alte alimente. Acestea sunt greu de evaluat cu exactitate. Astfel, ştim că iniţial legumele folosite erau puţin numeroase, o pondere ceva mai mare având doar varza, în timp ce altele, precum ceapa, usturoiul, pătrunjelul, deşi bogate în substanţe nutritive, aveau o pondere calorică modestă. Legumele originare din America, fasolea, cartoful, roşiile, deşi au un randament ridicat, s-au impus cu greutate, ponderea lor devenind semnificativă abia în secolul al XlX-lea. Fructele, cunoscute în epocă şi sub denumirea de pometuri, au

avut fără îndoială un rol important, dar care se lasă greu surprins documentar şi evaluat cantitativ. Complemente alimentare deloc de neglijat erau oferite de produsele apicole, mierea fiind principalul îndulcitor (zahărul apare la noi abia în secolul al XVI-lea ca produs de import, iar folosirea lui se extinde lent) şi de asemenea materia primă pentru mied, important într-o societate care a cunoscut relativ târziu băuturile alcoolice distilate. Băuturile contau nu numai ca dopanţi, ci şi ca suplimente calorice relativ ieftine. La acest capitol trebuie invocată neapărat ponderea ridicată deţinută de vin, viţa de vie fiind cultivată pe scară largă în toate provinciile româneşti.

Tabloul care rezultă din cele enumerate mai sus atestă o certă diversitate alimentară, îndeosebi o pondere mai ridicată a consumului de carne comparativ cu ţările din apusul şi centrul Europei. Acest fapt era posibil deoarece densitatea redusă a populaţiei lăsa mult spaţiu păşunilor şi pădurilor, deci animalelor. Situaţia avea să se schimbe în Transilvania în secolul al XVIII-lea, iar în teritoriile extracarpatice abia în a doua jumătate a secolului al XlX-lea, când creşterea demografică şi cea a suprafeţelor cultivate avea să se facă în dauna păşunilor, şi deci a fondului animalier. Pe de altă parte, diversitatea şi abundenţa relativă a alimentelor complementare servea la atenuarea şocurilor provocate de variaţiile prea mari ale producţiei cerealiere, cerealele fiind totuşi alimentul principal din punct de vedere al aportului caloric. Ca atare, nivelul precar şi mai ales nesiguranţa ce caracterizau producţia cerealieră, consecinţe legice ale tehnicii agricole rudimentare, dau totuşi trăsătura dominantă a raportului de echilibru între numărul oamenilor si resursele alimentare.

2. Habitatul rural

Relieful şi densitatea diferenţialii, dai în general redusă, a populaţiei au influenţat în mod decisiv slrudura aşezărilor şi peisajul rural. La aceşti factori mai trebuie să adiîugam nai ura ocupaţiilor şi habitudinile culturale ale diverseloi gi upt..mane care au populat spaţiul românesc. Toate acestea au deirimiu.il, pe lângă o serie de elemente comune, o realii diveisitalr a habitatului imal.

în ceea ce priveşte numărul aşezărilor, studii bazate pe inven-

tarierea nominală a celor menţionate în documente au arătat că în Transilvania sunt atestate până la 1350 cam 2500-2600 de aşezări, iar până la 1541 peste 4000 de aşezări. După cum am arătat mai sus, aceasta nu înseamnă că toate aceste aşezări au existat în mod continuu şi simultan; totuşi, cu excepţia cazului excepţional al celei de-a doua jumătăţi a secolului al XlV-lea, numărul aşezărilor dispărute sau abandonate nu a fost foarte mare, şi pe de altă parte unele aşezări mărginaşe au putut să nu fie consemnate în documentele cunoscute, astfel încât credem a putea afirma că cifra de 4000 de aşezări pentru Transilvania secolului al XVI-lea nu este excesivă. Pentru Tara Româ- nească studiul de pionierat al lui Ion Donat a arătat că până în 1625 apar în documente ceva mai mult de 3200 de aşezări, dintre care au putut exista simultan în jurul anului 1600 ceva mai mult de 2500. Distribuţia aşezărilor este foarte inegală în spaţiu, numărul lor fiind mult mai mare în judeţele de sub munte şi sensibil mai mic cu cât ne apropiem de Dunăre. Totodată, faptul că peste o treime dintre aşezările atestate înainte de 1625 au dispărut ulterior ne arată că habitatul muntean, mai ales cel din zonele de câmpie, unde procentul aşezărilor dispărute depăşeşte media, are încă o componentă importantă de instabilitate. Concluzii similare credem că se pot trage şi pentru Moldova, deşi pentru aceasta nu s-au efectuat asemenea studii.

Dacă este să încercăm totalizări, credem a nu greşi prea mult când socotim cam 7-8000 de aşezări în secolul al XlV-lea, pe la 10 000 în secolul al XVI-lea, şi poate către 15 000 la începutul secolului al XlX-lea, moment din care, cu excepţia Bărăganului, a Dobrogei şi a Basarabiei, numărul aşezărilor nu mai creşte şi uneori începe chiar să scadă datorită comasărilor şi mai ales datorită înghiţirii unor sate de către oraşele în expansiune. O primă observaţie: numărul aşezărilor variază mai puţin decât numărul oamenilor, şi faptul este firesc, întrucât după atingerea unui anumit prag în creşterea numărului de aşezări sporul demografic are ca efect principal creşterea numărului mediu de locuitori dintr-o aşezare.

Numărul relativ ridicat al aşezărilor nu înseamnă însă şi o ocupare integrală a spaţiului. De altfel, cu unele excepţii, pădurile rămân predominante, iar zonele locuite şi cultivate de oameni par mai degrabă insule într-un ocean de copaci. Abundenţa spaţiului, dar a unui spaţiu plin de vegetaţie şi de animale, pe care oamenii îl iau cu greu în stăpânire, este una dintre caracteristicile de bază ale istoriei româneşti în perioada studiată de noi.

Tipologia aşezărilor era şi ea dependentă de raportul dintre oameni şi spaţiul disponibil. Densitatea mică a populaţiei a încurajat precumpănirea satelor de dimensiuni mici şi mijlocii, risipite sau răsfirate. Excepţii se remarcă în zonele unde relieful impunea o grupare mai strânsă a caselor şi mai ales în mediul săsesc, unde predomină tipul satului adunat, atât ca urmare a modelului cultural adus din zonele de origine ale coloniştilor saşi, cât şi ca o modalitate de a marca şi păstra mai bine statutul socio-juridic privilegiat faţă de celelalte grupuri umane din jur.

O mai mare diversitate se poate observa în ceea ce priveşte locuinţele. Astfel, în toată perioada studiată de noi coexistă – este adevărat, în proporţii diferite – locuinţele total sau parţial îngropate (bordeie şi semibordeie) cu locuinţele construite la suprafaţă. Tendinţa generală este cea de impunere treptată a locuinţelor de suprafaţă, mai întâi în zonele de munte şi în Transilvania, dar generalizarea lor a fost lentă, în spaţiul extracarpatic predominând până în secolul al XlX-lea semibordeiele, care aveau şi avantajul de a oferi o protecţie superioară împotriva rigorilor iernii. Atât bordeiele şi semibordeiele, cât şi majoritatea locuinţelor de suprafaţă erau ridicate din lemn şi chirpici, doar vetrele pentru foc fiind din piatră; chiar şi în cazul reşedinţelor boiereşti si domneşti, acestea au fost multă vreme ridicate din lemn, abia în secolul al XVlI-lea începând în aceste cazuri să se impună cu adevărat construcţiile din piatră. In ceea ce priveşte casele sătenilor obişnuiţi, acestea erau compuse de cele mai multe ori dintr-o singură încăpere, adesea de dimensiuni reduse, care servea de adăpost nocturn oamenilor şi nu de pul ine ori şi animalelor. Desigur, situaţia era deosebită în cazul locuinţelor nobiliare şi boiereşti, care încep relativ timpuriu să aibă unele anexe, hambare şi grajduri, şi chiar să separe un dormitor al stăpânilor de camera mare şi eventual de o cameră a slugilor, atunci când acestea nu dormeau în clădirile separate. Unele progrese în ceea ce pliveşte apariţia clădirilor anexă şi ulterior apariţ ia cehă de a doua camere se observă şi în mediul sătesc, dar ele se extind extrem de lent I)e altfel, forma precumpănitoare de conservare a rezervei o i alimentate a tamas până târziu în spaţiul românesc păstrarea lot m gtopi d< cet< ale, moda litate care oferea un plus de şanse împotiiva vninloi jcliiiloti şi a

strângătorilor de dări. La fel, animalele erau cel mai adesea doaf îngrădite, iar în caz de intemperii cu totul deosebite adăpostite laolaltă cu oamenii, servind acestora şi ca sursă suplimentară de căldură în iernile geroase. .

Interioarele depindeau şi ele de nivelul social al proprietarului dar ca regulă generală erau sărăcăcioase. Inventarul gospodăresc era compus din câteva oale, recipiente pentru băuturi, uneltele agricole, aşa primitive cum le-am văzut mai sus, câteva linguri de lemn şi l-2 cuţite, rareori mai mult. în cele mai multe case mobilierul lipsea aproape cu desăvârşire. Se dormea pe paie sau pe blănuri şi se mânca şezând pe jos, deseori în aer liber. Laviţele, lăzile pentru păstrat lucrurile, mesele şi scaunele se difuzează treptat, din mediile sociale superioare spre cele inferioare şi din Transilvania spre zonele extra- carpatice, urmate mai târziu de paturi şi de dulapuri.

Discuţia pe marginea habitatului şi a locuinţelor dezvăluie precaritatea persistentă în care trăiau majoritatea locuitorilor spaţiului românesc. Această situaţie este similară celei din Occident din evul mediu timpuriu, caracterizată astfel de Robert Fossier: «o răspândire umană uşoară şi inegală, densă aici, inexistentă dincolo, poate încă slab fixată, supusă deplasărilor la cheremul necesităţilor unei agriculturi extensive, încă parţial itinerantă, care consumă spaţiul si-l epuizează pentru că nu-l stăpâneşte încă cu adevărat. Trebuie să ne aşteptăm la forme de habitat foarte diferenţiate, de la cătune sezoniere din materiale uşoare ... la sate temporare care sunt abandonate la capătul câtorva ani, şi până la aşezările clădite din piatră în jurul casei unui sfânt sau a unui stăpân laic. Vaste spaţii înconjoară – şi mai degrabă izolează – aceste puncte locuite, iar culturile se deplasează odată cu animalele». Deosebirea rezidă în faptul că în secolele X-XII, sub impactul creşterii demografice, Occidentul a trecut la un habitat mai stabil, cu aşezări permanente structurate în jurul unei biserici şi/ sau a castelului, cu o clară delimitare a proprietăţilor funciare şi a diverselor exploataţi! agricole. în spaţiul românesc această mutaţie se realizează abia cu întârziere şi numai treptat, încheiindu-se abia în secolul al XlX-lea.

Totodată, decalajele în ceea ce priveşte habitatul sunt similare, atât în interiorul spaţiului românesc, cât şi faţă de celelalte spaţii geografice, cu cele constatate mai devreme pentru densitatea populaţiei şi tehnicile agricole.

3. Meşteşugurile

Meşteşugurile pot fi clasificate în funcţie de mai multe criterii. Primul dintre acestea este dat de finalitatea lor practica. Avem astfel meşteşuguri alimentare, categorie care include act ivităţile de tranşare şi conservare a cărnii (în spaţiul românesc mai ales prin sărare), prepararea lactatelor, mai ales a brânzeturilor, morăritul, brutăritul, prepararea băuturilor alcoolice etc., apoi meşteşuguri legate de producerea îmbrăcămintei (pielăritul, torsul, ţesutul, croitoria, blănăritul, cojocăritul etc.), olăritul, meşteşuguri legate de obţinerea şi prelucrarea metalelor, pornind de la minerit şi ajungând până la maeştri armurieri şi bijutieri, meşteşuguri legate de construcţii si de producerea de obiecte gospodăreşti, etc. Categorii aparte reprezintă în fine meşteşugurile legate de activităţile spirituale, cum ar fi , diecii de cancelarie şi mai târziu meşterii tipografi. Mai utilă poate ; decât această enumerare descriptivă este clasificarea meşteşugurilor în funcţie de gradul de specializare presupus de practicarea lor. Tendinţa bine cunoscută a economiilor medievale era ca fiecare gospodărie să-şi acopere cât mai mult din nevoi din resurse proprii. Cu toate acestea, unele produse cereau cunoştinţe tehnice deosebite sau o dotare tehnică mai pretenţioasă, care nu era la îndemâna oricui, astfel încât nu tot ceea ce era necesar sau dezirabil putea fi obţinut din cadrul gospodăriei proprii. Dacă ar fi să combinăm criteriile, am observa că meşteşugurile care nu cereau o specializare deosebită, putând fi practicate în majoritatea gospodăriilor erau cele alimentare, mai puţin morăritul, care era cel mai adesea monopol seniorial, cele legate de confecţionarea îmbrăcămintei, cele legate de prelucrarea rudimentară a lemnului şi parţial olăritul. Este evident că un grad redus de specializare însemna o activitate cu productivitate scăzută şi produse inferioare calitativ. în ceea ce priveşte meşteşugurile care cereau o specializare mai ridicată, şi a căror practicare devenea o sursă majoră de venituri pentru puţinii capabili s-o facă, acestea puteau fi – după locul unde se desfăşura activitatea – meşteşuguri săteşti, domaniale sau orăşeneşti. în fine, ca forme superioare de organizare a activităţii meşteşugăreşti se cuvine să amintim reglementarea acesteia prin intermediul breslelor, aproape exclusiv la oraşe, şi mai ales apariţia manufacturilor.

O discuţie detaliată cu privire la nivelul de dezvoltare atins de diferitele meşteşuguri în diverse momente depăşeşte în mod evident cadrul analizei noastre. Se cuvin însă făcute câteva observaţii. Mai întâi, activităţile meşteşugăreşti au

avut o vechime şi o diversitate apreciabilă în spaţiul românesc. Pe de altă parte însă, densitatea redusă a populaţiei şi precaritatea economiei agrare au frânat specializarea în activităţile meşteşugăreşti, ceea ce s-a răsfrânt negativ asupra nivelului tehnic al acestora. Ca atare, aceleaşi disparităţi pe care le-am sesizat în ceea ce priveşte densitatea populaţiei şi tehnica agrară sunt evidente şi la nivel meşteşugăresc: un nivel tehnic general mai scăzut pe ansamblul spaţiului românesc faţă de ţările din Europa apuseană, centrală şi mediteraneană, şi de asemenea în interiorul spaţiului românesc un nivel ceva mai ridicat în Transilvania decât în teritoriile extracarpatice. Dincolo de aceste diferenţieri, activitatea meşteşugărească a cunoscut o tendinţă destul de viguroasă de dezvoltare, mai ales începând din secolele XHI-XIV în Transilvania şi din secolul al XV-lea în teritoriile extracarpatice. Decalajele se micşorează oarecum în secolele XV-XVI, dar ele persistă, şi atunci când domnii munteni sau moldoveni aveau nevoie de meşteri mai deosebiţi, de exemplu Alexandru Lăpuşneanu de un berar sau de un brutar, sau în alte cazuri de un doctor, sau de un meşter care să bată monede, ei trebuiau să se adreseze oraşelor săseşti din Transilvania sau chiar să recurgă la specialişti veniţi din alte ţări, mai ales din Europa centrală şi de la Constantinopol.

în ceea ce priveşte breslele (organizaţii ale meşteşugarilor care activau într-o anumită meserie sau în meserii înrudite, şi care reglementau modul de dobândire a dreptului de a practica respectiva meserie, organizarea producţiei, accesul la materiile prime, desfacerea produselor şi în general participarea meşterilor respectivi la viaţa oraşului respectiv), ele sunt atestate documentar în oraşele săseşti începând din secolul al XlV-lea, extinzându-se apoi şi în celelalte oraşe transilvănene. în teritoriile extracarpatice breslele au apărut mult mai târziu, iar în alcătuirea lor criteriile şi finalităţile profesionale erau cel mai adesea eclipsate de cele fiscale. Ca atare, breslele din Moldova şi Tara Românească erau în mai mica măsură organizaţii meşteşugăreşti cât grupări ale indivizilor care beneficiau de un regim special în ceea ce priveşte dările pe care le datorau statului.

Decalaje similare pot fi sesizate şi în ceea ce priveşte **manufacturile** (întreprinderi capitaliste, organizate pe baza diviziunii tehnice a muncii, adică prin segmentarea procesului productiv în operaţiile tehnice constituente şi efectuarea acestora de către diverşi lucrători, aflaţi însă sub controlul economic al

negustorului capitalist) * Dacă pe plan universal se acceptă îndeobşte că primele manufacturi propriu-zise au apărut la cumpăna secolelor XIII-XIV în industria textilă toscană şi flamandă, în spaţiul românesc – dacă facem abstracţie de cazul destul de special al tipografiilor, organizate şi ele ca manufacturi – prima manufactură a apărut tot în domeniul postă- văritului la Braşov în anii ’70 ai secolului al XVI-lea, dar a avut o existenţă precară şi efemeră. Ulterior au apărut noi manufacturi pe ambele părţi ale Carpaţilor, de regulă în câteva ramuri speciale, cum ar fi producerea armamentului (mai ales în Transilvania), morile de hârtie, sticlăriile etc., dar ele au început să aibă o pondere economică semnificativă abia în a doua jumătate a secolului al XVHI-lea, când s-au înmulţit în postăvărit şi în sectorul prelucrării fierului. în Occident manufacturile deveniseră predominante în ramurile cheie ale sectorului prelucrător din secolul al XVI-lea, stadiu care nu fusese atins încă în spaţiul românesc înainte de anul 1800.

4. Oraşele

Evoluţia vieţii urbane în spaţiul românesc prezintă numeroase similitudini, dar şi unele deosebiri semnificative faţă de tendinţele prezente la nivel european. Astfel, la noi ca şi în restul lumii europene, civilizaţia antică a avut o certă componentă urbană de factură gre- co-latină. Destrămarea lumii romane a fost însoţită de un declin extrem de pronunţat al vieţii orăşeneşti, îndeosebi în ceea ce priveşte funcţiile comerciale şi meşteşugăreşti ale oraşelor. Desigur, acest declin nu a fost peste tot la fel de pronunţat, ci a lovit mai puternic Occidentul şi fostele stăpâniri romane din interiorul continentului european, în timp ce lumea mediteraneană şi Orientul au păstrat un potenţial urban relativ ridicat. Totuşi, per total evul mediu timpuriu a fost o epocă de slabă dezvoltare urbană. în Occident această situaţie se schimbă începând din secolul al X-lea, când sporirea randamentelor agricole a permis desprinderea unei părţi crescânde a populaţiei

totale de activităţile agrare, iar creşterea demografică generală a încurajat şi ea apariţia unor noi oraşe sau dezvoltarea celor deja existente. Ca atare, din acel moment istoric în Europa apuseană ponderea oraşului s-a mărit continuu, chiar dacă nu şi intr-un ritm constant. Aceeaşi tendinţă, dar cu unele decalaje temporale şi cantitative, se

poate constata şi în restul continentului european.

în spaţiul românesc **dezurbanizarea** care a urmat retragerii stăpânirii romane a fost mai gravă decât în alte foste provincii romane. Centrele urbane antice şi-au pierdut nu numai funcţiile economice, dar şi pe cele de centre politico-administrative şi religioase care în Occident au mai permis unora dintre ele să păstreze un statut deosebitor de satele din jur. Nimic de acest fel în spaţiul românesc, unde absenţa unor structuri politice bine definite şi a unei ierarhii ecleziastice a handicapat şi şansele unei dezvoltări urbane. Ca atare, cu excepţia Dobrogei şi a oraşelor de pe linia Dunării pe perioada cât acestea au rămas în componenţa Imperiului roman de răsărit şi apoi a Imperiului bizantin, chiar dacă au existat continuităţi de locuire pe teritoriul unora din fostele oraşe romane, acestea nu au însemnat o continuitate de viaţă urbană. De altfel, o situaţie similară se poate observa şi în Britannia, unde istoricii fac o distincţie clară între *«town life»* (viaţă urbană propriu-zisă) şi *«life in town»* (locuirea în perimetrul oraşului a unei populaţii ruralizate, care se ocupă precumpănitor cu agricultura). Acelaşi caracter non-urban l-au avut, după cum par să dovedească cercetările arheologice, şi aşezările mai importante apărute în evul mediu timpuriu, inclusiv reşedinţele primelor formaţiuni politice româneşti, cum ar fi de exemplu Dăbâca.

Revitalizarea urbană a început în spaţiul românesc ceva mai târziu şi de la un nivel de pornire sensibil mai redus decât în Occident, fiind semnificativă abia ,din secolele XIII-XIV în ceea ce priveşte mecanismul formării oraşelor româneşti medievale, în istoriografie persistă încă puncte de vedere diferite, opunând în general pe adepţii unei geneze endogene, în cadrul căreia elementul autohton a avut rolul principal, celor care consideră că decisive au fost aporturile din exterior, bizantine, italiene şi germane. Considerăm că această dispută nu poate fi tranşată la un nivel general, situaţiile concrete fiind destul de diferenţiate. Astfel, pare clar faptul că în Transilvania apariţia oraşelor este strâns legată de colonizarea saşilor, ca şi de privilegiile conferite acestora de către regalitatea maghiară, iar

oraşele nesăseşti urmează în general modelul celor săseşti. în teritoriile extracarpatice situaţia este mai puţin limpede şi uniformă. Au existat creaţii urbane ale stăpânitorilor alogeni, fără prea multe legături cu tradiţiile locale, cum este cazul dezvoltării efemere a marii metropole mongole de la Orheiul Vechi din anii ’1360, au existat aşezări întemeiate de colonişti şi apoi treptat integrate în structurile locale, ca la Câmpulung-Muscel, au existat de asemenea situaţii unde aşezarea urbană a luat naştere pe fundamentul acumulărilor rurale anterioare, fiind eventual stimulată de instituirea unei curţi domneşti, ca la Bucureşti. Complexitatea raporturilor este evidenţiată şi de cazul Şiretului. Cercetările arheologice au dezvăluit existenţa unei aşezări româneşti întărite în secolele XII-Xin. în prima jumătate a secolului al XlV-lea locuirea se extinde şi în afara perimetrului întărit. Dezvoltarea se intensifică în a doua jumătate a secolului al XlV-lea, când Şiretul devine una dintre reşedinţele domnilor Moldovei şi când sosesc destul de masiv şi colonişti din Transilvania şi Polonia, majoritatea de origine germană. Deja în interiorul oraşului se observă o polarizare spaţială, coloniştii locuind în partea de vest a oraşului, iar autohtonii în partea de răsărit. Totodată, sub impactul noilor veniţi face progrese catolicismul, Şiretul devenind sub Laţcu reşedinţa episcopului catolic din Moldova. Această componentă catolică prea marcată a jucat probabil şi ea un rol în decizia lui Petru Muşat şi a urmaşilor săi de a prefera ca reşedinţă principală Suceava, fapt care a diminuat drastic dinamismul dezvoltării Şiretului. Desigur, cazul Şiretului nu poate fi generalizat, dar el este ilustrativ pentru împletirea factorilor locali cu cei exogeni în dezvoltarea oraşelor medievale româneşti. Totodată, el evidenţiază rolul important al factorilor politici şi religioşi în destinul centrelor urbane, mai ales atunci când acestea aspiră la un rol de prim plan.

Geneza diferită a oraşelor din Transilvania faţă de cele din spaţiul extracarpatic s-a reflectat şi în deosebirile de statut juridic al **oraşelor şi de peisaj urban.** Astfel, oraşele transilvănene s-au bucurat de privilegii urbane considerabile, pentru a căror conservare au căutat să se delimiteze cât mai bine de exterior. Ca atare, multe dintre ele s-au înconjurat cu ziduri de apărare. Pe de altă parte, formarea mai rapidă a oraşelor transilvănene într-un perimetru mai restrâns şi modelul urban occidental au făcut ca oraşele să urmeze un plan relativ stabil, având în centru piaţa, biserica (sau după caz catedrala) şi primăria; din piaţa centrală pornea apoi o reţea de străzi strâmte, flancate de case dese, majoritatea construite din lemn,

dar având de regulă mai multe încăperi, uneori şi etaj, şi deseori locuite de mai multe familii. în schimb, geneza treptată a oraşelor muntene şi moldovene a făcut ca acestea să nu reuşească obţinerea unui statut juridic deosebit, fiind în mult mai mare măsură la discreţia domniei. Totodată, poziţia mai precară a oraşelor extracarpatice a fost accentuată de faptul că ele nu au fost înconjurate cu ziduri de apărare. Această deschidere a influenţat considerabil peisajul urban, în oraşele extracarpatice nepunându-se problema lipsei de spaţiu ca în zonele intramurane ale oraşelor transilvănene. Dimpotrivă, în Moldova şi în Ţara Românească multe dintre case dispuneau de grădini şi chiar de livezi şi de vii, conferind oraşelor un caracter semiagrar. Totodată, extensiunea pe orizontală a oraşelor muntene şi moldovene, în care casele cu etaj erau extrem de rare, făcea ca acestea să nu urmeze un plan urbanistic stabil, ci să semene mai mult cu nişte sate mari.

Rolul oraşelor în cadrul general al societăţii depindea în mare măsură de **potenţialul demografic** pe care îl reprezentau, atât în cifre absolute, cât şi ca parte din populaţia totală. Din păcate, nici în ceea ce priveşte demografia urbană nu dispunem de informaţii complete. Există totuşi o serie de studii care ne permit să estimăm destul de exact populaţia unora dintre oraşele transilvănene şi chiar şi pe cea a unor oraşe aflate sub stăpânire otomană în secolul al XVI-lea, în timp ce pentru Ţara Românească şi Moldova datele noastre sunt mai puţin sigure. Astfel, cifra de 20 000 de locuitori pentru Cetatea Albă înainte de cucerirea otomană din 1484 este aproape sigur exagerată, aceeaşi sursă italiană dând câteva pasaje mai departe informaţia că 2000 de tineri ar fi fost luaţi pentru a fi facuţi ieniceri, informaţie neverosimilă când se ştie că întregul corp al ienicerilor avea în acea vreme numai 8-10 000 de oameni. Dar chiar dacă Ceta- tea.Albă nu a avut 20 000 de locuitori, ci numai o parte din această cifră, poate jumătate, ea pare să fi fost în secolul al XV-lea oraşul cel mai populat din spaţiul românesc extracarpatic, unde Baia şi Suceava aveau – după unele estimări destul de generoase – 6000 şi respectiv 8000 de locuitori, iar Târgovişteа nu depăşea 5000 de locuitori. După cum arătam mai sus, mai sigure sunt cifrele de care dispunem pentru oraşele transilvănene. Astfel, la cumpăna secolelor XV-XVI cel mai populat dintre acestea era Braşovul, a cărui populaţie varia în jurul a 11 000 de locuitori, urmat de Sibiu şi Cluj care se apropiau de 7000 de locuitori, şi apoi de Oradea, Timişoara şi Bistriţa cu populaţii în jur de 4000 de locuitori fiecare. Oraşele aflate sub stăpânire otomană nu erau

nici ele mai mari. Astfel, un registru otoman de recensământ de la sfârşitul secolului al XVI-lea consemnează pentru Brăila 1060 de «suflete» (contribuabili), ceea ce, dat fiind faptul că în această cifră sunt incluşi şi «celibatarii» (tinerii încă necăsătoriţi) conduce la o populaţie totală de mai puţin de 4000 de locuitori. Ceva mai mari erau Babadagul (1420 de «suflete» potrivit aceluiaşi recensământ), Cetatea Albă, Chilia şi poate Timişoara, care erau şi centre militare relativ importante. Evoluţia populaţiei urbane din Ţările Române în secolele XVI-XVIII prezintă semnificative asimetrii. în Transilvania. creşterea este relativ moderată şi echilibrată, oraşele cele mai importante (Sibiul, Clujul şi Braşovul) nedepăşind la cumpăna secolelor XVIII-XIX cifra de 20 000 de locuitori fiecare. în Moldova si Tara Românească majoritatea oraşelor stagnează sau cresc foarte lent, sporuri importante înregistrând numai capitalele, graţie mai ales dezvoltării aparatului de stat şi a funcţiilor comerciale şi meşteşugăreşti legate de aprovizionarea curţilor domneşti şi boiereşti. Astfel, la începutul secolului al XlX-lea laşul avea circa 20 000 de locuitori, iar Bucureştiul se apropia de 30 000 de locuitori, fiind deja cel mai mare oraş din spaţiul românesc.

Dincolo însă de aceste creşteri, oraşele din spaţiul românesc au rămas oraşe mici sau cel mult mijlocii după **standardele europene.** Este adevărat, în evul mediu timpuriu aşezările depăşind l-2000 de locuitori erau extrem de rare în Europa, singurul oraş de mari dimensiuni din lumea creştină fiind Constantinopolul, care avea câteva sute de mii de locuitori încă din secolul al Vl-lea, urmat la mare distanţă de Salonic, cu o populaţie de ordinul zecilor de mii de locuitori. în Occident, singurele oraşe de mărime comparabilă erau cele din Spania stăpânită de arabi (Cordoba, Sevilla, Granada), aflate şi ele la nivelul zecilor de mii de locuitori, dar care erau oraşe relativ mici comparativ cu marile metropole ale lumii arabe, Bagdadul, Damascul şi Cairo. Expansiunea economică şi demografică din secolele X-XIII a condus în Occident la o creştere puternica a populaţiei urbane, către anul 1300 existând în Europa apuseană 70-80 de oraşe cu mai mult de 10 000 de locuitori (dintre care 30-40 depăşeau 20 000 de locuitori), unele oraşe italiene ajungând să aibă populaţii în jurul a 100 000 de oameni (Milano, Veneţia, urmate îndeaproape de Genova şi Florenţa), iar Paris şi Gând aveau şi ele peste 50 000 de locuitori. Din această perioadă mărimea oraşelor tinde să scadă pe măsură ce ne îndreptăm din Europa occidentală şi sudică spre Europa centrală şi apoi spre cea răsăriteană. Astfel, în Europa centrală nu existau oraşe care să fie

foarte mari după standardele occidentale, cel mai populat dintre ele, Praga, atingând 30 000 de locuitori abia la mijlocul secolului al XlV-lea, iar Polonia neavând înainte de anul 1500 oraşe mai mari de 20 000 de locuitori. Aceeaşi ierarhie se păstrează în linii mari şi în secolul al XVI-lea, când în Occident cel puţin 10 oraşe au depăşit pragul celor 100 000 de locuitori, iar Neapole şi Paris se apropie de 200 000 de locuitori. Cu excepţia Danzig-ului (Gdansk), care a beneficiat copios de pe urma boom-ului comerţului cu cereale poloneze prin Marea Baltică, oraşele din Europa centrală nu au depăşit 50 000 de locuitori, Viena şi Praga apropiindu-se însă de această cifră. Secolul al XVI-lea a adus şi o puternică expansiune urbană în sud-estul Europei aflat sub dominaţie otomană. în frunte se afla în mod firesc capitala imperială de pe Bosfor, care, după un declin accentuat în ultimele faze ale existenţei statului bizantin, a cunoscut o creştere viguroasă după cucerirea otomană, ajungând la o jumătate de milioan de locuitori în secolul al XVI-lea şi la 700 000 de locuitori în secolul al XVII-lea, fiind cel mai populat oraş al Europei şi poate chiar al lumii în acel moment. Celelalte oraşe otomane din Balcani erau sensibil mai mici decât Istanbulul şi chiar decât oraşele otomane din afara Europei, dar mai multe dintre ele depăşeau cu uşurinţă 10 000 de locuitori, iar Adrianopolul (Edime) avea chiar în jur de 30 000 de locuitori. Chiar şi în Rusia, mult timp rămasă în urma din punct de vedere al urbanizării, întărirea puterii centrale a dus la creşterea deosebită a Moscovei, care în secolul al XVI-lea a devenit un oraş de mari dimensiuni, având, după unele estimări, aproximativ 100 000 de locuitori.

Mai importantă decât discuţia referitoare la mărimea celor mai importante oraşe ar fi **evaluarea ponderii oraşelor** în **cadrul populaţiei totale** a diverselor ţări, şi a continentului european în ansamblul său. Aici ne izbim însă de câteva dificultăţi, derivând mai ales din lipsa unui criteriu stabil de separare a oraşelor de sate. Astfel, criteriul statutului juridic deosebitor nu este relevant întotdeauna, multe aşezări lipsite de statut politico-juridic urban fiind totuşi adevărate oraşe din punct de vedere demografic şi economic. Aceasta

a determinat pe istorici să prefere stabilirea unui număr minim de locuitori ca criteriu de urbanitate. Acest prag care să deosebească oraşul de sat diferă însă de la o lucrare la alta, astfel încât cifrele la care au ajuns diferiţii istorici nu sunt decât arareori comparabile. Ţinând cont de aceste aspecte, ne vom mulţumi să observăm că proporţia populaţiei urbane a rămas redusă în Ţările Române de-a lungul întregii perioade studiate de noi, cifrându-se până târziu la câteva procente în Ţara Românească şi în Moldova şi ceva mai mult în Transilvania, unde nu a depăşit totuşi 10% decât la sfârşitul secolului alXVIII-lea. De altfel tendinţa de creştere a ponderii populaţiei urbane este destul de clară pentru toate teritoriile româneşti. Această creştere a făcut ca în Moldova oraşele să cuprindă – potrivit unor estimări recente – puţin peste 9% din populaţia totală în 1803, şi aproape 11% în 1832. Pentru comparaţie, în secolul al XVI-lea populaţia urbană cuprindea în provincia Olanda (a nu se confunda cu ansamblul Ţărilor de Jos şi nici cu statul olandez actual) cam jumătate din populaţia totală, la nivelul întregii Germanii ceva mai mult de 10%, iar în Rusia numai 2,5%; de altfel, în Rusia oraşele nu au depăşit 4% din populaţia totală decât după anul 1800.

Spre deosebire de sate, populaţia oraşelor era prin excelenţă compozită din punct de vedere etnic şi socio-profesional. Aceste clivaje erau uneori marcate şi în organizarea spaţială a habitatului urban, diversele grupuri etnice sau socio-profesionale concentrându-se în anumite părţi ale oraşului, sau, acolo unde oraşele aveau incintă fortificată, în afara zidurilor. Se pune întrebarea dacă nu cumva clivajul social şi uneori etnic care separa oraşele de satele din jur nu a fost un factor care a frânat creşterea populaţiei urbane prin imigrare din mediul rural. în ceea ce ne priveşte, credem că principalii factori care au împiedicat creşterea urbană au fost slabul nivel al producţiei agrare, care nu asigura resursele alimentare necesare decât pentru un număr limitat de neagricultori, şi presiunea financiară otomană, care a blocat consumul intern; dacă mai adăugăm şi preferinţele elitelor pentru mărfurile de lux din import, atunci nu mai rămânea prea mult loc pentru specializarea economică a populaţiei urbane şi pentru adâncirea diviziunii muncii între sat şi oraş. în aceste condiţii, oraşele din Ţările Române nu au putut decât în mică măsură să-şi asume rolul de motor al creşterii economice, şi nici nu au contat prea mult ca aliate ale puterii centrale în raport cu boierimea sau nobilimea.

5. Schimbul de mărfuri

Înainte de a discuta în detaliu problema legăturilor comerciale, considerăm necesar să facem câteva precizări legate de **clasificarea schimburilor de mărfuri.**

Unul dintre tipurile de clasificare este în funcţie de **natura agen- ţilor economici** care participă la schimburile comerciale. Astfel, putem distinge între schimburile directe dintre producători şi consumatori, şi comerţul practicat de negustorii specializaţi, aceştia putând fi ambulanţi sau sedentari, în acest din urmă caz lucrând cu ajutorul unor reţele de agenţi şi parteneri mai mult sau mai puţin stabili, cu care comunică prin corespondenţă; în fine, complexitatea activităţilor comerciale a condus spre apariţia unor forme de asociere, mergând de la întovărăşirile simple de tip *commenda* până la companiile comerciale, mai întâi de tip familial şi apoi pe acţiuni, tln caz special au fost companiile privilegiate, prin care un grup de negustori obţineau de la un suveran exclusivitatea negoţului cu o anumită regiune sau cu un anumit produs şi finanţau împreună anumite facilităţi comune, continuând însă să-şi desfăşoare esenţialul activităţii comerciale pe cont propriu. Pe plan european schimburile efectuate direct de producători şi consumatori, sau cele mediate de negustorii ambulanţi au reprezentat o prezenţă continuă de-a lungul evului mediu, şi au continuat şi în epoca modernă, chiar dacă ponderea lor a fost în scădere. Asocierile comerciale temporare şi companiile comerciale familiale s-au impus abia începând cu secolele XII-XIII, mai întâi în Italia şi apoi şi în alte părţi ale Creştinătăţii apusene. în fine, companiile privilegiate au proliferat mai ales în secolele XVI-XVH, iar companiile comerciale mari pe acţiuni au apărut abia la cumpăna secolelor XVI-XVH în comerţul colonial, cea mai cunoscută fiind Compania Unită a Indiilor Orientale întemeiată la Amsterdam în 1602. în ceea ce priveşte spaţiul românesc, schimbul direct dintre producători şi consumatori şi negoţul ambulant au prevalat de-a lungul întregului interval studiat de noi. Desigur, întovărăşirile comerciale simple nu au lipsit, după cum şi unii negustori mai importanţi au început să se bazeze tot mai mult pe corespondenţa cu partenerii şi agenţii lor din diferite alte localităţi. Dacă facem abstracţie de privilegiile de breaslă obţinute de locuitorii unora dintre oraşe, companiile privilegiate propriu-zise, implicate în co-merţul la mare distanţă, au apărut relativ târziu, cele mai cunoscute fiind cele întemeiate de negustorii «greci» la Sibiu

şi Braşov în 1636 şi respectiv în 1678. în fine, despre mari companii pe acţiuni nu se poate vorbi înainte de 1800.

Un alt tip de clasificare distinge între comerţul interior şi cel exterior al unei ţări. în ceea ce ne priveşte, considerăm că această împărţire, des întâlnită în istoriografia românească, nu este relevantă pentru perioada studiata de noi, când statele nu reprezentau spaţii economice unitare şi coerente, iar barierele vamale – de altfel modeste faţă de celelalte cheltuieli de transport – nu se aflau numai la graniţe, ci deseori şi în interiorul statelor. De aceea, vom prefera clasificarea în funcţie de distanţa la care se desfăşoară schimbul şi eventual de natura mărfurilor vehiculate. Avem astfel mai întâi **negoţul local,** care lega un centru urban de satele din jur, efectuat de obicei cu ocazia târgurilor săptămânale, şi a cărui condiţie de bază era ca ţăranii veniţi la târg să poată parcurge drumul dus-întors într-o singură zi, având totodată timpul necesar perfectării tranzacţiilor. în consecinţă, un târg rareori atrăgea ţărani din aşezări mai depărtate de 20 de km. O a doua categorie ar fi **comerţul la distanţa medie** (regional sau inter-regional), cu o rază de cel mult câteva sute de kilometri, desfăşurat cu produse de larg consum, vitale, dar şi voluminoase şi deseori greu de transportat. în fine, trebuie menţionat aparte **comerţul la (foarte) mare distanţă,** uneori chiar intercontinental, desfăşurat cu mărfuri de lux, cu valoare mare la un volum mic, şi deci mai uşor de transportat.

Una dintre limitele structurale ale dezvoltării schimburilor comerciale de-a lungul întregii perioade studiate de noi a fost gradul redus de urbanizare a spaţiului românesc. Dimensiunile modeste ale marii majorităţi a oraşelor permiteau unei părţi considerabile a populaţiei acestora să practice în continuare agricultura şi ocupaţiile conexe acesteia, conferind multora dintre aşezările urbane un caracter semiagrar, fenomen larg răspândit şi în alte părţi ale Europei. Mănăstirile şi curţile nobiliare şi princiare aduceau şi ele doar în mică măsură un spor al cererii de produse locale, deoarece ele se aprovizionau cu precădere cu produse obţinute de pe propriile domenii prin munca ţăranilor dependenţi. în consecinţă, o caracteristică de bază a istoriei medievale româneşti a fost **slaba dezvoltare a comerţului local,** eclipsat în mod categoric de comerţul la distanţă medie şi mare.

Precaritatea comerţului local s-a datorat şi faptului că majoritatea oraşelor din spaţiul românesc au fost la început în mai mare măsură centre comerciale şi eventual politico-administrative decât centre ale producţiei meşteşugăreşti, funcţie pe care şi-au asumat-o doar treptat şi cu întârziere.

Dar, chiar dacă marea majoritate a gospodăriilor reuşeau

să se bucure de autosuficienţă alimentară, aceasta nu însemna că aveam de-a face cu o economie naturală perfectă. întotdeauna rămâneau unele bunuri care nu puteau fi obţinute lâ nivel local şi care trebuiau procurate prin schimb. Desigur, unele dintre aceste bunuri erau dispensabile, iar o parte dintre oameni se lipseau de ele, dar altele, precum sarea sau fierul şi obiectele de fier, erau totuşi absolut necesare. Ca atare, chiar şi în perioadele cele mai dificile ale evului mediu timpuriu **comerţul regional** cu unele produse de strictă necesitate a continuat, şi de altfel avem chiar informaţii documentare despre faptul că sarea din Carpaţii româneşti era comercializată până în Pannonia şi în Balcani.

în secolul al XlV-lea se produc mutaţii importante în ceea ce priveşte schimburile comerciale. Formarea statelor Ţara Românească şi Moldova a îmbunătăţit condiţiile generale ale desfăşurării activităţilor comerciale, oferind mai multă siguranţă neguţătorilor şi chiar o piaţă pentru desfacerea unora dintre mărfurile scumpe vehiculate prin **negoţul la mare distanţă.** Pe de altă parte, ridicarea economică a Europei centrale a favorizat deschiderea unei legături directe cu zona Mării Negre, devenită încă din secolul al XlII-lea o placă turnantă a comerţului internaţional (expresia îi aparţine lui Gheorghe Brătianu), şi mai departe cu Orientul furnizor de mirodenii, mătase şi alte bunuri de lux. Dezvoltarea tranzitului de produse orientale prin spaţiul românesc spre Europa centrală, deşi a avut o semnificaţie redusă la nivel european, nedepăşind în nici un caz 10% din volumul total al mărfurilor orientale vândute pe întregul continent, a avut un impact puternic asupra economiei locale. Ea a impulsionat dezvoltarea oraşelor, îndeosebi a Braşovului şi – în afara spaţiului românesc – a Liovului, oraşe care au reuşit în secolul al XJV-lea să obţină dreptul de etapă (prin care toţi negustorii erau obligaţi să-şi pună marfa spre vânzare pe piaţa acestor oraşe), dobândind astfel o poziţie dominantă în raport cu Ţara Românească şi respectiv cu Moldova. Dezvoltarea oraşelor săseşti din Transilvania a stimulat puternic
comerţul regional, generând o veritabilă diviziune a muncii între regiuni situate de o parte şi de cealaltă a Carpaţilor. Astfel, veniturile obţinute prin tranzit şi fiscalitatea redusă au permis locuitorilor Ţării Româneşti şi ai Moldovei să cumpere de la Braşov sau din alte oraşe transilvănene (moldovenii şi de la Liov) însemnate cantităţi de postav şi de articole de fierărie, mai ales cuţite şi coase, produse în Transilvania sau mai des chiar în Europa centrală şi apuseană şi doar revân-

dute de oraşele săseşti. Pe de altă parte, prosperitatea evidentă a oraşelor transilvănene şi populaţia lor în creştere au determinat înflorirea comerţului cu produse alimentare, în primul rând cu peşte din bălţile de la Dunăre. Nu trebuie să idealizăm însă acest comerţ regional care lega diversele provincii româneşti. Mai întâi, exceptând importul de cuţite, articole de fierărie şi eventual de postav, aceste legături nu angajau decât părţi limitate din populaţia Ţării Româneşti şi Moldovei, iar produsele alimentare provenite din teritoriile extra- carpatice erau consumate numai de o mică parte din populaţia totală a Transilvaniei. Pe de altă parte, relaţiile comerciale puneau mai rar în contact pe românii extracarpatici cu cei intracarpatici, şi mai des pe români cu saşii, având deci o relevanţă limitată din punct de vedere al formării şi consolidării conştiinţei unităţii de neam româneşti. în fine, relaţiile dintre oraşele săseşti şi statele româneşti extracarpatice au fost mai degrabă relaţii de cooperare inegală şi tensionată competiţional, în secolele XIV-XV negustorii saşi beneficiind de privilegii care le confereau mari avantaje în raport cu negustorii munteni şî moldoveni, care au ajuns să domine acest negoţ abia la sfârşitul secolului al XV-lea şi în secolul al XVI-lea.

Secolul al XVI-lea a adus noi mutaţii în natura schimburilor comerciale în care era angajat spaţiul românesc. Mai întâi, sporirea plăţilor către Poartă a condus la accentuarea fiscalităţii în Moldova şi mai ales în Ţara Românească, în acest din urmă caz dările totale atingând înainte de 1594 cote nominale care le plasează pe unul din primele locuri în Europa. Fiscalitatea a micşorat puterea de cumpărare a majorităţii populaţiei, obligând-o totodată să vândă cât mai mult din produsele sale. Aceasta a dus pe de o parte la stimularea producţiei meşteşugăreşti locale, mai slabe calitativ, dar şi mai ieftine decât mărfurile similare aduse din Transilvania sau din alte părţi ale Europei, şi pe de altă parte la sporirea exporturilor de animale vii, mai ales oi şi vite mari, spre Imperiul otoman şi spre Europa centrală. Tipologic negoţul cu animale vii pe distanţe depăşind 500 sau chiar 1000 km se încadrează comerţului (inter) regional cu bunuri de larg consum, deşi acesta se desfăşura de obicei pe distanţe mai scurte decât în acest caz. De altfel, prevalenţa pieţelor externe asupra celor locale, foarte marcată în cazul Moldovei şi al Ţării Româneşti, şi mai puţin evidentă în cazul Transilvaniei, unde raportul era mai echilibrat, a devenit o caracteristică de bază a dezvoltării economice româneşti din secolul al XVl-lea până în perioada interbelică. Chiar dacă până în a doua jumătate a secolului al

XVIII-lea cerealele nu au fost comercializate decât în mică măsură, indicele de comercializare pe cap de locuitor a depăşit media europeană, iar cel al exporturilor pe cap de locuitor era unul dintre cele mai ridicate din Europa acelei vremi. Acesta nu era însă un semn de dezvoltare economică reală. Caracterul anemic al schimburilor locale, împreună cu diferenţa calitativă dintre natura produselor importate şi cea a celor exportate şi cu relaţiile economice inegale ce se stabileau cel mai adesea între negustorii locali şi capitaliştii veniţi din zone mai avansate economic, marca **integrarea periferică** a spaţiului românesc în marile sisteme economice mondiale ale vremii, economiile otomană şi (vest) europeană. O particularitate a Ţărilor Române în secolele XVI-XVIII a fost aceea că, aflate în zona de contact a celor două economii-univers (expresie aparţinând lui Femand Braudel), ele au suportat atracţia amândorura, ceea ce a făcut să nu fie complet integrate în cadrul niciuneia până în secolul al XlX-Iea când economia occidentală a încorporat lumea otomana şi totodată şi pe cea românească. Desigur, au existat diferenţe între cele trei provincii istorice româneşti, de exemplu Ţara Românească fiind mult mai legată de economia otomană, în timp ce Moldova şi Transilvania au oscilat mai mult, precum şi diferenţe în timp în funcţie de fluctuaţiile conjuncturii economice mondiale, dar analiza acestor diferenţe depăşeşte cadrul discuţiei noastre.

Nu putem încheia discuţia despre schimbul de mărfuri fără a aminti rolul jucat de circulaţia monetară. Dacă iniţial schimburile s-au desfăşurat sub forma trocului sau au fost mediate de cvasi-mo- nede, adică de obiecte care în principal erau deţinute pentru valoarea lor specifică de întrebuinţare şi ocazional erau folosite ca mijloace de schimb, încă din antichitate s-au impus monedele metalice, la care funcţia monetară (în tripla ei ipostază de etalon general, mijloc de schimb şi mijloc de conservare a valorii) a prevalat în raport cu celelalte forme de utilizare. în evul mediu timpuriu circulaţia monetară a cunoscut un regres în părţile apusene ale fostului Imperiu roman, unde prin dispariţia aproape completă a monedelor de aur circulaţia monetară s-a limitat la monedele mărunte de argint din categoria dinarilor, crescând în schimb rolul cvasi-monedelor şi al trocului; situaţia a fost diferită în Bizanţ, unde s-au menţinut toate marile tipuri de monede, adică şi cele de aur (nomisme), şi cele de argint şi cele de aramă. Totodată, cea mai mare parte a Europei se afla într-un stadiu de înapoiere monetară în raport cu lumea arabă, care utiliza masiv monedele de aur şi argint, creditul şi scrisorile de schimb, sau în raport cu China, unde în secolul al

Xl-lea au început să fie folosiţi în mod masiv banii de hârtie. Ridicarea economică a Occidentului medieval a condus în secolul al XlII-lea la îmbogăţirea circulaţiei monetare prin reapariţia monedelor de aur (ducaţi, florini) şi prin emiterea unor monede de argint ceva mai mari, groşii, care aveau cam 2-4 grame de argint; totodată, monedele mici de argint au început să fie bătute în amestec tot mai mare cu aramă, pierzându-şi treptat din valoare. în acelaşi timp, în spaţul italian au început să fie folosite şi scrisorile de schimb, mult mai comode pentru transferul rapid al valorii. Impunerea monedelor occidentale în raport cu cele bizantine şi arabe a fost strâns legată de dinamismul economic general al Occidentului şi de fluctuaţiile extracţiei de metale preţioase. După o contracţie datorată crizei secolului al XlV-lea, din a doua jumătate a secolului al XV-lea noul avânt al economiei europene şi mai ales al minelor de argint din Europa centrală a condus spre apariţia unor noi categorii de monede mai mari de argint, dintre care cele mai cunoscute sunt talerii de 25-30 de grame; impunerea acestora în circulaţie a fost stimulată puternic şi de aducerea unor mari cantităţi de argint din America. Totodată, diversificarea hârtiilor cu valoare şi adoptarea practicii andosării scrisorilor de schimb, adică a transmiterii diferitelor creanţe către terţi, avea să conducă în secolul al XVIII-lea la apariţia bancnotelor. în cazul bancnotelor, ca şi în cel al monedelor de cupru emise masiv în secolele XVII-XVUI, valoarea de schimb a acestora era mult diferită de valoarea lor intrinsecă în metal preţios, ceea ce atestă întărirea încrederii în capacitatea economică a diferitelor state sau a emitenţilor particulari.

Spaţiul românesc a participat la regresul european al economiei monetare din evul mediu timpuriu, chiar dacă circulaţia monedelor bizantine nu a încetat niciodată cu totul. Cucerirea maghiară a condus la pătrunderea în teritoriile româneşti a unor monede mărunte de argint bătute în Europa centrală, dar este dificil de apreciat dacă acesta era rezultatul schimburilor comerciale sau al expediţiilor de pradă. O dilemă similară persistă în legătură cu emisiunile monetare mongole din secolele XIII-XIV în schimb, integrarea sporită a spaţiului românesc în circuitele economice internaţionale în secolele XIII-XIV a condus la pătrunderea certă pe cale economică a monedelor de aur italieneşti şi ungureşti, ca şi a monedelor de argint din categoria dinarilor şi a groşilor, bătute mai ales în Europa centrală şi în regatul Ungariei. Statele româneşti au emis şi ele monedă începând cu Vladislav-Vlaicu în Ţara Românească şi cu Petru

Muşat în Moldova, dar emisiunile lor monetare s-au limitat la categoria monedelor^ mărunte de argint sau de bronz. Resursele limitate de metale preţioase au handicapat emisiunile monetare ale Ţărilor Române în competiţia cu monedele străine, astfel încât în a doua jumătate a secolului al XV-lea circulaţia monetară este clar dominată de asprii otomani şi de dinarii ungureşti reformaţi de Matia Corvin în 1467-1468; o anume însemnătate aveau în Moldova şi jumătăţile de gros poloneze şi lituaniene. Intensificarea relaţiilor economice externe în secolul al XVI-lea a condus pe de o parte la diversificarea circulaţiei monetare prin impunerea monedelor mari de argint şi prin creşterea ponderii monedelor de aur, şi totodată la atragerea în spaţiul românesc a unor monede bătute în zone mai îndepărtate din punct de vedere geografic, cum ar fi cazul talerilor-lei olandezi. Totodată, retragerea periodică din circulaţie a unor mari cantităţi de monede pentru a face faţă plăţilor ridicate către Imperiul otoman a condus la persistenţa unor fenomene de penurie monetară, la folosirea în continuare a cvasi-monedelor şi la răspândirea masivă a creditului, acordat însă de cele mai multe ori în condiţii oneroase . pentru împrumutători. în noile condiţii caracterizate de primatul plăţilor către Poartă şi de circulaţia masivă a monedelor străine, emisiunile monetare proprii au încetat în Ţara Românească şi au continuat doar cu întreruperi din ce în ce mai mari în Moldova până în secolul al XVH-lea, când au încetat şi aici. Situaţia a fost diferită în Transilvania, unde nivelul plăţilor externe era mai mic, şi unde existau resurse miniere proprii de aur şi argint care au permis continuarea emisiunilor monetare în timpul principatului şi de asemenea în perioada stăpânirii habsburgice; şi aici însă rolul precumpănitor în circulaţia monetară a revenit monedelor străine, ungureşti, poloneze şi apoi austriace.

Diversitatea monedelor care au circulat în spaţiul românesc în evul mediu şi în epoca modernă timpurie a fost foarte mare, şi nu este aici locul de a trece la o analiză de detaliu a acestora. Ceea ce trebuie reţinut este prevalenţa monedelor străine în raport cu emisiunile locale în aproape întreg intervalul studiat de noi. Totodată, se observă o anume **întârziere în adoptarea noilor tipuri monetare,** întârziere ■care însă tinde să se diminueze odată cu creşterea vitezei circulaţiei monetare în secolele XVI-XVIIL Dar dacă decalajul se reduce în ceea ce priveşte monedele metalice, el rămâne foarte mare la nivelul instrumentelor monetare moderne. Astfel, dacă facem abstracţie de prezenţa italiană în zona Mării Negre în secolele XM-X\£ primele scrisori de schimb sunt atestate în teritoriile româneşti în secolul al \XVI-lea, când sunt însă utilizate

numai de negustorii străini; despre cxfolosire semnificativă a lor de către negustorii români se poate vorbi mmaai din secolul al XVUI-lea. Retardarea în domeniul circulaţiei monetare reflectă astfel atât periferialitatea Ţărilor Române în circuitele economice internaţionale, cât şi întârzierea în dezvoltarea economică generală a spaţiului românesc.

6. Structura socială ' . şi problema feudalismului

Existenţa sau non-existenţa unei structuri sociale de tip feudal în cadrul societăţii medievale româneşti a stârnit îndelungate polemici între istorici. Această problemă trebuie discutată la două niveluri complementare: un nivel al conceptelor şi un nivel al realităţilor istorice, atât cât le cunoaştem.

Deci, mai întâi **conceptele.**

Etimologic, **feud** provine din cuvântul franc *«fehu-od»,* care iniţial avea sensul de «vite», dar şi pe cel mai general de «avuţie», De la mijlocul secolului al IX-lea el începe să fie utilizat în Imperiul caro- lingian sub forma latinizată «/eudum» («feus», «/eodum») pentru a desemna concesiunea funciară condiţionată de prestarea slujbei vasalice, înlocuind mai vechiul termen *«beneficium».* Generalizat în secolele X-XI în Occident, termenul «feud» şi-a păstrat înţelesul de proprietate funciară condiţionată. «Feudalism» a apărut în secolul al XVlII-lea în mediile luministe cu scopul de a desemna printr-un termen global vechea formă de organizare a societăţii. Dat fiind că secolul al XlX-lea era obsedat de importanţa decisivă a formelor de proprietate pentru întreaga organizare a societăţii, proprietatea feudală a trecut în prim planul analizelor, servind ca element decisiv pentru a defini un sistem social diferit de cel modern, sistem numit feudalism. Acest sens este impus definitiv de Marx, care, în contextul predominării concepţiilor evoluţioniste despre istoria omenirii, a considerat feudalismul ca o orânduire premergătoare capitalismului. Din a doua jumătate a secolului al XlX-lea constatăm o anume divergenţă în atitudinile faţă de feudalism. în timp ce istoriografia institu- ţionalizată din ţările occidentale nu mai este preocupată de raportarea la vechiul regim social premodern şi se dedică studiilor de analiză factologică, legând istoria instituţională de problematica politicului, în şcoala de gândire marxistă Lenin consideră că elementul definitor al feudalismului este şerbia mai mult chiar decât proprietatea de tip feudal, iar Stalin duce până la extrem concepţia evoluţionismului liniar impunând teoria celor 5 stadii obligatorii din istoria omenirii, în cadrul căreia

feudalismul este orânduirea specifică evului mediu, care desparte sclavagismul antic de capitalismul modern.

Ca atare, termenul de «feudalism» este folosit astăzi cu două **accepţiuni diferite:**

1. Pentru cea mai mare parte a istoricilor occidentali feudalism desemnează societatea structurată pe baza relaţiilor feudo-vasalice, – potrivit cărora un senior acordă unui vasal un feud, adică o proprietate funciară condiţionată de prestarea omagiului feudal şi de [1] îndeplinirea unui set de obligaţii decurgând din acesta, obligaţii . exprimate pe scurt de formula *«consilium et auxUium».* Potrivit acestei concepţii avem de-a face cu o societate feudală propriu-zisă numai în Occident în secolele IX-XV în statele cruciate unde occidentalii au impus modul lor specific de organizare şi eventual în Japonia me- i dievală.

2. Pentru istoricii descinzând într-o formă sau alta din şcoala marxistă de gândire conceptul de feudalism se referă la raporturile sociale fundamentale din societate, respectiv la faptul că deţinătorii de proprietăţi feudale îşi însuşesc sub formă de rentă feudală o.parte semnificativă din plusprodusul realizat de ţăranii dependenţi (în istoriografia occidentală această relaţie dintre ţărani şi stăpânii feudali poartă numele de *«seigneurie»).* Daca se acceptă acest mod de definire a feudalismului, atunci este evident că aria lui de cuprindere este mult mai largă decât în prima accepţiune. Mai mult, dacă se renunţă la obsesia lui Lenin cu privire la caracterul definitoriu al serbiei (statutul de dependenţă juridică personală a ţăranului), atunci cea mai mare parte a societăţilor care au urmat comunei primitive şi au premers capitalismului, cu excepţia sclavagismului (despre care se ştie acum că nu a fost un fenomen universal, ci doar unul limitat la unele părţi ale lumii greceşti şi la unele faze ale istoriei romane), pot fi catalogate ca societăţi feudale.

Evident, un concept atât de vag şi de cuprinzător este de un folos analitic limitat. De aceea, obiecţii s-au ridicat chiar din rândurile istoricilor de inspiraţie marxistă. Una dintre cele mai interesante revizuiri teoretice aparţine sociologului şi istoricului român Henri H. Stahl, care consideră că feudalismul este nu atât un mod de producţie deosebit, cât un mod de exploatare. Potrivit lui Stahl, exploatarea feudală are următoarele caracteristici:

«a. Este efectuată, direct şi personal, de către stăpînii locali, integraţi în viaţa comunităţilor săteşti, substituiri fiind în toate drepturile anterior deţinute de către obştile locale, adică de organele admi-. nistrative ale comunitarilor devălmase.

b. In această calitate a lor, stăpânii locali, boierii, se amestecă în organizarea şi îndrumarea proceselor sociale de producţie.

c. Confiscarea plusproduselor se face în cantităţi proporţionale cu rezultatele obţinute, adică în *dijmă,* stabilită la una din zece.

d. încasarea acestei dijme se face nu pe totalul satului, ci pe cap de gospodărie.

e. Boierul local, în calitate de membru al comunităţii, se foloseşte nu numai de dreptul lui de *stăpînire* ci şi de cel de *întemeiere,* care îi permite să-şi înjghebe propria gospodărie, pusă în lucrare prin forţa de muncă gratuită a ţăranilor, adică prin *clacă.*

f. Deţine în monopol unele exploatări economice precum moara, circiuma, negustoria.

g. Reprezintă comunitatea sătească în faţa organelor de stat, avînd răspunderea

- strângerii birurilor datorate statului;
- asigurării ordinii publice şi a pazei poliţieneşti;
- aplanării conflictelor locale, avînd drept de judecată.»

Această definire detaliată şi uneori excesiv de restrictivă a feudalismului (de exemplu legitimarea existenţei rezervei şi a clăcii prin dreptul de întemeiere, idee la care ajunge Stahl pe baza unor experienţe româneşti, nu este obligatorie nici măcar în spaţiul românesc) îi serveşte autorului ei pentru a putea defini prin contrast un model alternativ, pe care el l-a numit modul de exploatare tributal, căruia îi atribuie următoarele trăsături distinctive:

«a. Plusprodusele obţinute de către satele devălmaşe sunt confiscate de către centrala statală a unei clase suprapuse.

b. Această încasare a plusproduselor are im caracter tributar în măsura în care cantitatea de plusproduse confiscabile este fixată în *cantităţi* şi la *termene* prestabilite, obţinute global din partea comunităţilor, în sistem de *cislă,* fiind *portabilă,* adică transportată la centrul de exploatare al cămărilor domniei.

c. Drepturile clasei stăpânitoare sunt exclusiv faca/e. exploatarea tribútala fiind deci *parazitară,* în sensul că este o confiscare de plusproduse rezultate din procese de producţie în care exploatatorii nu au amestec».

' Dacă facem abstracţie de elementele prea specific româneşti şi reţinem numai aspectele generalizabile din definiţiile lui Stahl, distincţia lui pe de o parte între modurile de producţie şi modurile de exploatare, şi pe de altă parte între modul de exploatare feudal şi cel tributal se dovedeşte utilă în analiza istorică. De altfel, unii istorici şi teoreticieni ai sistemelor

sociale, pornind de la Stahl sau ajungând independent la concluzii similare cu ale lui, au considerat că în fond de la revoluţia neolitică (trecerea la producerea hranei prin creşterea animalelor şi cultivarea plantelor) până la impunerea capitalismului industrial cea mai mare parte a societăţilor istorice au avut acelaşi mod de producţie bazat pe agricultură şi pe im auto-con- sum cât mai ridicat, astfel încât mai relevante sunt variaţiile modurilor de exploatare, sau, după caz, ale modurilor de organizare a suprastructurilor sociale şi politice. în fine, unii analişti au considerat chiar că modul de exploatare tributal este cel caracteristic societăţilor precapitaliste, în cadrul cărora la baza extragerii plusprodusurilor şi a circulaţiei acestora stau principii extraeconomice, iar modul de | exploatare feudal este numai un caz particular în cadrul categoriei i mai largi a exploatării tribútale. ' j

Această lungă introducere teoretică nu trebuie să conducă la ideea că odată rafinat cadrul conceptual nu mai rămâne decât să alegem categoria în care sa clasificăm realitatea istorică. De altfel, aceasta din urmă este îndeajuns de complexă ca să nu permită clasificări pripite şi categorice. Clarificarea teoretică este însă necesară deoarece deseori în istoriografie acelaşi termen a fost folosit în înţelesuri diferite, dând astfel naştere la veritabile «războaie terminologice» şi la o serie de polemici artificiale, care nu au împins cu nimic înainte cunoaşterea. . ;

Deci, realităţile, sau cel puţin atât cât mai putem reconstitui din ele. * . .

De-a lungul întregii perioade studiate de noi majoritatea covârşitoare a populaţiei locuia **în** mediul rural, grupată în **obşti săteşti (teritoriale).** Dacă în ceea ce priveşte existenţa masivă a acestor obşti s-a conturat rapid un veritabil consens al istoricilor, divergenţe apar atunci când se încearcă definirea mai exactă a mecanismelor de funcţionare a acestor obşti. Aceste dezacorduri au la bază în mare măsură insuficienţa documentaţiei relevante pentru acest subiect, informaţiile scrise fiind puţine şi sărăcăcioase, iar cercetările etnografice, începute mai sistematic în perioada interbelică, surprinzând obştile în forme evoluate, sigur modificate faţă de evul mediu. Desigur, sociologii şi etnografii au încercat să aplice metoda regresivă, adică deducerea formei unor fenomene sociale într-o anumită etapă istorică din studiul formei lor într-o etapă mai târzie, încercând să se ţină cont de toţi factorii care au putut să determine modificări între cele două momente. Această metodă, care a dat rezultate' promiţătoare uneori, este însă tot mai nesigură atunci când creşte distanţa în timp între momentul cunoscut din surse relativ sigure

şi cel a cărui formă istorică încercăm s-o reconstituim.

Dincolo de aceste dificultăţi şi de polemicile recurente între specialişti, se pot totuşi desprinde câteva elemente relativ sigure cu privire la mecanismele de funcţionare a obştilor ţărăneşti. Nesiguranţa politico-militară cronică în spaţiul românesc şi prevalenta sistemului agriculturii «în moină» **au** impus o **mobilitate spaţială** mai accentuată a grupurilor umane în spaţiul românesc decât în alte spaţii geografice. Desigur, aceste deplasări nu aveau loc la întâmplare, ci se desfăşurau de regulă în limitele unor micro-regiuni bine definite. Această mobilitate a împiedicat o teritorializare deplină a obştilor, legăturile de vecinătate (co-habitarea într-un sat) fiind mult timp subordonate celor de rudenie în interiorul obştilor. De altfel, până foarte târziu multe obşti se. revendică de la un strămoş comun. Pentru comparaţie, în Occident statornicirea populaţiei rurale într-un cadru teritorial bine definit, care s-a păstrat cel mai adesea până în secolele XIX-XX, structurat în jurul unei biserici, unui cimitir şi eventual a unui castel, s-a realizat în general în secolele X-XII.

La rădăcina acestor decalaje în ceea ce priveşte teritorializarea obştilor ţărăneşti credem că se află, în afară de factorii enumerări mai sus (sistemul de cultivare a pământului şi insecuritatea existenţială), densitatea redusă a populaţiei în spaţiul românesc. Dat fiind că oamenii erau relativ rari şi pământul disponibil relativ abundent, dar nu la fel de uşor folosibil, nu statutul pământului era primordial, ci cel al oamenilor. De aici şi imprecizia care a prevalat mult timp în definirea drepturilor asupra pământului, şi care a făcut să se speculeze atât de mult pe marginea existenţei unei proprietăţi comune a obştii şi a faptului dacă suprafeţele cultivate erau proprietate particulară sau se trăgeau la sorţi de la un an la altul. Ori, cu unele excepţii, o lungă perioadă de timp nu proprietatea asupra pământului este elementul principal de diferenţiere în cadrul obştilor.

Aceasta nu înseamnă însă că obştile ţărăneşti erau comunităţi egalitare. In cadrul lor au existat întotdeauna **ierarhii şi inegalităţi.** Mai întâi, inegalităţi fizice, ca în orice societate, dar cu atât mai importante atunci când relaţiile sociale sunt mai puţin bine precizate. Apoi inegalităţi fizice consolidate de norme sociale, cum ar fi cele dintre femei şi bărbaţi, sau cele dintre generaţii, toate tinzând să întărească autoritatea şefului familiei asupra celorlalţi membri ai acesteia. Nu trebuie însă să ne imaginăm că prevala familia mare patriarhală. Dimensiunile reduse ale locuinţelor şi mortalitatea ridicată care împiedica majoritatea oamenilor să atingă vârste

mai înaintate făceau ca rareori să coexiste trei generaţii sub acelaşi acoperiş. Totodată, dacă regulile sociale tindeau să întărească autoritatea taţilor asupra fiilor, în cazul în care această autoritate era prea apăsătoare existau întotdeauna destule pământuri disponibile pentru a permite întemeierea unor gospodării noi fie în interiorul satului, fie la nevoie prin «roire» în afara acestuia, iar inventarul gospodăriei părinteşti nu era de obicei atât de bogat încât perspectiva moştenirii acestuia să acţioneze ca o frână eficientă. Existau apoi şi inegalităţi între diversele grupuri familiale, dar lipsa unor acumulări semnificative de bogăţie făcea ca ierarhiile de acest tip să nu poată sa fie fixate pe criterii economice, fiind deci supuse unor fluctuaţii permanente.

Cel mai important factor generator de inegalitate deriva din faptul că numai în cazuri cu totul excepţionale o obşte se putea menţine pe deplin independentă de orice imixtiune din afara ei. în primul rând din motive ţinând de incapacitatea de a-şi asigura singure securitatea, obştile intrau în dependenţă faţă de un feudal şi/sau o formaţiune politică mai amplă, care le asigurau protecţia (fie şi împotriva propriei porniri de a le jefui) în schimbul unui tribut sau a altor forme de plată. De cele mai multe ori această structură suprapusă trebuia să *fie* suficient de mare pentru a putea asigura eficient această protecţie, dar în acest caz avea nevoie de intermediari în relaţiile cu comunităţile locale supuse. Rolul de intermediar avea o funcţie strategică, oferind mari avantaje celui care îl îndeplinea. Aria de selecţie a intermediarilor depindea în primul rând de natura structurii suprapuse şi de voinţa factorilor de decizie din interiorul acesteia. în cazul sistemelor precumpănitor tribútale intermediarul era de obicei un individ din interiorul obştii; în varianta feudală de exploatare intermediarul putea fi vătaful boieresc sau provizorul de pe domeniile nobiliare din Transilvania, dar chiar şi aceştia simţeau deseori nevoia să comunice mai rapid şi mai comod cu un fruntaş al obştii. în toate aceste cazuri, autoritatea intermediarului din interiorul obştii era cu atât mai mare cu cât reprezentanţii structurilor suprapuse rezidau mai puţin în aşezarea cu pricina. Statutul de intermediar conferea celui ce-l exercita o reală putere asupra celorlalţi membri ai obştii, atât în ceea ce priveşte distribuţia dărilor, cât şi prin posibilitatea de a folosi împotriva adversarilor sau rivalilor din interiorul comunităţii forţa coercitivă din afara obştii. Pe de altă parte însă, statutul de intermediar era şi riscant, în cazul în care structura suprapusă considera că are vreun motiv de nemulţumire represaliile lovind mai întâi pe fruntaşii obştii. De asemenea, datorită rivalităţilor din interiorul obştii poziţia de intermediar era efemeră, rareori putând fi

transmisă direct de la o generaţie la alta în cadrul aceleiaşi familii. în ciuda acestor limite, în anumite situaţii, mai ales atunci când se schimba o stăpânire politică cu o alta, sau când slăbea controlul din partea structurii politice suprapuse, exista posibilitatea ca unii intermediari să izbutească să se desprindă din legăturile cutumiare ale obştii şi să emeargă ca veritabili stăpâni feudali. în actualul stadiu al cercetării este însă cu neputinţă să evaluăm în ce măsura **clasa boierească din Moldova si Ţara Românească** (Transilvania reprezintă în mod evident un caz deosebit) s-a constituit pe această cale endogenă, sau dimpotrivă marea parte a stăpânilor feudali şi-au dobândit domeniile graţie unor danii domneşti.

Dincolo de aceste neclarităţi cu privire la originile boierimii, este evident faptul că **în** spaţiul extracarpatic **criteriile de apartenenţă la clasa dominantă** au **rămas** relativ imprecise, spre deosebire de nobilimea occidentală, care cel puţin în principiu s-a închis în secolele **XI-XII** în spatele criteriului genealogic. Aspectul de clasă deschisă al boierimii muntene şi moldovene nu trebuie totuşi să ne înşele. Cutu- miar şi practic criteriul este **bogăţia,** proprietatea asupra pământurilor dar şi asupra unei gospodării incomparabile cu cele ale oamenilor de rând, cu o casă de suprafaţă cu mai multe încăperi şi anexe, cu turme şi slujitori, cu dreptul cutumiar de a beneficia de o parte din roadele muncii altor oameni şi cu puterea de a-i constrânge la aceasta. Statutul superior se manifestă în fine printr-un mod de viaţă «boieresc», printr-un consum menit să-i epateze pe supuşi, să marcheze distanţa socială, şi, prin generozitatea dovedită cu diverse ocazii, să asigure loialitatea celor chemaţi să apere acest statut.

. Pentru cei care doreau să urce în ierarhia socială căile şi şansele nu erau prea numeroase. în toate variantele se impunea desprinderea de normele şi obiceiurile grupului social de origine. Există mai întâi «calea regală» a evidenţierii în slujba directă a domnului, pentru ca la capătul unui serviciu merituos domnul să acorde o danie funciară care să aducă statutul de boier. Evident însă că şansele unui ţăran de a intra în serviciul domnului, de a face faţă cerinţelor şi competiţiei cu diverşi rivali şi de ,a supravieţui fizic până când domnul se îndura să facă dania visată erau extrem de reduse. O altă cale, ceva mai accesibilă, dar totodată mai austeră, era intrarea în rândurile clerului, de preferinţă la început într-o mănăstire unde aspirantul la promovare socială să dobândească o brumă de pregătire cărturărească pentru a putea apoi aspira la ascensiune fie în cadrul ierarhiei bisericeşti, fie în slujba

diverşilor potentaţi şi chiar a domnului. Inutil de spus însă că în aceste cazuri ascensiunea era strict individuală, neputându-se transmite unor eventuali urmaşi. O a treia cale, cea mai dificilă şi probabil cea mai puţin sigură dintre toate, era angajarea în activităţi economice atipice, de obicei în negoţ, şi obţinerea unui capital economic care să permită la un moment dat cumpărarea proprietăţilor imobiliare care să confere un statut social superior. De cele mai multe ori, intrarea directă în comunitatea negustorească nu era posibilă, lipsind atât capitalul de pornire cât şi recunoaşterea din partea semenilor şi cunoştinţele de specialitate, ceea ce obliga la o ucenicie destul de îndelungată în slujba unui mare negustor, fără să existe de la început garanţia unei promovări ulterioare. Si în acest caz, ca şi în cel al celor care intrau în slujba domnilor sau a unor boieri, o căsătorie bine gândită putea facilita decisiv ascensiunea socială, dar este evident că moştenitoarele bogate nu erau disponibile la tot pasul.

Pe de altă parte, boierimea tindea să-şi apere privilegiile împotriva intruşilor aruncând blamul moral asupra «parvenirilor», care şi. aşa sfidaseră morala grupurilor din care proveneau şi pe.cea a societăţii în general, părăsindu-şi statutul «normal». Totodată însă, acest oprobiu public nu era menit să dureze, iar a doua generaţie era deja integrată în rândurile clasei de destinaţie.

în secolul al XVIII-lea domnia şi boierimea au încercat să fixeze criteriile de apartenenţă la statutele sociale privilegiate. A rezultat însă nu un sistem bazat pe un singur criteriu, ci unul mixt, bazat atât pe ereditate, cât şi pe îndeplinirea unei funcţii în cadrul aparatului de stat. Pe de altă parte, această fixare nu a reuşit să blocheze accesul .în rândurile boierimii, deoarece dificultăţile financiare cronice ale domniei au dus la proliferarea vânzărilor de ranguri, mai ales în prima jumătate a secolului al XlX-lea.

Situaţia socială din **Transilvania** a fost sensibil diferită de cea din teritoriile româneşti extracarpatice. Cucerirea maghiară din secolele X-XII a dus la suprapunerea peste o societate românească incomplet diferenţiată a unui sistem feudal de inspiraţie occidentală. Acest feudalism de import a fost întărit permanent prin aportul reprezentanţilor coroanei, care nu de, puţine ori erau ocidentali care intraseră în.slujba regalităţii maghiare şi care veneau cu concepţii şi obişnuinţe specifice societăţilor lor de origine. Totodată, densitatea mai mare a populaţiei în Transilvania faţă de teritoriile extracarpatice a contribuit şi ea, .alături de modelul occidental, la o mai accentuată precizare a raporturilor sociale prin intermediul actelor scrise. Evident, folosirea actelor scrise nu era o acţiune neutră din punct de vedere social. Ca de

obicei când un limbaj social impus în regie- mentarea raporturilor sociale este cunoscut numai de una dintre părţi, aceasta poate să impună o deformare a raportului de drept în favoarea sa. Faptul că unii dintre nobili nu ştiau nici ei să scrie şi să citească nu era decisiv; era suficient faptul că cei care redactau actele scrise erau dependenţi şi/sau cointeresaţi de nobili.

Cu aceasta atingem problema principală a relaţiilor sociale din Transilvania medievală şi modernă, aşa cum era ea percepută de categoriile privilegiate: definirea clară şi pe cât posibil accentuarea diferenţei faţă de majoritatea populaţiei locale. Adoptarea primatului actelor scrise în secolele XHI-XIV a servit acestei tendinţe. Diversele categorii privilegiate au obţinut diverse acte solemne care le recunoşteau drepturile. Mai întâi nobilimea din întregul regat prin «Bula de Aur» smulsa regelui Andrei al II-lea în anul 1222, apoi oraşele săseşti şi în continuare celelalte oraşe şi secuii. Mai rare, dar nu cu totul absente, sunt actele scrise care să întărească drepturile românilor din diverse zone mai mărginaşe ale Transilvaniei. Secolul al XlV-lea a adus o agravare a conflictelor sociale în Transilvania.. întărirea puterii regale sub Carol-Robert şi sub Ludovic I cel Mare s-a manifestat şi prin încercarea de a extinde organizarea comitală şi în regiunile de tradiţională autonomie românească. Reacţiile nobililor români care se vedeau ameninţaţi în bazele puterii lor, apariţia statelor Ţara Românească şi Moldova ca potenţiali factori coagulanţi ai forţelor opuse regalităţii şi forma confesională pe care au îmbrăcat-o conflictele politice au determinat regalitatea să treacă în 1366 la condiţionarea statutului de nobil de apartenenţa la religia catolică. Deşi aceste decrete regale nu au fost aplicate în mod absolut şi continuu, ele au obligat elita socială românească să opteze fie pentru păstrarea formelor şi legăturilor tradiţionale, fie pentru conservarea statutului privilegiat prin catolicizare şi prin căsătorii mixte în interiorul clasei nobiliare. în timp, opţiunea pentru statutul nobiliar însemna atenuarea solidarităţilor locale tradiţionale, iar succesul social era coextensiv aderării la valorile şi modul de viaţă specific nobilimii întregului regat al Ungariei.

Pasul următor a fost reglementarea accesului în adunările reprezentative. început la sfârşitul secolului al XIII-lea, procesul de excludere a unor categorii marginale de privilegiaţi a căpătat consacrarea deplină prin acordul **Unio trium nationum** încheiat la Căpâlna la 16 septembrie 1437 în contextul răscoalei de la Bobâlna, care stabilea cooperarea dintre nobilime (majoritar maghiară), fruntaşii saşilor şi cei ai secuilor. Acest sistem al celor trei ***naţiuni*** politice a fost definitoriu pentru

regimul politic al Transilvaniei până la trecerea la regimul politic cenzitar în secolul al XlX-lea.

Modificarea echilibrelor politice a avut ca urmare **precizarea şi agravarea raporturilor de dependenţa.** Nobilimea **a** căutat în toată această perioadă să extindă zonele organizate sub forma unor domenii lucrate de şerbi (iobagi), astfel încât în secolul al XVI-lea iobagii reprezentau peste jumătate din populaţia totală a Transilvaniei. Serbia s-a răspândit în mod inegal în spaţiu, ţărănimea liberă cu pământ reuşind să se menţină mai bine în zonele muntoase mai mărginaşe, ca şi în scaunele săseşti şi secuieşti. Un alt aspect al extinderii iobăgiei a fost precizarea numărului şi cuantumului obligaţiilor ţăranilor dependenţi faţă de feudal, şi tendinţa acestuia din urmă de a le spori în timp. Aceste obligaţii erau atât în bani, cât şi în natură (unele în cuantum fix la anumite date mai importante, altele sub formă de cota-parte din diferitele produse ale gospodăriei ţărăneşti) şi în muncă. O enumerare amănunţită a acestor obligaţii nu-şi are locul aici. Vom remarca numai două aspecte. Mai întâi, în Transilvania nobilimea a reuşit să-şi însuşească o parte mai mare din plus- produsul muncii ţăranilor decât statul. în al doilea rând, deşi în cadrul obligaţiilor iobăgeşti mult timp ponderea cea mai mare au avut-o cele în natură, evoluţia cea mai dinamică au cunoscut-o cele în muncă, ***robota*** fiind stabilită la numai 1 zi/an în 1437, apoi la 1 zi/săptămână în 1514, iar tendinţa nobililor, deseori transpusă în practică, a fost aceea de a-i obliga pe ţărani la muncă ori de câte ori era nevoie, ceea ce în timpul lucrărilor agricole însemna mai multe zile pe săptămână, fenomen consfinţit de legiuirile habsburgice din secolul al XVIII-lea. Cum exploatarea feudală a depăşit în Transilvania nivelele din ţările vecine, îndeosebi pe cele din Moldova şi Ţara Românească, păstrarea respectiv blocarea liberei strămutări a ţăranilor a căpătat o valoare strategică, fiind una dintre mizele cele mai importante în cursul marilor conflicte sociale din 1437 şi 1514. Victoria nobilimii a însemnat deci şi legarea de glie a ţăranilor, element esenţial pentru împiedicarea acestora de a profita de eventuale conjuncturi favorabile pentru a-şi îmbunătăţi poziţia în raport cu nobilii.

Spre deosebire de Transilvania, în **Ţara Românească şi în Moldova** raporturile dintre ţărani şi boieri nu au fost atât de dezechilibrate. Constituirea prin imigrare începând din secolul al XIV-lea a unei pături semnificative de populaţiie ţigănească, menţinută într-un statut de robie, a făcut ca ţăranii, fie ei şi dependenţă, sa nu se afle pe treapta cea mai de jos a ierarhiei sociale. Existenţa robilor ţigani nu era însă de natură să împiedice oprimarea ţăranilor de către boieri, în schimb, densitatea redusă a populaţiei acţiona ca o frână deosebit de eficientă pe termen lung în limitarea exploatării, între

stăpânii de domenii existând o severă concurenţă pentru atragerea de forţă de muncă. Pe de alta parte, gospodăria ţărănească avea un inventar atât de modest încât plecarea de pe un domeniu pe altul (deseori sub forma, fugii) nu antrena sacrificii excesive. Legarea de glie a ţăranilor a fost mai târzie şi mai puţin eficientă decât în Transilvania, fiind statuată în timpul lui Mihai Viteazul în Ţara Românească şi în mai multe etape în primele decenii ale secolului al XVII-lea în Moldova. Fenomenele de fugă a ţăranilor au continuat în secolele XVH-XVUI, legiuirile de epocă fiind preocupate mai degrabă să reglementeze termenul de prescripţie pentru aducerea ţăranilor înapoi pe domeniul de unde fugiseră.

Diferenţe **apar** şi în ceea ce priveşte **structura şi cuantumul obligaţiilor.** Predomină obligaţiile în natură, în **timp** ce cele în muncă, deşi nelimitate oficial până în secolul al XVUI-lea, rămân constant mult mai mici decât în Transilvania. Dar ¡trăsătura cea mai originala a teritoriilor româneşti extracarp atice este aceea că, sub impactul plăţilor, imense către Imperiul otoman, cuantumul dărilor către stat depăşeşte pe cel al obligaţiilor către boieri. Această diferenţă este mai accentuată în Ţara Românească decât în Moldova, unde raportul este mai mare echilibrat. Consecinţele acestei situaţii vor fi multiple. Mai întâi, pentru mulţi dintre boierii munteni şi în parte şi moldoveni veniturile obţinute de pe domeniu sunt mai puţin importante decât cele realizate din diverse dregătorii. Apoi, dările grele dezechilibrează grav structura socială a Moldovei şi Ţării Româneşti. Sunt afectate atât categoriile intermediare tradiţionale, curtenii şi slujitorii, care decad economic şi îşi pierd în mare măsură statutul privilegiat, cât şi ţărănimea. Mulţi ţărani, sau chiar obşti întregi, în imposibilitate de a~şi plăti dările, se vând în rumânie sau în vecinie în schimbul banilor pentru dări. în condiţiile în care exploatarea fiscală era mult mai apăsătoare decât cea feudală, au apărut solidarizări neaşteptate între boieri şi ţărani împotriva agenţilor fiscali ai statului, solidarizări care contrazic flagrant viziunile simpliste despre natura luptei de clasă. Desigur, aceste solidarizări nu au avut la bază motive etice, ci interese. De fapt,, atât statul, cât şi boierimea au intuit rapid faptul că posibilităţile de exploatare a ţăranilor[1] nu erau nelimitate şi au căutat fiecare să-şi însuşească o parte cât mai mare din roadele muncii acestora. în acest context de competiţie între boieri şi stat pentru exploatarea ţăranilor trebuie plasate desfiinţarea rumâniei şi veciniei de către Constantin Mavrocordat (şi cea a iobăgiei în Transilvania de către autorităţile habsburgice), ca şi măsurile

luate de domnii «fa- narioţi» pentru stabilirea clară a obligaţiilor ţăranilor către boieri. Succesul statului în disputa cu boierii a fost mai mult aparent decât real. Mărind dările, el împingea de fapt pe ţărani în braţele boierilor, încurajând totodată evaziunea fiscală. Ca atare, competiţia stat-boieri a continuat până în secolul al XIX-lea, fiind tranşată în favoarea boierilor abia prin Regulamentele Organice.

7. Statuii

Cea mai simplă definiţie a statului ar putea suna astfel: **statul este un ansamblu de instituţii care exercită oficial puterea pe un anumit teritoriu şi asupra unei anumite populaţii.** Instituţiile care compun statul pot fi împărţite în două mari categorii: instituţii ţinând de puterea centrală (în evul mediu în primul rând instituţia monarhică în variatele ei forme, curtea monarhului, şi eventual aparatul de stat derivat din această curte, uneori specializat pentru îndeplinirea unor funcţii militare, judiciare, fiscal-financiare, administrative etc.) şi instituţii reprezentative (adunări locale, adunările de stări la nivelul unor provincii sau chiar al întregului stat). Această clasificare nu exclude întrepătrunderile şi dubla natură a unor instituţii, deosebit de pregnantă în cazul administraţiei locale, prinsă între exigenţele directivelor de la centru şi solidaritătile locale. Exercitarea puterii presupune în mod necesar asigurarea monopolului exercitării violenţei (sau măcar al exercitării legitime a violenţei) pe teritoriul şi asupra populaţiei supuse autorităţii statului respectiv.-Desigur, monopolul este şi în acest caz mai degrabă un deziderat decât o realitate de fapt, dar măsura în care un stat reuşeşte să-i elimine pe ceilalţi utilizatori potenţiali ai violenţei de pe cuprinsul stăpânirii sale este un criteriu esenţial al eficacităţii şi al forţei statului respectiv. Abia după realizarea măcar parţială a acestei condiţii se poate discuta despre celelalte funcţii ale statului: reglementarea raporturilor sociale şi asigurarea respectării normelor de drept stabilite, stimularea vieţii economice şi redistribuirea unei părţi a bogăţiei sociale şi gestionarea relaţiilor externe.

La nivel european au putut fi stabilite câteva etape care, fără sa fie obligatorii, au fost totuşi tipice pentru evoluţia politică a unui mare număr de ţări. Destrămarea Imperiului roman de apus şi primul val al migraţiilor au dus la apariţia statelor medievale timpurii, numite de istorici şi «barbare» sau romano-germanice (această ultimă denumire fiind însă în mod evident restrictivă). Bazate în primul rând pe solidaritatea de

neam a migratorilor şi pe superioritatea militară a acestora, aceste state erau relativ fragile, fiind vulnerabile atât la atacurile externe, cât şi la uzura provocată de treptata integrare locală a migratorilor şi la disoluţia generată de tendinţa diverselor comunităţi locale de a se descurca pe cont propriu, fără a avea nevoie în mod obişnuit de puterea centrală. Diversele soluţii încercate de monarhii unora dintre aceste state, vizând mai ales asigurarea cooperării unicei instituţii autonome cu o organizare teritorială proprie, biserica, sau condiţionarea proprietăţii funciare de îndeplinirea serviciului vasalic iniţiată de regii carolingieni în secolul al VIII-lea şi generalizată ulterior în Occident, nu au fost suficiente pentru a putea opri pe termen lung tendinţa de fărâmiţare a statelor medievale timpurii. Acolo unde fărâmiţarea feudală a evoluat până la capăt, autoritatea centrală a rămas pur nominală, puterea reală exerci- tându-se de diverşii feudali locali. Este cazul Franţei în secolele IX-XI, al Imperiului german în secolele XIII-XV al Poloniei în secolele XI-XUI, al Rusiei în secolele XI-XIV etc. Dusă la extrem, fărâmiţarea ducea la anarhie feudală, situaţie care a determinat o serie de grupuri sociale incapabile să se apere singure împotriva feudalilor războinici (îndeosebi clerul şi orăşenimea) să sprijine restabilirea puterii centrale ca un factor de ordine şi stabilitate. Totodată, dezvoltarea economică generală, şi mai ales cea a comerţului şi oraşelor, a oferit şi mijloacele materiale necesare exercitării puterii politice pe o scară mai larga decât atunci când predomina economia naturală. în consecinţă, fărâmiţării feudale i-a urmat o tendinţă de centralizare şi unificare politică, realizată uneori la nivelul unor întregi ţari (Franţa în secolele Xn-XX Spania în secolele XI-XV' Polonia în secolul al XIV-lea, Rusia în secolele XIV-XVI etc.), fie la nivelul unor regiuni mai restrânse, mai ales în Italia şi în Germania, unde centralizările provinciale au blocat şansele unor unificări la o scară mai largă. La capătul procesului de centralizare se află monarhiile «absolutiste», state caracterizate de concentrarea întregii puteri în mâinile monarhului şi a persoanelor mandatate de acesta. Cercetările mai noi tind însă să arate că puterea absolută a monarhilor era mai degrabă nominală decât reală, ei neavând mijloacele concrete pentru exercitarea deplină a acestei puteri. De asemenea, aceste cercetări insistă pe faptul că puterea unui stat nu depindea neapărat de gradul concentrării ei în mâinile unei singure persoane. în consecinţă, tendinţa istoriografiei ultimilor ani este de a insista mai puţin pe caracterul

absolutist al puterii şi mai mult pe apariţia statului «modem». Acesta din urmă a fost definit în funcţie de următoarele criterii de doi dintre exegeţii săi recenţi, istoricii francezi Jean Bérenger şi Daniel Tollet:

«1. Suveranitatea regală să se întindă asupra tuturor supuşilor, asupra tuturor locuitorilor teritoriului statului, în special ca justiţia regală să nu se limiteze la nobilime, iar ţăranii să nu depindă numai de instanţele senioriale fără a putea face apel la judecătorii regali.

2. Să existe o administraţie regală la nivel local sau regional, şi ca organele de stat să nu fie în întregime acapârate de nobili aleşi de egalii lor (de exemplu comitatele ungare, în timp ce voievozii polonezi sunt aleşi de către rege din rândurile nobilimii locale) sau de oficiafi plătiţi de diete, responsabili numai în faţa stărilor.

3. Să nu existe armate particulare, ridicate, plătite şi întreţinute de marii seniori care îşi mobilizează clientela şi pe gentilomii săraci (cum este cazul în Ungaria şi Polonia).

4. Principele să aibă şi alte resurse financiare decât cele furnizate de domeniul regal şi de monopolurile regale (mine, vămi, taxe de trecere, monetărit), iar impozitele să fie plătite cu regularitate astfel încât să se poată face faţă cheltuielilor administraţiei şi armatei. Deci, statul să aibă o bază economică sofidă.

5. Principele să aibă o bază sociologică iar puterea regala să poată reaUza o alianţă obiectivă cu un strat social, care nu este neapărat burghezia (cum indica schema istorică stalinistă). Să amintim că în Franţa acest strat a fost nobilimea de robă, iar în Ungaria lui Matia Corvinul (1458-1490) a fost mica nobilime. Pericolul mortal pentru stat este existenţa clientelelor aristocratice care permit marilor seniori, bogaţi şi puternici, să-şi constituie clanuri, să controleze dietele, administraţiile, să constituie armate private, adică să organizeze contra-puteri (cazul «confederaţiilor» din Polonia). Conform mentalităţilor modeme, trebuie ca fidelitatea să nu fie acordată decât suveranului şi dinastiei.

6. Bazele ideologice să exalte autoritatea statului sau cel puţin să îndepărteze teoriile anarhizante care justifică dreptul legal dé rezistenţă al stărilor, potrivit căruia în caz de ruptură unilaterală a contractului dintre suveran şi nobilime aceasta din urma are dreptul legal de a se revolta pentru a-şi impune drepturile: este vechea teorie din secolul al XIII-lea, exprimată în Magna Charta engleză şi în Eiula de Aur a lui Andrei al II-lea din 1222 în Ungaria, actualizată de teo- reeticienii calvinist! de la sfârşitul secolului al XVI-lea».

Potrivit istoriografiei recente, statul modem astfel definit a

apărut în unele state ale Europei occidentale la finele secolului al XIII-lea şi la începutul secolului al XlV-lea, elementul motor fiind schimbarea modului de ducere a războaielor şi legat de aceasta fiscalizarea societăţii pentru a permite statului să plătească o armată de profesionişti salariaţi. Această mutaţie de la un stat medieval la un stat modem s-a desfăşurat treptat, a cunoscut uneori şi reculuri, iar în multe state pur şi simplu nu a avut loc înaintea secolului al XIX-lea. De altfel, chiar Daniel Tollet şi Jean Bérenger, atunci când aplică setul lor de criterii la studiul Europei central-răsăritene, constată că nici Ungaria, nici Polonia (de fapt Uniunea polono-lituaniană) nu au reuşit să treacă la un stat modem, iar Imperiul habsburgic realizează această trecere treptat şi foarte diferenţiat pe diversele posesiuni, în teritoriile răsăritene (Ungaria şi Transilvania) procesul nefiind desăvârşit decât în secolul al XIX-lea.

Spaţiul românesc prezintă din punct de vedere al evoluţiei structurilor politice atât similitudini, cât şi unele deosebiri faţă de modelul stabilit pe baza istoriei occidentale. Astfel, retragerea aure- liană a însemnat pentru teritoriile nord-dunărene o gravă ruptură politică, şi nu se mai poate vorbi despre existenţa unui stat propriu-zis al populaţiei daco-romane şi ulterior româneşti până în secolul al XlV-lea. Au existat desigur unele structuri politice de mici dimensiuni si cu un caracter efemer, care însă nu au dobândit coerentă instituţională minimă necesară unui stat. De asemenea, au existat formaţiuni politice ale populaţiilor migratoare, care au dominat spaţiul românesc uneori în mod direct, mai des însă în variante de exploatare tribútala* Despre organizarea acestor state nu ştim aproape nimic pe bază de surse documentare ferme, putând doar presupune că ea se asemăna cu cea a altor state medievale timpurii din varii părţi ale Europei şi după caz ale Asiei. Dincolo de această ignoranţă, pare cert că aceste structuri politice ale migratorilor reprezentau în cel mai bun caz o statalitate fragilă, care exercita un control superficial şi discontinuu asupra teritoriului şi a populaţiei nominal supuse, iar multe dintre atribuţiile care în mod normal revin statului (asigurarea protecţiei curente, reglementarea raporturilor sociale etc.) se exercitau de fapt la nivelul comunităţilor locale.

Apariţia statelor medievale româneşti este şi ea destul de puţin cunoscută, şi în acest caz baza documentară fiind extrem de săracă. Este greu de apreciat în ce măsură micile formaţiuni politice atestate în spaţiul românesc începând de la sfârşitul secolului al IX-lea aveau perspective reale de evoluţie politică, sau

ele reprezintă înjghebări politice la fel de efemere ca şi cele care au existat poate şi înainte de această dată fără a avea «şansa» de a fi menţionate de vreo sursă scrisă. Argumentul arheologic, potrivit căruia sporirea numărului descoperirilor datând din secolele IX-XI şi gruparea lor în anumite zone ar marca o anumită concentrare demografică şi tendinţa de coagulare politică, are o relevanţă limitată de faptul că numărul total de obiective arheologice identificate – circa 1000, după alte lucrări către 2000 – reprezintă oricum o parte relativ mică a numărului total de aşezări care vor fi existat în acea vreme (a se vedea şi observaţiile de.la capitolul dedicat habitatului rural).

Indiferent care vor fi fost tendinţele de evoluţie politică «normală», desfăşurarea istorică reală a prilejuit intervenţia masivă a unor factori exteriori. Astfel, **cucerirea maghiară a Transilvaniei,** realizată în mai multe etape în secolele X-XII, a însemnat o reală cezură la nivelul organizării politice, elementele occidentale aduse de unguri (mai ales după anul 1000) precumpănind în raport cu cele tradiţionale româneşti. Desigur, proporţia mixajului a fost diferită de la o instituţie la alta şi de la o zonă la alta. Se pot totuşi observa câteva tendinţe generale: mai întâi, tendinţa este de înlăturare treptată a elementelor autohtone în favoarea unor instituţii feudale comune întregului regat al Ungariei, mai întâi în zonele centrale ale Transil
vaniei şi apoi şi în zonele mărginaşe aflate sub munte. Apoi, această înlocuire a fost mai deplină la nivelul instituţiilor de cuprindere mai largă, elementele româneşti supravieţuind mai bine la nivelul instituţiilor locale. Această observaţie este contrazisă aparent de **instituţia voievodatului,** instituţie considerată de o mare parte a istoriografiei române ca fiind de origine românească. Realitatea este însă ceva mai complexă. Prezent şi la români, termenul de voievod nu este totuşi specific numai acestora, fiind folosit destul de larg în cuprinsul Europei răsăritene. Mai important decât aspectul terminologic este faptul că regalitatea maghiară a simţit nevoia, cel mai târziu la sfârşitul secolului al XII-Iea, dar poate şi mai devreme, să supra- ordoneze comiţilor instalaţi în diverse părţi ale Transilvaniei un dregător de rang mai înalt, ceea ce atestă faptul că Transilvania era percepută ca o realitate aparte în cadrul regatului Ungariei. Pe de altă parte, această specificitate nu trebuie exagerată. Regatul Ungariei mai cunoştea asemenea forme deosebite de organizare politico-administrativa, cel mai cunoscut fiind cazul Croaţiei, care avea în frunte un dregător purtând titlul de ban. La fel ca şi banul Croaţiei, voievodul Transilvaniei era un dregător al regatului, desemnat de către rege din rândurile nobilimii din întregul regat (nu se observă nici

un fel de preferinţa pentru a fi numit cineva din cuprinsul voievodatului sau care deţinuse anterior funcţii în interiorul acestuia), putând fi înlocuit oricând şi eventual mutat în altă dregătorie în altă parte a regatului. Ca atare, voievodul Transilvaniei era mai mult un reprezentant al regelui decât un exponent al unei eventuale autonomii provinciale. De altfel, cea mai mare parte a teritoriului Transilvaniei a fost organizat în unităţi administrative de tip occidental implantate prin cucerire, cum ar fi comitatele pentru teritoriul propriu-zis al voievodatului, scaunele secuieşti şi cele săseşti. Districtele româneşti s-au menţinut ca forme administrative subordonate numai în unele zone periferice, pe teritoriul unor foste «ţări» româneşti. Tot de inspiraţie occidentală, dar cu un puternic specific maghiar, erau adunările nobiliare la nivelul comitatelor, care se impun din secolul al XIII-lea ca principale exponente ale particularismului local în întregul regat, şi congregaţiile generale ale nobilimii din Transilvania, în legătură cu acestea din urmă, trebuie precizat că ele aveau precumpănitor un caracter judiciar, şi mai puţin menirea de a rezolva probleme politice, care de obicei erau rezervate dietei întregului regat

al Ungariei. Pe de altă parte însă, convocarea relativ frecventă a acestor congregaţii în secolele XIII-XV atestă persistenţa convingerii că Transilvania reprezenta o entitate distinctă în interiorul regatului, şi chiar întărirea acestei specificităţi în condiţiile în care la aceste congregaţii participau şi reprezentanţii saşilor şi secuilor, care nu erau decât superficial subordonaţi voievodului Transilvaniei.

După prăbuşirea regatului Ungariei în 1541, principatul Transil-**vaniei** a păstrat în general aceeaşi organizare occidentalizantă pe care o avusese şi în perioada stăpânirii regatului Ungariei. Modificările au vizat mai întâi căderea în desuetudine a dregătoriei de voievod, devenită inutilă în condiţiile în care principele, chiar dacă uneori emitea pretenţii la moştenirea titlului de rege al Ungariei, rezida în mod curent în Transilvania. Totodată, congregaţiile generale au preluat rapid atribuţiile unei adevărate diete, inclusiv cele de alegere a principelui. Deşi pătura conducătoare a principatului a rămas legată de tradiţia politică a regatului Ungariei, particularismul transilvănean s-a accentuat, îndeosebi ca reacţie la tendinţele expansioniste ale Habsburgilor austrieci. Mai mult, chiar atunci când unul dintre principii cei mai ataşaţi de ideea refacerii regatului Ungariei sub sceptrul său, Gabriel Bethlen, a fost ales rege de dieta din Ungaria superioară şi a preluat pentru scurt timp controlul militar al acesteia de la Habsburgi în 1620, el nu a încercat în mod serios să unifice cele două componente majore ale stăpânirii sale, ci a preferat să conserve organizarea deosebită a fiecăreia.

Stăpânirea habsburgică, instaurată la sfârşitul secolului al XVII-lea, a păstrat o serie de elemente ale vechii organizări politico-administrative a Ţransilvaniei. Astfel, diploma leopoldină din 4 decembrie 1691, care a reglementat pentru un secol şi jumătate viaţa constituţională a principatului, statua de fapt un compromis între puterea imperială şi stările privilegiate ale Transilvaniei. Prin această diplomă se garanta continuarea organizării particulare a principatului şi respectarea sistemului stărilor privilegiate şi religiilor recepte, precum şi a legislaţiei anterioare *(Approbatae et Compilatae Constitutiones, Tripartitul* lui Werboczi etcj. Pe de altă parte, erau create şi instituţii noi, menite să asigure exercitarea autorităţii împăratului: gubemiul, condus de im guvernator militar numit de împărat, şi cancelaria aulică ce coordona de la Viena conducerea principatului. Deşi Diploma Leopoldină a rămas în vigoare până în secolul

al XK-lea, echilibrul statuat de ea între autoritatea imperială şi stările privilegiate s-a modificat în timp. Astfel, după provizoratul iniţial, când fusese păstrat nominal ca principe

Mihail Apafi II, împăratul şi-a însuşit şi calitatea de principe (din 1765 mare principe) al Transilvaniei. Totodată, practica administrativă a generat tensiuni între reprezentanţii puterii imperiale şi cei ai stărilor, accentuate şi de politica habsburgică de sprijinire a catolicismului în dauna celorlalte religii recepte, şi mai ales în dauna calvinismului. în aceste condiţii autorităţile imperiale au căutat să lărgească baza socială şi politică a regimului prin atragerea unora dintre neprivilegiaţi, şi o expresie a acestei politici a fost Unirea religioasă cu Roma a bisericii ortodoxe din Transilvania, ca şi din alte teritorii intrate sub stăpânirea habsburgică la sfârşitul secolului al XVII-lea. Totuşi, împotrivirea nobilimii precumpănitor calvine, exprimată şi în periculoasa rebeliune din anii 1703-1711 condusă de Francisc Rákóczi al II-lea, a determinat autorităţile să manifeste prudenţă în bruscarea organizării politice şi sociale a Transilvaniei, şi să folosească problema românilor mai mult ca mijloc de presiune pentru a doci1iza stările privilegiate. Ca atare, în ciuda tensiunilor care nu au lipsit, regimul habsburgic s-a consolidat ca apărător al ierarhiilor sociale existente. în aceste condiţii politica centralistă şi modernizatoare a Iui losif al II-lea (1780-1790), care în numele raţiunii de stat şi a intereselor superioare ale imperiului tindea să disloce particularismele şi statutele speciale existente, a întâlnit împotrivirea majorităţii privilegiaţilor, iar multe dintre măsurile reformatoare au trebuit retrase. Temerile stârnite de exemplul Revoluţiei Franceze au dus apoi la replierea autorităţilor imperiale şi la abandonarea experimentelor reformiste, imprimând regimului în ultimul deceniu al secolului al XVHI-lea şi în primele decenii ale secolului al XlX-lea un caracter conservator, în consens cu interesele şi aspiraţiile nobilimii.

Tara Românească şi Moldova prezintă o serie de deosebiri faţă de Transilvania. Formate în secolul al XIV-lea, statele medievale româneşti s-au inserat într-un spaţiu care anterior fusese dominat destul de superficial de către Hoarda de Aur şi de către regatul Ungariei. Preluarea stăpânirii asupra teritoriilor care aveau să for- ’ meze cele două state, realizată prin lupte cu ungurii, cu tătarii şi probabil şi cu diverşi potentaţi locali, nu a permis domnilor să clădească de la început structuri statale puternice. Cu un sfat domnesc dominat mult timp de marii boieri care aveau legături locale puternice, şi care vor fí înlocuiri numai treptat de boierii cu dregătorii, cu un aparat de stat central şi local extrem de «subţire», domnii din secolele XIV-XV şi-au consolidat cu

greu puterea. în condiţiile în care dările plătite de marea majoritate a populaţiei erau reduse, iar o sporire a lor era periculoasă politic şi ineficientă economic, domnii Moldovei şi Ţării Româneşti au beneficiat de efectele financiare ale avântului comerţului de tranzit prin spaţiul românesc, ca şi de cel al producţiei şi al exporturilor de sare şi de peşte. Ca atare, în secolele XIV-XV cea mai mare parte a veniturilor băneşti ale domniei provenea nu din dări, ci din taxele vamale şi din «regalii». Fiscalitatea redusă a făcut ca autoritatea domnilor să nu fie resimţită ca prea apăsătoare de către o societate altfel puţin obişnuită cu rigorile organizării statale. Totodată, climatul social calm a permis domnilor să treacă la o treptată consolidare a puterii lor, bazându-se în special pe biserica ortodoxă, beneficiară a unor considerabile donaţii funciare şi fiscale, aliată a domniei împotriva prozelitismului catolic sprijinit de regii Ungariei, şi pe noua categorie a curtenilor. Spre deosebire de multe state europene, în Ţara Românească şi în Moldova domnia a uzat numai în mod excepţional şi discontinuu de convocarea unor adunări reprezentative care să ofere o bază social-politică largă politicii domneşti. Ca atare, marea adunare a ţării nu a reuşit să dobândească un statut clar, un mod de compunere stabil şi nici experienţa dezbaterii problemelor politice. în lipsa unei baze economice şi sociale suficiente, consolidarea autorităţii domneşti a rămas însă fragilă, vulnerabilă la presiunile externe şi excesiv dependentă de personalitatea domnilor. în ciuda acestei fragilităţi, tendinţa generală era aceea de întărire treptată a puterii centrale, fenomen vizibil mai ales în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea şi în primele decenii ale secolului al XVI-lea.

Impactul otoman a provocat considerabile prefaceri ale organizării politice a Ţărilor Române. Modificarea raportului de forţe în favoarea Imperiului otoman în al doilea sfert al secolului al XVI-lea a adus domnia la discreţia Porţii, ceea ce s-a tradus prin tot mai frecventa înlocuire a domnilor şi numire a lor direct de la Istanbul, mai întâi în Ţara Românească şi apoi şi în Moldova. Mai gravă încă decât destabilizarea domniei a fost sporirea extraordinară a obligaţiilor financiare către Poartă. în căutare disperată de bani, domnii nu au avut alta soluţie decât creşterea masivă a dărilor. Trebuie \ * *

remarcat faptul că au crescut îndeosebi impozitele directe, pe persoane (de fapt pe capii de familie) şi pe proprietăţi, şi, fapt firesc în condiţiile diminuării consumului intern, a scăzut ponderea impozitelor indirecte, ceea ce este la scara epocii un

simptom al slabei dezvoltări economice şi al arhaizării fiscal-financiare. Fiscalitatea deosebit de apăsătoare din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, deşi nu a putut ţine pasul cu nivelul sumelor cerute de turci, a determinat ample prefaceri sociale şi a conflictualizat toate relaţiile sociale, generând mai ales o concurenţă aprigă între domnie şi boierime pentru exploatarea ţăranilor. Conflictul dintre domni şi boieri a mărit totodată dependenţa faţă, de Imperiul otoman, nici una din părţi neezitând să facă apel la Poartă pentru a obţine sprijin împotriva duşmanilor interni. Totodată, creşterea fiscalităţii a slăbit atât ţărănimea liberă, cât şi categoriile intermediare cu rosturi militare şi administrative, astfel încât era subminat întregul mod tradiţional de funcţionare a statului. în mod normal o «revoluţie fiscală» de amploarea celei cunoscute de Ţara Românească şi Moldova în secolul al XVI-lea ar fi permis edificarea unui aparat de stat modem, salariat; în acest caz însă, faptul că cea mai mare parte a încasărilor era folosită pentru plăţile către Imperiul otoman a blocat posibila evoluţie spre un stat modern. Chiar dacă ridicarea la luptă antiotomană din 1594 a salvat Ţara Românească şi Moldova de la un colaps economic şi social, iar după restabilirea dominaţiei otomane cuantumul obligaţiilor financiare faţă de Poartă a fost sensibil redus, trăsăturile de bază ale sistemului politic instaurate în secolul al XVI-lea s-au păstrat şi în secolele XVII-XVIII. A continuat deci, e adevărat că într-un ritm mai lent, destrămarea aparatului militar şi administrativ tradiţional, iar lipsa mijloacelor financiare, care se scurgeau în continuare în cea mai mare parte spre Istanbul, a împiedicat clădirea unei administraţii modeme, obligând domnia să depindă din acest punct de vedere de concursul boierimii, care la rândul ei se afla în imposibilitate de a stăvili durabil sporirea fiscalităţii şi a constatat că participarea la colectarea dărilor putea aduce beneficii mai mari chiar decât exploatarea moşiilor. Au proliferat ca atare diverse expediente, cum ar fi arendarea către unii boieri şi mai rar negustori a dărilor din diverse judeţe, soluţie care avea însă inconvenientul că îndepărta autoritatea domnească de supuşi şi numai o parte din sumele efectiv percepute

ajungeau în vistierie. Ca atare, statele muntean şi moldovean din secolele XVI-XVIII erau în fond state slabe, care exercitau un control imperfect în teritoriu, iar excesele de autoritate, fie împotriva unora dintre boieri, fie împotriva contribuabililor răi platnici, reflectă tocmai discontinuitatea acestui control.

8. Biserica şi viaţa religioasă

S-a spus adesea că «poporul român s-a născut creştin». Metafora este înălţătoare, dar acoperirea ei faptică este cel puţin discutabilă. Este adevărat că avem informaţii despre pătrunderea creştinismului în Dacia curând după retragerea aureliană, dar până la formarea statelor medievale româneşti nu avem nici un indiciu care să ne permită să estimăm cât din populaţia totală trecuse la creştinism, şi cât rămăsese fidel credinţelor tradiţionale. în această privinţă nici chiar studiul necropolelor nu poate aduce rezultate concludente, înhumarea nefiind specifică numai creştinilor, iar orientarea morţilor variind chiar în interiorul comunităţilor creştine. Pe de altă parte, începând din secolul al IV-lea se constată o anumită divergenţă de organizare religioasă. Astfel, în Imperiul roman secolul al IV-lea marchează oficializarea creştinismului, care devine religie dominantă. Totodată, sub .influenţa puterii imperiale biserica se organizează ierarhic, veriga principală fiind episcopii (dintre care unii vor dobândi treptat preeminenţă, cei de Alexandria, Antiochia, Constantinopol şi mai apoi de Ierusalim purtând titlul de patriarhi, iar cel de Roma titlul de papă) iar instanţa supremă conciliile (sinodurile). Instituţionalizarea bisericii, care a urmat în general împărţirea administrativă a imperiului, a afectat numai parţial spaţiul românesc, respectiv episcopatele s-au organizat în secolele IV-VI numai în teritoriile rămase sub stăpânirea directă a imperiului, adică în Dobrogea şi pe linia Dunării. în schimb, pentru teritoriile de la nord de Dunăre, cu excepţia arianului Ulfila, «episcop al goţilor» în secolul al IV-lea, nu avem informaţii despre existenţa unei ierarhii bisericeşti locale. De altfel, experienţa generală a creştinismului arată că organizarea ierarhică s-a impus peste tot numai cu sprijinul unor autorităţi politice; ori tocmai structurile politice capabile să sprijine organizarea bisericii lipseau din spaţiul românesc nord-dunărean. Această situaţie avea să se agraveze după îndepărtarea stăpânirii bizantine de la Dunăre în secolul al VII-lea, când şi episcopatele din Dobrogea şi de pe linia Dunării îşi încetează existenţa.

Ca atare, elementul original al creştinismului medieval timpuriu în spaţiul românesc a fost tocmai **absenţa unei structuri ierarhice proprii.** S-a invocat faptul că spaţiul românesc a rămas sub ascultarea bisericească a ierarhilor din imperiu, dar mai ales după secolul al VII-lea capacitatea acestora din urmă de a îndruma efectiv viaţa religioasă a creştinilor de la nord de Dunăre era în mod obiectiv extrem de redusă. Nici creştinarea bulgarilor în 864-865 şi nici chiar restabilirea administraţiei şi a organizării bisericeşti bizantine

la Dunărea de Jos la sfârşitul secolului al X-lea nu au modificat decisiv această situaţie. Consecinţele acestei creştinări precumpănitor «de jos», deosebită de majoritatea situaţiilor din Europa unde creştinarea s-a făcut mái ales «de sus», au fost ambigue. Astfel, absenţa unei ierarhii care să vegheze la rigoarea respectării riturilor şi doctrinei oficiale a bisericii, á permis o mare diversitate a practicilor religioase. Una dintre foarte puţinele mărturii despre viaţa religioasă din spaţiul românesc, cea aparţinând misionarului franciscan Bartolomeu din Alvema, vicar al Bosniei (vicariatul Bosniei, subdiviziune teritorială a ordinului călugărilor franciscani, a cuprins în secolul al XlV-lea pe lângă Bosnia propriu-zisă şi Serbia, sudul regatului Ungariei, Banatul, Haţegul şi Ţara Românească) în a doua jumătate a secolului al XlV-lea, consemnează faptul că «cu greu vei găsi din douăzeci [de preoţi], doi, care să boteze în acelaşi chip». Alte observaţii ale lui Bartolomeu din Alvema vizează practicarea diversă a cuminecăturii şi a mirungerii, şi mai ales faptul că cei mai mulţi preoţi din aceste ţinuturi nu fuseseră consacrări (hirotonisiţi) preoţi conform canoanelor şi nu respectau nici ritualurile latine (catolice), nici pe cele greceşti (ortodoxe). Desigur, comentariile lui Bartolomeu din Alverna au deseori un caracter polemic, dar ele se bazează pe o experienţă directă şi conţin detalieri pe etnii care le sporesc credibilitatea. Ele atestă faptul că până la organizarea mitropoliei Ţării Româneşti interpretările locale ale creştinismului au predominat asupra celor canonice, iar situaţia era probabil asemănătoare şi în celelalte teritorii româneşti. Aceasta confirmă observaţiile mai vechi ale lui R E Panaitescu, care, discutând persistenţa durabilă a elementelor precreştine, arăta că «poporul de la sate, păstrîndu-şi vechile obiceiuri, nu vedea o contrazicere între vechea şi noua credinţă. El s-a plecat în faţa soliei noi care i se aducea şi a păşit în biserică, aducînd cu dânsul în faţa altarelor şi riturile sale preistorice». Această situaţie nu este lipsită de analogii în Europa medievală timpurie, cercetările istorice mai noi insistând asupra faptului că mult timp adoptarea creştinismului a fost superficială, biserica trebuind să depună eforturi de durată pentru a elimina sau a creştina diverse rituri şi credinţe precreştine, «păgâne».

Viaţa bisericească avea să cunoască prefaceri însemnate odată cu încadrarea politică mai strânsă a spaţiului românesc. Am arătat mai sus că restabilirea stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos a fost însoţită de revenirea la o organizare ierarhică în această zonă, principalul centru religios fiind acum Durostorul (Silistra), mai întâi

episcopie, apoi mitropolie din a doua jumătate a secolului al Xl-lea. Aceeaşi tendinţă se observă şi în Transilvania odată cu cucerirea maghiară. In prima jumătate a secolului al Xl-lea a fost întemeiată episcopia catolică de la Cenad, urmată apoi de episcopiile de la Oradea şi Alba lulia. Secolele XIII-XIV au reprezentat noi paşi **în organizarea bisericească a spaţiului românesc,** şi totodată în cooperarea strânsă dintre factorii de putere politică şi ierarhia religioasă. Ca şi mai înainte, regalitatea maghiară a considerat implantarea de episcopate catolice şi în general extinderea ariei de cuprindere a catolicismului ca o componentă a expansiunii generale a regatului. în această linie politică generală se înscrie crearea episcopiei cumanilor (cu o existenţă de scurtă durată în zona Carpaţilor de Curbură în anii 1227-1241), a episcopiei Milcoviei (în aceeaşi zonă la mijlocul secolului al XlV-lea, şi cu o existenţă la fel de efemeră) şi a episcopiei catolice de Argeş (în 1381). Un caz deosebit reprezintă episcopia catolică de la Şiret, întemeiată în 1370 la iniţiativa lui Laţcu, care spera ca printr-o legătură directă cu papalitatea să evite imixtiunile regelui Ungariei. Pe de altă parte, statele care se opuneau expansionismului maghiar, în prima jumătate a secolului al XlII-lea ţaratul româno-bulgar, în a doua jumătate a secolului al XlV-lea Ţara Românească şi Moldova, au căutat să sprijine ortodoxia ca formă religioasă de rezistenţă antimaghiară. în această logică se înscrie întemeierea mitropoliilor ortodoxe ale Ţării Româneşti (Ungrovlahiei) în 1359 (dublată pentru scurt timp de o a doua mitropolie la Severin) şi Moldovei în 1387, a episcopiilor din subordinea acestor mitropolii şi a marilor mănăstiri din Oltenia si din nord-vestul Moldovei. Oarecum deosebită a fost situaţia din Transilvania, unde atitudinea autorităţilor politice faţă de biserica ortodoxa a variat între ostilitate şi nepăsare, cu scurte momente de bunăvoinţă prilejuite de disputele dintre catolicism şi calvinism din secolele XVI-XVII. Ca atare, ierarhia ortodoxă transilvăneană a avut un statut mult mai precar, episcopii ortodocşi fiind . atestaţi discontinuu în secolele XIV-XVI, iar multi dintre clerici erau hirotonisiţi de mitropolitul Ungrovlahiei. Stabilizarea ierarhiei a fost legată de încercările calvine de a converti populaţia ortodoxă la noua confesiune, dieta întărind în 1566 autoritatea episcopului (superintendentului) Gheorghe asupra clerului ortodox în ideea că în felul acesta va fi impusă mai uşor aderarea la calvinism; pe de altă parte, din anii ’1570 principii catolici din familia Băthori au sprijinit şi ei biserica ortodoxă, văzând în întărirea acesteia o pavăză împotriva răspândirii calvinismului. Ridicarea ierarhului ortodox din Transilvania la rangul de mitropolit sub Mihai Viteazul şi stabilizarea lui la Alba lulia a marcat un pas înainte, dar biserica ortodoxă a rămas într-un statut de inferioritate faţă de religiile recepte ale

Principatului. De altfel, principii calvini ai Transilvaniei din secolul al XVII-lea (şi ulterior autorităţile habsburgice) nici nu au recunoscut rangul metropolitan al acestui ierarh, şi au preferat să-l considere doar superintendent al bisericii ortodoxe din principat (calvinii) sau simplu episcop.

O altă componentă a organizării bisericeşti creştine a fost viaţa **monahală.** Reprezentând retragerea din lumea laică a unor credincioşi care sperau să dobândească mântuirea trăind după pilda lui Isus, viaţa monahală putea fi principial de două feluri: eremitică (în sihăstrie deplină) şi cenobitică (monahii sau călugării trăind în comunităţi conform unei reguli). Monahismul creştin a început să fie practicat în Egipt la începutul secolului al IV-lea şi s-a răspândit apoi atât în Orient cât şi în Occident. în evul mediu timpuriu ştirile despre viaţa monahală din spaţiul românesc lipsesc aproape cu desăvârşire. Se ştie doar că la începutul secolului al XI-lea la Morisena, reşedinţa lui Ahtum, exista o mănăstire ortodoxă şi se mai presupune că biserica rupestră de la Basarabi (Murfatlar) de la sfârşitul secolului al X-lea aparţinea şi ea unei comunităţi monastice. Puţinătatea ştirilor scrise a îndemnat pe unii cercetători să presupună că până în secolul al XlV-lea în spaţiul românesc a predominat monahismul eremitic, care prin definiţie lasă puţine mărturii. Ipoteza este seducătoare, dar amploarea acestui monahism eremitic rămâne încă o enigmă până la valorificarea unor noi informaţii documentare. începând din secolul al Xll-lea avem informaţii despre un număr sporit de mănăstiri catolice şi apoi şi ortodoxe în Transilvania. în Ţara Românească şi Moldova primele mănăstiri sunt atestate abia în ultima treime a secolului al XlV-lea, când domnii le organizează cu sprijinul unor călugări balcanici, dintre care se remarcă sârbul Nicodim, întemeietorul Vodiţei şi al Tismanei, exact în regiunile cele mai periclitate de misionarismul catolic, adică în nordul Olteniei şi în nord-vestul Moldovei. Ulterior mănăstirile se vor înmulţi în întreg spaţiul românesc extracarpatic, domnii şi boierii înzestrându-le şi cu importante donaţii băneşti şi funciare. Este de remarcat totuşi faptul că deşi numărul mănăstirilor a crescut, impunând cenobitismul ca formă dominantă de viaţă monahală, majoritatea mănăstirilor aveau un număr relativ redus de călugări comparativ cu cele din Occident sau cu cele din lumea bizantină.

Această organizare de sus a vieţii bisericeşti a dus la o **sporită încadrare religioasă a ansamblului societăţii.** Totuşi, persistau şi destule neîmpliniri. Astfel, puţinătatea şcolilor, a ştiutorilor de

carte şi chiar a cărţilor de cult a făcut ca mult timp pregătirea doctrinară şi culturală în general a preoţilor să fie deficitară, mai ales în mediul rural, ceea ce făcea ca viaţa religioasă a majorităţii populaţiei să aibă o importantă componentă folclorică.

în secolul al XVI-lea **Reforma religioasă** declanşată în Occident a pătruns şi în Ţările Române. în Transilvania ea s-a bucurat de succes mai ales în mediul săsesc (luteranismul) şi în cel maghiar (calvinismul şi într-o măsură mai mică şi mai puţin trainică antitrinitarismul, cunoscut şi sub denumirea de unitarianism), astfel încât, după recunoaşteri parţiale, dieta din 1572 a proclamat toleranţa religioasă şi a recunoscut catolicismul, luteranismul, calvinismul şi unitarianismul ca **religii recepte** ale principatului, ortodoxia fiind lăsată însă într-un statut de inferioritate. Polemicile dintre catolici şi reformaţi, desfăşurate în mare parte cu ajutorul cărţilor tipărite, au dus pe de o parte la creşterea numărului cărţilor bisericeşti în general, şi pe de altă parte la traducerea şi tipărirea în româneşte a unora dintre aceste cărţi, activitate în care s-a remarcat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea diaconul Coresi, puternic influenţat de luteranism. Propaganda religioasă luterană şi apoi şi cea calvină şi catolică au obligat şi biserica ortodoxă, ameninţată chiar la un moment dat de Reforma atât în Transilvania cât şi în Moldova, să reacţioneze. în Transilvania natura sistemului politic şi raportul concret de forţe nu îngăduiau o reacţie violentă împotriva curentelor religioase înnoitoare, dar aderenţa la noile practici religioase a fost limitată, atât majoritatea clericilor cât şi credincioşii rămânând la vechile obiceiuri. Pe de altă parte, politica de limitare a expansiunii calvinismului dusă de principii din ultimele trei decenii ale secolului al XVI-lea, şi cu atât mai mult de un Mihai Viteazul, au îngăduit conservarea aderenţei la ortodoxia tradiţională. în Moldova, luteranismul a câştigat repede aderenţi în rândurile populaţiei urbane, în cadrul căreia coloniştii de origine germană aveau o pondere semnificativă, şi a fost sprijinit şi de unii dintre domnitori (Despot, loan Vodă cel Cumplit, lancu Sasul). Pericolul luteran s-a conjugat cu temerile stârnite de turcirea lui Iliaş Rareş (1551), generând reacţii violente ale bisericii ortodoxe şi ale elitei politice. Persecuţiile, violente în anii 1551-1552 şi în 1563, i-au lovit nu numai pe adepţii Reformei, ci şi pe alţi minoritari din oraşe, îndeosebi pe armeni. Prin ostilitatea faţă de Reformă biserica ortodoxă a reuşit să-şi conserve preponderenţa în Ţara Românească şi în Moldova, şi influenţa asupra majorităţii românilor din Transilvania.

Totuşi, disputele de idei declanşate de Reformă, şi apoi contraofensiva ideologică a Contra-Reformei, nu puteau Ti contracarate numai printr-o respingere globală. Biserica ortodoxă a fost nevoită să-şi nuanţeze unele poziţii, şi mai

ales să-şi rafineze modalităţile de penetrare religioasă a credincioşilor. Dacă iniţial au prevalat suspiciunea şi respingerea tentativelor luterane şi calvine de a tipări cărţile bisericeşti în limba română şi de a trece la desfăşurarea serviciul divin în această limbă, în timp Ortodoxia nu s-a putut sustrage acestei tendinţe **de «naţionalizare» a practicilor religioase.** Cu unele oscilaţii între slavonă şi română, biserica ortodoxă s-a dotat treptat cu cărţi de cult şi cu ediţii tipărite ale principalelor părţi ale Bibliei. Desigur, cea mai mare parte a acestor lucrări au fost editate în secolul al XVII-lea, culminând cu varianta românească integrală a Bibliei tipărită la Bucureşti în 1688; tot la sfârşitul secolului al XVU-lea au fost tipărite în Ţările Române şi un mare număr de lucrări de polemică teologică, dar faptul cele mai multe dintre acestea au fost redactate în limba greacă atestă destinaţia lor pan-ortodoxă, şi putem să ne întrebăm cât de mare era numărul celor care le receptau cu adevărat. Dincolo de aceasta, pare cert că trecerea la desfăşurarea în limba română a serviciului divin, sporirea rolului predicii şi îndrumarea ceva mai strânsă a preoţilor de către ierarhie au condus treptat la o întărire a rolului bisericii în viaţa credincioşilor Totuşi, în mediul ortodox decalajele faţă de Occident rămân mari din acest punct de vedere. Astfel, după Conciliul de la Trento (1545-1563) catolicismul a reglementat sever selecţia şi pregătirea preoţilor, ca şi mecanismele de control din partea superiorilor, ceea ce a permis bisericii să încadreze riguros viaţa religioasă a credincioşilor atât la oraşe (unde paşi importanţi fuseseră făcuţi încă din secolul al XHI-lea prin activitatea călugărilor-cerşetori din ordinele dominican şi franciscan), cât şi la sate, supraveghiindu-i prin intermediul spovedaniilor periodice şi pedepsindu-i la nevoie prin intermediul tribunalelor ecleziastice. Tendinţe similare de disciplinare a credincioşilor, mai puţin sistematic susţinute instituţional, se pot observa şi în mediile protestante. în spaţiul ortodox românesc pregătirea majorităţii preoţilor a rămas însă superficială, iar tribunalele ecleziastice încep sa se ocupe mai intens de viaţa privată a credincioşilor abia spre mijlocul secolului al XVIII-lea.

Nu putem încheia această prezentare fără a aminti **Unirea, religioasă** din Transilvania de la sfârşitul secolului al XVII-lea, când, la presiunea şi promisiunile de acordare a unui statut material şi social mai bun din partea autorităţilor habsburgice, o mare parte a clerului ortodox a acceptat supremaţia papală şi unele opţiuni

doctrinare specifice catolicismului (folosirea pâinii nedospite la împărtăşanie; existenţa pe lângă rai şi iad a purgatoriului; purcederea Sfântului Duh nu numai de la Tatăl, ci şi de la Fiul). Uşurinţa cu care o mare parte a clericilor şi credincioşilor români au acceptat Unirea religioasă derivă şi din faptul că ei îşi puteau păstra neschimbat ritul răsăritean. Priorităţile diferite, ritul în mediul rural românesc, doctrina şi structura ierarhică pentru autorităţi şi biserica catolică, ne arată clare diferenţe de trăire religioasă. Urmările Unirii religioase au fost bivalente: pe de o parte ea a introdus o fractură confesională în interiorul populaţiei româneşti din Transilvania, rupturile având loc atât de la o zonă la alta, cât şi în interiorul unor comunităţi, şi pe de o altă parte, chiar dacă nu a adus clericilor uniţi toate avantajele promise anterior, le-a permis totuşi să se racordeze la filierele formative ale bisericii catolice, astfel încât cei mai de seamă exponenţi ai Şcolii Ardelene din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea au fost clerici uniţi scoliti la Viena si la Roma.

Primul aspect, cel de **diviziune confesională în interiorul comunităţilor româneşti,** a fost amplificat de reacţiile domniei şi bisericii din Ţara Românească (şi Moldova), care vedeau în Unirea religioasă o modalitate de promovare a expansionismului habsburgic, şi o ameninţare directă la adresa poziţiilor lor. Totodată, nobilimea maghiară a văzut în aceasta o măsură menită să consolideze poziţiile catolicismului împotriva calvinismului, şi a sprijinit deseori pe preoţii care se împotriveau Unirii; deloc întâmplător la luptele antihabsbur- gice ale cururilor lui Francise Rakoczy II au participat şi români adepţi ai ortodoxiei tradiţionale. Deşi consolidarea stăpânirii habsburgice după 1711 a oprit tentativele de dizolvare a Unirii, poziţia ierarhilor bisericii unite nu era deloc simplă, şi nici comodă. Prinşi între conservatorismul credincioşilor şi al unei mari părţi a preoţilor, şi exigenţele doctrinare şi disciplinare ale catolicismului, exprimate de teologul iezuit cu care episcopii erau obligaţi să se consulte, ierarhii greco-ca- tolici au căutat să evite disputele doctrinare din interiorul comunităţii româneşti şi să pună accentul pe temele de interes comun, respectiv pe aplicarea promisiunilor imperiale de asimilare a statutului juridic al preoţilor uniţi cu cel al celor catolici şi pe accesul populaţiei româneşti, acum unită din punct de vedere religios cu Roma, la drepturi comparabile cu cele ale stărilor privilegiate. Acesta este de fapt sensul mişcării revendicative a episcopului Inochentie Micu la începutul anilor ’1740. Ameninţate în fundamentele preeminenţei lor, stările privilegiate au adoptat în dietă legi care marcau distincţia dintre uniţi şi catolici, şi s-au străduit să convingă autorităţile imperiale că revendicările româneşti erau nejustificate, evidenţiind printre

altele limitele aderenţei româneşti la Unire. în acest context a avut loc mişcarea anticatolică de restaurare a ortodoxiei, animată în 1744 de către călugărul sârb Visarion Sarai şi în 1759-1761 de către Sofronie din Cioara, mişcare ce s-a bucurat de un mare succes în lumea satelor, fiind potenţată de frustrarea generată de respingerea revendicărilor sociale româneşti şi absenţa silită a lui Inochentie Micu, convocat la Viena în 1744 şi apoi refugiat.la Roma, unde de altfel şi-a şi petrecut ultima parte a vieţii. Reconstituirea bisericii ortodoxe a fost statuată de împărăteasa Maria Tereza prin decretul de toleranţă din 1759 şi prin numirea unui episcop ortodox în persoana sârbului Dionisie Novacovici. Din acest moment, românii din Transilvania erau divizaţi în ascultarea fată de două structuri ecleziastice concurente.

Majoritatea credincioşilor din lumea satelor au abandonat Unirea şi şi-au reafirmat identitatea religioasă tradiţională ortodoxă. în schimb, cei mai mulţi preoţi au rămas greco-catolici. în noile condiţii, adepţii Unirii au mizat pe investiţia culturală şi educativă, finalizând unele proiecte de dezvoltare instituţională din timpul lui Inochentie Micu şi completându-le cu realizări noi. Dezvoltarea şcolilor de la Blaj, posibilităţile sporite de pregătire pentru clericii uniţi, ca şi sprijinul autorităţilor imperiale pentru canalizarea în sfera culturii a energiilor elitelor româneşti, au condus spre afirmarea culturală a Şcolii Ardelene şi spre difuzarea ideilor acesteia prin tipărituri şi printr-o reţea şcolară în expansiune. Hegemonia culturală a intelectualilor greco-catolici la nivelul elitelor româneşti a permis consolidarea bisericii unite. Pe de altă parte însă, aceşti intelectuali influenţaţi deopotrivă de mirajul Romei şi de spiritul luminist au refuzat în general să se cantoneze în sfera confesionalului şi şi-au asumat problemele generale ale românilor. Faptul ca la mişcarea Supplexului din anii 1791-1792 au participat atât ortodocşi cât şi uniţi era un simptom al trecerii treptate în prim-plan a dimensiunii naţionale în raport cu diviziunile confesionale. Pe de altă parte însă, sinuozităţile ulterioare ale raporturilor dintre confesiune şi naţiune la românii transilvăneni atestă faptul că structurile ecleziastice constituite au avut o capacitate ridicată de promovare a intereselor lor specifice.

9. Niveluri culturale si orizont mental

Intr-un studiu remarcabil despre nivelurile culturale din societăţile vechiului regim Robert Mandrou observa că este imposibilă re-constituirea unei culturi unice, valabile pentru toţi membrii societăţii, deoarece ierarhizarea societăţii «impune fiecărui grup recunoscut oficial moduri de viaţă şi de gîndire diferite, adică tocmai o cultură diferită, care sancţionează şi face perceptibilă fiecăruia această ierarhie socială». în cazul particular al societăţii medievale româneşti reconstituirea acestor niveluri culturale diferite, care vor fi existat neîndoielnic din momentul în care stratificarea socială a avansat suficient, este handicapată – la fel ca şi alte aspecte ale demersului nostru – de puţinătatea informaţiilor scrise de care dispunem. Aceasta ne îndeamnă să ne concentrăm analiza asupra clivajului principal care separă modalităţile de transmitere şi deci de permanentă reconstruire a valorilor culturale, cel dintre scris şi oralitate. O precizare se **impune: distincţia dintre cultura scrisă şi cea orală nu** este una valorizatoare ierarhic, care sa considere cultura scrisă superioara celei orale; ea se mulţumeşte să constate

că diferenţa de mijloace de comunicare culturală are implicaţii esenţale asupra naturii, amplorii şi ritmurilor (re) transmiterii faptelor de cultură.

S-a observat adesea faptul că societatea medievală este o lume în care preponderenţa oralităţii este covârşitoare. Scrisul era apanajul unei minorităţi restrânse, mai interesate să comunice cu egalii săi pe deasupra barierelor lingvistice curente decât cu semenii din imediata vecinătate, de unde şi utilizarea limbilor de cultură «moarte» (latina, slavona). Aria de utilizare a scrisului s-a restrâns la doar câteva domenii de activitate, dintre care se remarcă în mod deosebit cel religios. Faptul că pentru mulţi oameni singura formă scrisă pe care o cunoşteau era cartea bisericească în care se afla întrupat cuvântul divinităţii a conferit multora un respect aproape mistic pentru cuvântul scris.

La **nivel european** destrămarea lumii romane a dus în evul mediu timpuriu la diminuarea considerabilă a ariei de utilizare a scrisului. Scrisul s-a menţinut mai bine în mediul mănăstiresc, şi din punct de vedere geografic în Bizanţ şi, oarecum paradoxal, în insulele britanice. Exemplul clasic pentru insularitatea scrisului într-un ocean al comunicării orale este cazul personal al lui Carol cel Mare, rege al francilor şi împărat la cumpăna secolelor VIII-IX: după cum relatează biograful său oficial, Carol, un om care preţuia cultura ***şi pe oamenii*** învăţări, el însuşi un excelent orator, a încercat fără prea mult succes să înveţe să scrie la bătrâneţe, deoarece, deşi fiu de rege, când fusese tânăr nimeni nu se gândise că ar fi avut nevoie de aşa ceva. Relansarea culturii scrise, destul de limitată în cadrul «renaşterii carolin- giene», a devenit semnificativă abia în contextul dezvoltării urbane din secolele XII-XIII, când oraşele au preluat de la mănăstiri rolul de principale focare de cultură, iar scrisul, rezervat anterior cărţilor bisericeşti, cronicilor şi actelor marilor potentaţi, a pătruns la nivelul tranzacţiilor curente consemnate de notari, şi ulterior la cel al scrisorilor particulare şi al literaturii de desfătare.

În **spaţiul românesc** evoluţia a fost similară, dar cu semnificative diferenţe de intensitate şi decalaje temporale. Retragerea stăpânirii romane a însemnat şi replierea civilizaţiei scrise antice, de factură grecească şi latină, cunoscută în teritoriul românesc mai cu seamă prin intermediul inscripţiilor pe suport solid, majoritatea cu caracter funerar. Dispariţia aproape completă a inscripţiilor şi în general a scrisului a marcat supremaţia nedisputată a

oralităţii. Caracterul oral al culturii a avut consecinţe practice importante cu privire la conţinutul culturii. Teoretic, absenţa scrisului ar fi trebuit să lase un rol considerabil elementelor vizuale ca principal mijloc de transmitere a faptelor de cultură. Totuşi, în spaţiul românesc nu avem până în secolul al XTV-lea suficiente imagini pentru a putea estima dacă şi în ce măsură această potenţialitate a fost concretizată; nivelul relativ redus al civilizaţiei materiale, precum şi faptul că majoritatea bisericilor erau de mici dimensiuni, construite din lemn şi lipsite la început de picturi murale, ne îndeamnă mai degrabă la scepticism cu privire la rolul vizualului în cultura orala până în secolele XTV-XV Lipsind un suport fizic de fixare în timp a creaţiilor culturale, acestea erau supuse unei permanente recreări, remodelări, resemnificări. Această plasticitate, care la limită înseamnă şi perisabilitate (în momentul când o anumită creaţie nu mai era considerată importantă ea dispărea fără putinţa unei «redescoperiri» ulterioare), se manifesta nu numai la nivelul creaţiilor folclorice «literare», ci şi – după cum am văzut mai sus – la cel al practicilor religioase şi al obiceiurilor în general'.

Extinderea treptată a ariei scrisului a început în spaţiul românesc mai târziu decât în Occident, fiind însă legată de un acelaşi triptic de factori: activitatea bisericească, nevoile statului şi viaţa orăşenească. Desigur, fiecare dintre acestea a stimulat cu precădere apariţia şi răspândirea unui anumit tip de scrieri specifice, dar de la un moment dat acţiunea lor începe să se potenţeze reciproc, generând un fenomen de antrenare în impunerea noului sistem de comunicare care este reprezentat de cuvântul scris. Decalajul de care vorbeam mai sus, ca şi diferenţele din interiorul spaţiului românesc, se datorează în mare măsură nivelurilor şi ritmurilor diferite de dezvoltare a fiecăruia dintre aceşti factori.

Culegerile de documente pot fi un indicator cu privire la cât se scria, şi chiar cu privire la ce anume se consemna în scris. Astfel, colecţia standard de documente interne, «Documenta Romaniae Histórica», cuprinde pentru Moldova numai. 9 documente înainte de anul 1400 (primul document din 1384), deci 1 document la aproape .2 ani. La sfârşitul domniei lui Ştefan perioada 1487-1504 este reprezentată de 295 documente autentice, deci aproape 17 documente pe an. Secolul al XVI-lea marchează un progres destul de lent din acest punct de vedere, saltul producându-se abia în prima jumătate a secolului al XVII-lea, când odată cu trecerea masivă de la scrierea în slavonă la scrierea în română se trece de pragul de 100 de documente pe an. Situaţia este asemănătoare în

Ţara Românească, dar nu şi îm Transilvania. Astfel, în anii 1356-1360 au fost emise pentru Transilvania un număr de cel puţin 548 de documente, ceea ce înseamnă peste 100 de documente pe an (este adevărat, la o populaţie dublă faţă de cea a principatelor extracarpatice). La nivel european comparaţiile sunt greu de făcut, deoarece ar trebui ţinut seama de diferenţele de populaţie şi deoarece numărul mare de documente a împiedicat de la un moment dat gruparea lor într-o singură mare colecţie. Amintim totuşi cu titlu de exemplu că în a doua jumătate a secolului al Xl-Iea cancelaria imperială germană emitea deja sigur peste 100 documente pe an, iar în prima jumătate a secolului al XV-lea un împărat care nu s-a remarcat prin realizări deosebite, Albrecht al II-lea de Habsburg (1438-1439) a lăsat peste 1100 de acte emise în calitate de suveran german în mai puţin de

2 ani (Ia care se adaugă încă peste 500 de acte în calitate de rege al Ungariei); în plus, în Germania avem şi un număr foarte mare de acte emise de principii teritoriali, de înalţii ierarhi şi de oraşe. Desigur, s-ar putea invoca faptul că nesiguranţa politică din spaţiul românesc extracarpatic a avut ca efect un procent mai ridicat de pierdere a documentelor scrise decât în alte părţi mai puţin expuse. Chiar dacă diferenţa de probabilitate a distrugerilor (pierderilor) nu trebuie exclusă cu totul, credem că ea nu este de natură să explice decalajele copleşitoare evocate mai sus. De altfel, faptul ca efectiv aria de răspândire a scrisului era redusă în societatea românească medievală este confirmat de natura actelor păstrate. Astfel, un studiu recent al lui Constantin Bălan cu privire la «slujitorii condeiului» din Ţara Românească a reliefat că din cele 553 de acte păstrate pentru perioada până la 1525 numai câteva nu sunt emise de cancelaria domnească, iar din 105 persoane care au scris efectiv documentele, doar

3 provin din afara cancelariei domneşti. La sfârşitul secolului al XVI-lea numărul scribilor din afara cancelariei domneşti a crescut deja la 1/5 din total, iar în timpul lui Matei Basarab raportul s-a schimbat decisiv, mai puţin de o treime din actele scrise fiind emise de cancelaria domnească, iar restul de clerici, de dregători locali şi de orăşeni. Precumpănirea mult timp a actelor emise de cancelaria domnească este corelată cu prezenţa aproape exclusivă a documentelor referitoare la proprietăţile funciare, alături de care se mai rătăcesc din când în când danii de venituri făcute mănăstirilor, acte privitoare la cumpărări de robi şi mai târziu de rumâni şi vecini, înscrisuri de datorii şi tranzacţii cu case şi prăvălii la oraş. Până în secolul al XVII-lea alte activităţi nu sunt decât arareori socotite

demne de a fî consemnate în scris.

Nu numai documentele propriu-zise dau mărturie despre aria de răspândire a scrisului. De la începutul secolului al XV-lea avem mărturii despre copierea de **manuscrise religioase** în mănăstirile din Ţara Românească şi Moldova, cele realizate de Gavril (al lui) Uric având şi o valoare artistică deosebită. Tot acum încep să fie compuse şi lucrări originale pe teme religioase, cum ar fi de exemplu imnurile religioase ale logofătului muntean Filos (Filotei). La mijlocul secolului al XV-lea este atestată pentru prima dată copierea unor **coduri de legi,** mai întâi a unui zakonic la Târgovişte în 1451, urmată în 1472 de copierea *Syn tagmei* lui Matei Vlastares în Moldova. în ceea ce priveşte **cronística,** dacă facem abstracţie de *Pomelnicul de la Bistriţa* din timpul lui Alexandru cel Bun, primele letopiseţe moldoveneşti mai ample datează din timpul lui Ştefan cel Mare (printre care şi o variantă moldo-germană vădit dedicată propagandei externe). în Ţara Românească există unele indicii că o primă cronică ar fi fost redactată sub Radu de la Afumaţi, dar nu s-a păstrat ca atare, primele cronici care au ajuns până la noi fiind sensibil mai târzii.

Lumea urbană a fost şi ea imul din promOţorii de marcă ai scrisului. Deja din secolele XIII-X1V în coloniile genoveze de la Dunăre este atestată activitatea unor notari care înregistrează diversele tranzacţii, fenomen prezent nu mult mai târziu şi în oraşele săseşti din Transilvania. în oraşele din Moldova şi din Ţara Românească scrisul este folosit în secolele XV-XVI atât de negustori, cât şi de sfaturile orăşeneşti şi de vameşi, şi chiar de unii meşteşugari. Orăşenii sunt şi primii care încep să prefere limba vorbită în locul limbilor savante (slavona, latina), prima scrisoare păstrată în limba română fiind scrisă de un negustor, Neacşu din Câmpulung (1521).,

Tiparul a constituit un factor care a stimulat considerabil răspândirea scrisului. Inventat în Germania curând după mijlocul secolului al XV-lea, tiparul ajunge relativ rapid în Ţările Române, unde prima tiparniţă funcţionează efemer la Târgovişte în anii 1508-1512 şi apoi din nou la mijlocul deceniului 5 al secolului al XVI-lea. Dincolo de remarcabila precocitate a tiparului muntenesc, discontinuităţile sale de funcţionare relevă pe de o parte dependenţa sa de meşteri veniţi din afara, în mod concret din mediul sârbo-muntenegrean, dar cu şcoală la Veneţia, şi pe de altă parte absenţa unei cereri foarte ferme şi masive de carte tipărită, comenzile din partea domnilor şi a ierarhilor bisericii fiind ocazionale şi neasigurând continuitatea activităţii. De aceea, deşi o tipografie avea să mai funcţioneze efemer şi la Bucureşti în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, centrul de

greutate al activităţii tipografice se mută în Transilvania, unde primele tipografii încep să funcţioneze după 1530, mai întâi la Sibiu, apoi la Braşov, Cluj, Oradea, Alba lulia, Orăştie etc. Se remarcă rolul de stimul al Reformei, ca şi importanţa existenţei unei populaţii urbane mai numeroase şi relativ alfabetizate. în spaţiul extracarpatic activitatea tipografică se reia în timpul lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, prin implicarea fermă a domniei şi a mitropoliţilor, şi cu aducerea la început a unor meşteri de la Kiev. Totodată, alături de cărţile în slavonă se impun cele tipărite în limba română cu caractere chirilice, aşa cum fuseseră şi cele tipărite în Transilvania de diaconul Coresi în secolul al XVI-lea. Din acest moment, în ciuda unor discontinuităţi care aveau să fie însă de mult mai scurtă durată decât anterior, teritoriile extracarpatice devin zona cea mai activă din punct de vedere al tipăriturilor în limba română, Matei Basarab sprijinind chiar reluarea acestei activităţi în Transilvania. în cadrul tipăriturilor româneşti predomină categoric cărţile bisericeşti, cărora li se adaugă la mijlocul secolului al XVII-lea şi câteva coduri de legi de inspiraţie bizantină şi lucrări de polemica religioasă. Cărţile propriu-zis literare, «de desfătare», încep să fie tipărite abia către 1700, dar rămân mult timp minoritare faţă de cele pe teme religioase. De altfel, cu excepţia cărţilor de cult şi parţial de doctrină religioasă, înainte de 1800 tiparul nu dislocă folosirea manuscriselor. Dar chiar dacă tiparul nu a contribuit decât segmenţial la impunerea scrisului în adâncimea societăţii româneşti, el i-a permis acesteia să se manifeste şi ca un centru cultural al ortodoxiei sud-est europene, tiparniţele din Ţările Române fiind mult timp singurele din aria dominaţiei otomane. Ca atare, cărţile tipărite în Ţările Române, mai ales cele în slavonă şi greacă, au servit şi la nevoile de carte de cult ale ortodocşilor din teritoriile otomane. Tot în spaţiul românesc sunt tipărite şi cărţile de polemică religioasă ale ortodoxiei împotriva calvinismului şi a catolicismului, remarcându-se din acest punct de vedere tipografia greacă instalată în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea la Cetăţuia de lângă Iaşi la iniţiativa lui Dositei Notaras, patriarhul Ierusalimului, ca şi lucrările tipărite în arabă în Ţara Românească în timpul lui Constantin Brân- coveanu, care a sprijinit totodată instalarea unei tipografii arabe ortodoxe la Alep. Ca atare, alături de daniile băneşti şi funciare, realizările din domeniul tipăriturilor religioase au permis domnilor români să se plaseze în postura de

protectori ai întregii lumi ortodoxe, de pe cuprinsul stăpânirilor otomane. în secolul al XVIII-lea acest rol pan-ortodox al tiparului românesc s-a mai estompat în oarecare măsură, pe de o parte datorită multiplicării tipografiilor greceşti şi slavone în Italia, în Imperiul habsburgic şi în Rusia, pe de altă parte şi datorită conservatorismului cu care producţia tipografică din Ţările Române, subordonată de Constantin Mavrocordat mitropoliei, refuza să-şi diversifice oferta în acord cu spiritul epocii. Analiza comparativă

Tabelul 3: *Structura tematică a tipăriturilor româneşti şi greceşti în secolul al XVIII-lea (%~)*

	Religie	învăţământ	Diverse
1700-1719 rOm'	94		6
gr-	75,5	8,9 ,	15,6
1720-1739 'r°m'	93,4	2,2	4,4
■	86,2	3,4 .	10,4
1740-1759 rom*	95,8 .	3,5	. 0,7
gr-	. 72	■ 9,4	18,6
1760-1779 rom'	94,4	4,4	. 1)4
gr-	67,9	9,6	22,5
1780-1799 r0m'	67,7	i , 15,5	16,9
gr-	46,8	16	37,2.

Sursa:
D. Barbu, *Scrisoare pe nisip. Timpul şi privirea în. civilizaţia românească a secolului al XVIII-lea,* Bucureşti, 1996, p. 73.

efectuată de Daniel Barbu asupra producţiei de carte grecească şi românească este revelatoare asupra acestui aspect.

Dar, deşi activitatea tipografică s-a desfăşurat sub imperiul unor opţiuni impregnate de un spirit conservator, scrisul a făcut progrese, într-un fel, secolul al XVIII-lea a marcat un pas decisiv în **«democratizarea» scrisului** în societatea românească. Desigur, cuvântul «democratizare» trebuie folosit cu o anume prudenţă. El semnifică atât o desprindere a culturii scrise de sub controlul exclusiv al statului şi/sau al bisericii – astfel, producţia de manuscrise este mult mai diversă şi mai liberă decât tiparul – cât şi extinderea ariei sociale care participă la comunicarea prin intermediul scrierii. Din acest ultim punct de vedere secolul al XVIII-lea amplifica în mod semnificativ un proces demarat în secolul anterior prin utilizarea masivă a scrierii în limba română, dar expansiunea culturii scrise rămâne încă limitată la o fracţiune a societăţii. Daniel Barbu a estimat potenţialul ştiutorilor de carte la finele

secolului al XVIII-lea la circa 8% din populaţia principatelor extracarpatice, şi avem motive să credem că aprecierea sa este excesiv de optimistă şi că o cifră mai modestă ar fi mai aproape de realitate. De altfel, când Constantin Mavrocordat a vrut să-i oblige măcar pe preoţi sa înveţe să scrie şi să citească, societatea a privit fără înţelegere iniţiativa domnului, cronicarii vremii compătimind făţiş pe «bieţii preoţi şi diaconi, că se apucase la bătrâneţe să-i înveţe carte», iar măsura pare a fi avut o eficacitate limitată. Chiar şi aşa, avansul culturii scrise în secolul al XVIII-lea este lesne observabil. Stau mărturie în acest sens înmulţirea considerabilă a numărului de documente, care consemnează o paletă tot mai largă de activităţi, şi însemnările marginale de pe cărţi, semn neîndoielnic al unei atitudini mult mai relaxate faţă de actul scris. Se observă de asemenea extinderea comunicării prin intermediul scrisorilor; mai întâi în rândurile domnitorilor şi înalţilor ierarhi, apoi şi în rândurile negustorilor. Remarcabilă este din acest punct de vedere corespondenţa purtată de marele negustor Hagi Constantin Pop, activ în ultima parte a secolului al XVIII-lea şi în primii ani ai secolului al XlX-lea, de la care s-au păstrat mai multe mii de scrisori. Pentru comparaţie, arhiva lui Francesco di Marco Datini din Prato (Toscana) cuprinde peste 1000 de registre şi 25 000 de scrisori, dar datează din anii 1363-1410.

Acest decalaj de 4 secole este ilustrativ pentru întârzierea cu care s-a impus scrisul în spaţiul românesc. Decalajul a însemnat o vădită inferioritate în ceea ce priveşte condiţiile de pregătire pentru o serie de activităţi culturale legate nemijlocit de folosirea scrisului. Ca atare, aşa după cum am văzut şi în cazul meşteşugarilor, de-a lungul întregii perioade studiate de noi, la fel ca şi în secolul al XIX-lea şi într-o buna parte din secolul al XX-lea, o mare parte dintre competenţele necesare societăţii româneşti au trebuit să fie atrase din afară, şi chiar şi românii care s-au ilustrat în diverse domenii au trebuit să-şi desăvârşească pregătirea în afara mediului cultural românesc. în acest context de penurie a competenţelor, cu atât mai remarcabile sunt cazurile în care spaţiul românesc a iradiat cultural spre exterior. Se remarcă, pe lângă mai sus-amintitul mecenat tipografic din secolele XVII-XVni, activitatea Academiilor domneşti de la Iaşi şi Bucureşti din secolul al XVIII-lea, la acea vreme unele dintre cele mai importante instituţii de învăţământ din sud-estul Europei, ca şi impactul unor individualităţi ca Nicolae Milescu, Dimitrie şi.Antioh Cantemir la dezvoltarea vieţii culturale ruse de la sfârşitul

secolului alXVII-lea şi din prima jumătate a secolului al XVUI-lea, sau pe plan artistic realizarea statuii Sf. Gheorghe pentru Hradul din Praga de către sculptorii clujeni Martin şi Gheorghe (1373). Acestea sunt însă cazuri de excepţie, care trebuie preţuite ca atare, dar nu trebuie să oculteze faptul că decalajele economice au fost dublate şi în perioada studiată. de noi de cele culturale.

Precumpănirea atât de categorică şi îndelungată a oralităţii face ca **orizontul mental** al locuitorilor spaţiului românesc să fie dificil de reconstituit. în această privinţă informaţiilor extrase de istorici trebuie neapărat să le fie adăugate constatările etnografilor, bazate fie pe investigaţiile de teren din ultimul secol, fie pe experienţe analoge din alte spaţii geografice şi culturale. în cele ce urmează ne vom concentra analiza asupra a două aspecte fundamentale ale orizontului mental, concepţiile despre timp şi spaţiu, ca şi asupra problemelor corelate ale raportului dintre «noi» şi «ceilalţi» şi dintre vechi şi nou.

în perioada avută în vedere de noi concepţia despre timp nu a fost unitară. Avem mai întâi o concepţie populară arhaică, în cadrul căreia determinante simt ciclul zi-noapte (cu corelativul evoluţiei soarelui şi respectiv a lunii pe cer) şi ciclul anotimpurilor dintr-un an, cu implicaţii esenţiale pentru activităţile agricole şi păstoreşti. Peste această viziune destul de frustă şi profund ciclică se suprapune de la un moment dat perspectiva religioasă creştină asupra timpuluL Aceasta aduce în plus împărţirea în săptămâni, în cadrul cărora unele zile (în primul rând duminica – zi de odihnă după pilda Creatorului – apoi vineţea şi uneori miercurea ca zile de post) au o individualitate bine stabilită, care ajută la ţinerea unei evidenţe mai sigure a timpului. Totodată, multe sărbători legate anterior de anumite momente ale ciclului agricol capătă acum o semnificaţie creştină şi sunt fixate în ciclul săptămânilor într-o poziţie fermă faţă de cele două date fundamentale ale anului creştin: Pastele şi Crăciunul. Se adaugă, tot pentru o încadrare creştină mai fermă a timpului, numeroasele zile de sfinţi. în fine, biserica a încercat să ordoneze şi împărţirea timpului din cursul zilei în funcţie de principalele slujbe religioase, marcate eventual prin sunetul clopotelor de la biserică sau în lipsa acestora prin bătăi de toacă. Totodată, timpul bisericii, deşi are o componentă ciclica, prin raportarea la Facerea Lumii, la naşterea şi crucificarea lui Hristos şi eventual la Judecata de Apoi, introduce şi o perspectivă dinamică, , de curgere spre un final predeterminat. Acestor două concepţii despre timp li se adaugă spre finele evului mediu concepţia modernă despre timp, despre timpul abstract, măsurat de ceasuri şi calendare, cu ore egale unele cu altele,

împărţite în minute şi ulterior în secunde, cu zile ale lunii care primesc numere şi nu nume, cu ani număraţi în funcţie de un reper care avea sa fie tot mai mult naşterea lui Hristos şi nu Facerea Lumii. Acest timp modem, care, după cum a arătat Jacques Le Goff, este un timp al negustorilor şi în general al orăşenilor, pătrunde mai timpuriu în mediile săseşti din Transilvania, şi mai lent. în restul spaţiului românesc. Astfel, dacă primele ceasornice mecanice au fost inventate în Occident în secolul al XlII-lea, iar oraşele mai importante din Europa apuseană şi centrală s-au dotat cu orologii publice, montate de obicei pe tumul primăriei, încă din secolul al XIV-lea, în spaţiul românesc primul ceas este atestat la Cisnădie în prima jumătate a secolului al XV-lea, dar informaţii despre funcţionarea unor orologii în celelalte oraşe săseşti avem abia din prima jumătate a secolului următor; în teritoriile extracarpatice, primele orologii publice par să fie cele montate în timpul lui Vasile Lupu şi Matei Basarab la Iaşi şi la Târgovişte, în timp ce Bucureştii au trebuit să aştepte domnia lui Constantin Brâncoveanu pentru a fi dotaţi cu un asemenea orologiu. în ceea ce priveşte ceasornicele portative, inventate mai târziu decât orologiile mari, acestea au pătruns ceva mai rapid., printre altele şi pentru că erau mai ieftine şi mai uşor de transportat. Şi în acest caz, ele au intrat în uz mai întâi în -Transilvania, şi ulterior în Moldova şi Ţara Românească, dar decalajul cronologic a fost mai mic decât la orologii, prima menţiune documentară referindu-se la o, comandă a lui Neagoe Basarab către nişte meşteri braşoveni, solicitaţi să-i facă «nişte boruri». Totuşi, în principatele extracarpatice ceasornicele portabile au rămas în secolele XVI-XVII apanajul domnilor şi al unora dintre marii boieri, iar boiernaşii şi orăşenii obişnuiţi au început să achiziţioneze asemenea instrumente abia din secolul al XVIII-lea. în ciuda acestei «democratizări» limitate, pare evident că timpul modem a rămas minoritar până târziu în secolul al XlX-lea (şi în multe zone rurale chiar până în secolul al XX-lea), chiar dacă, de exemplu, majoritatea documentelor medievale de cancelarie din Moldova şi Ţara Românească simt datate cu ziua şi luna şi nu prin raportare la diverşi sfinţi (practică mai larg răspândită în mediile catolice). Si mai greu de evaluat este măsura în care concepţia creştină despre timp şi-a subordonat-o pe cea populară. Am arătat mai sus că există unele îndoieli cu privire la respectarea zilelor sfinţilor de mai mică anvergură, cel puţin până la răspândirea mineielor (calendare religioase) tipărite mai ales în secolul al XVIII-lea. Totodată, pare sigur faptul că până foarte târziu marea majoritate a oamenilor nu aveau nici mijloacele, nici curiozitatea să-şi cunoască vârsta exactă, nici în ceea ce priveşte data naşterii, nici

măcar în ceea, ce priveşte numărul de ani pe care îl aveau; în cel mai bun caz dădeau cifre rotunjite după modelul Vechiului Testament sau se raportau la vreun eveniment cu totul deosebit care se fixase în memoria colectivă. în aceste condiţii viziunea despre trecut era şi ea redusă la câteva elemente puternic simplificate şi mitizate, despre o cunoaştere istorică neputând fi vorba decât în cazul unor grupuri foarte restrânse care îşi făceau o ocupaţie specială din parcurgerea textelor scrise pe asemenea teme.

Dintotdeauna **concepţia despre spaţiu** a fost dependentă de posibilităţile practice de cunoaştere a acestuia. La nivel european, hărţile, care astăzi sunt instrumentul preferat de reprezentare a spaţiului, încep să fie mai apropiate de realitate abia în timpul Renaşterii (în secolele XV-XVI). în mediul spiritual românesc primele hărţi moderne au fost realizate abia de intelectualii umanişti de la cumpăna secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea. în lipsa unor hărţi modeme viziunea despre lume a elitelor sociale şi culturale medievale (nu ne referim încă la concepţia populară) era puternic simplificată. De cele mai multe ori ea se reducea la existenţa unor localităţi mai cunoscute (de exemplu, pe lângă cele din vecinătatea nemijlocită, Ierusalimul cunoscut din povestirile biblice, Ţarigradul, reşedinţa imperială prin excelenţă, şi de la un moment dat VianaJ, a unor ape şi forme de relief mai deosebite, şi a câtorva neamuri şi ţari despre care se aflase în mod direct sau din cărţi – cazuri rare şi fericite – sau mai des numai din auzite. Ca să rămână în memoria colectivă aceste cunoştinţe trebuiau să capete puternice conotaţii simbolice, altfel ele erau repede uitate. Este evident că această viziune aproximativă despre lume constituia o limită obiectivă de neocolit în calea judecării exacte a conjuncturilor de politică externă, a evaluării problemelor, a avantajelor şi slăbiciunilor geostrategice ale statelor cu care se intra în contact, în general în calea elaborării unei concepţii limpezi despre relaţiile externe. De aici şi foamea după ştiri obţinute adesea de la simpli călători sau negustori, vulnerabilitatea la zvonuri şi urmărirea uneori a unor himere politice, fenomene care însă nu erau specifice spaţiului românesc, ci se regăsesc din belşug şi în alte părţi. Dar dacă pentru elite secolul al XVIII-lea este cel care marchează o îmbunătăţire a cunoaşterii geografice a lumii, la nivel popular nu se observă evoluţii semnificative înainte de pătrunderea învăţământului elementar la sate în secolul al XlX-lea. Pentru marea majoritate a oamenilor, centrul lumii era satul sau după caz micro-regiunea în care trăiau în mod curent. Desigur, se ştia că mai există şi alte ţinuturi, dar aceste cunoştinţe erau vagi, amalgamate cu informaţii biblice şi inactuale. De altfel, în general fiecare element din spaţiu trebuia să fie legat de

un eveniment sau de o persoană cunoscută ca să se fixeze în conştiinţa colectivă.

Concepţia despre spaţiu şi lume fixa **limitele obiective ale definirii subiective a grupurilor de apartenenţă.** Pentru marea majoritate a oamenilor grupul principal din care fac parte şi faţă de care se simt solidari este, dincolo de cel al familiei (neamului), cel al obştii sau al comunităţii locale. Peste acesta, pornind de la raportul dintre credincioşi şi Dumnezeu, biserica încearcă să impună solidaritatea confesională, fie în varianta ei largă creştină, fie în cea restrânsă ortodoxă; succesul ei în această direcţie rămâne să fie măsurat şi datat cu mai mare precizie de cercetările viitoare. între solidarităţile de rudenie, de vecinătate şi cele confesionale mai rămânea puţin loc pentru solidarităţi de .alt fel. Conştiinţa deosebirilor etnice era puternică doar în zonele cu populaţie compozită, îndeosebi în oraşe, prin excelenţă cosmopolite, în anumite părţi ale Transilvaniei şi în zona ' Dunării, unde diferenţele lingvistice «săreau în ochi». Mai mult, atunci când luptele antiotomane din secolul al XV-lea au adus pe meleagurile , i românеşti diverşi umanişti din Apus, fondul latin al limbii române a ieşit imediat în evidentă. Aceste contacte, dar încă si mai mult accesul direct la operele scriitorilor antici sau umanişti, au făcut ca unii dintre i; membrii elitelor românеşti din secolele XVI-XVI1 să conştientizeze i originea romană comună a românilor din diversele provincii româ- neşti. Totuşi, până în Transilvania secolului al XVIII-lea această idee nu a căpătat o însemnătate concretă decât la nivelul preocupărilor cărturăreşti. Astfel, etnicitatea nu a devenit un criteriu important de ■! definire a atitudinilor politice. în secolul al XVTI-Iea, când elitele politice din Ţara Românească şi Moldova s-au văzut confruntate cu concurenţa dregătorilor «greci» (ortodocşi proveniţi din Imperiul i otoman), ele nu s-au apărat promovând «românitatea», ci au pus în prim-plan statutul mai elastic de «pământean». în aceeaşi vreme în i Ţara Românească elita a generalizat folosirea termenului «rumân» pentru a desemna pe ţăranii dependenţi, fără să-şi pună problema ca în acest fel s-ar fi «înjosit» etnonimul propriu. în aceste condiţii .; credem a nu greşi când apreciem că la nivelul elitelor solidaritatea ţj, privilegiului prevala asupra unei eventuale identificări pe criterii §

etnice. Desigur, aceasta nu exclude posibilitatea ca cele două criterii •' să se suprapună – cum s-a şi întâmplat măcar parţial în Transilvania | - dar şi în aceste cazuri dimensiunea etnică era mai degrabă secundară în raport cu cea socială şi/sau confesională. ,i|

Ideea apartenenţei la o anumită entitate politică exista fără ! îndoială, dar, cu excepţia elitelor a căror preeminenţă socială era j | legată de funcţionarea acestei entităţi politice, ea ocupa un loc ;' marginal în concepţia majorităţii oamenilor. Această situaţie se C întâlneşte frecvent şi în alte spaţii geografice:, astfel, la începutul ■, secolului al XlV-lea locuitorii satului Montaillou din Pirinei ştiau vag !, că ei sunt supuşi regelui Franţei, dar aceasta nu însemna mare lucru j '[1] pentru ei. Situaţia se schimbă parţial abia atunci când, în secolele , XVII-XVIII tot mai mulţi săteni încep să facă apel la judecata dom- J;' nească în litigiile lor cu stăpânii locali sau cu diverşii dregători abuzivi ai statului. Tot acum însă, boierii, care aveau deja o conştiinţă destul

ji-i 1i'l' declară faptul că aparţin de statul Moldova sau Ţara Românească, nu ezită să-şi du

că plângerile contra domnului la Istanbul. în general însă, aşa după cum «neamul» se limitează la suma ascendenţilor şi colateralilor direcţi, termenul

«ţară» se referă şi el numai la micro-regiuni de tipul Ţara Vrancei, Ţara Loviştei, Ţara Făgăraşului ş.a.m.d., iar ceilalţi veniţi din afara comunităţii locale (sau

la limită din afara ariei cunoscute de către vecinătăţile sale din tro-o vale sau o microregiune) sunt imediat percepuţi ca «străini», chiar dacă ei nu vorbesc neap

ărat o altă limba. Totodată, ingerinţa din afară şi în general orice noutate sînt respinse din principiu de către societate. Cu rare excepţii, toată lumea

consideră că lumea a fost creată într-un anumefel de către Dumnezeu şi nu trebuie ca oameniişă-şi închipuie că pot şi că este bine s-o schimbe ei. Re

zis
ten
ţa
ins
tin
cti
vă
la
sc
hi
mb
are
im
pu
ne
a
ca
ori
ce
ino
vaţ
ie
sa
tre
bui
asc
ă
să
fie
pre
ze
nta
tă
ca
o
res
tab
ilir
e,
a
un
ei
sit
uaţ
ii
car
e
exi
sta
se
în
tre
cut
.
Evi

dent, acest **conservatorism**, care a făcut să se vorbească de spre mentalităţi ca de spre «închisorile de durată ei lungi» (E Braudel), nu era specifîc numa

i sp aţi ulu i ro mâ ne sc şi nic i mă car nu ma i vre mu ril or me die val e. El av ea îns ă să fie pot enţ at în mo me ntu l co nta ctu lui cu o lu me ext eri oar ă car e îşi

impune regulile sale şi alcărei mecanism de funcţionare scapă înţelegerii oamenilor obişnuiţi. Dar aceasta nu conduce deja în universul «articulaţiil

or
fun
cţi
on
ale
».

II

Articulaţii funcţionale

1. Autohtoni şi migratori

Retragerea stăpânirii romane din Dacia nord-dunăreană în a doua jumătate a secolului III a marcat durabil şi multiform istoria acestei regiuni. Evident, teoria golirii la comandă a Daciei de oameni este prea improbabilă pentru a merita aici o discuţie specială. Dar, la fel de sigur ca şi persistenţa celei mai mari părţi a populaţiei este şi faptul că retragerea stăpânirii romane a însemnat, în Dacia la fel ca şi în Britannia mai târziu şi ca şi în alte provincii abandonate la un moment dat de imperiu, o decapitare a societăţii existente, o reducere a gradului de complexitate a structurării sociale. Chiar dacă termenul de colaps vehiculat în istoriografie pentru a desemna starea similară a Britanniei în secolul V este probabil excesiv, totuşi este neîndoielnic că retragerea aureliană a fost un factor de regres şi că nici una dintre diversele stăpâniri ce s-au succedat vreme de un mileniu la nord de Dunăre nu a atins gradul de complexitate al celei romane. Desigur, retragerea aureliană nu a însemnat încetarea oricărei înrâuriri din partea imperiului. Statul roman a continuat să controleze Dobrogea şi linia Dunării şi să exercite o anumită influenţă politico-militară, economică şi culturală şi la nord de fluviu. Această influenţă a fost mai mare în secolele al IV-lea şi al VI-lea, în timp ce în secolul V slăbiciunea Imperiului roman de răsărit şi teribilul impact al hunilor au făcut ca ea să fie mult mai mică. De altfel, în general legăturile populaţiei romanice nord-dunărene cu imperiul depindeau atât de capacitatea de iradiere a acestuia din urmă, cât şi de atitudinea diverselor stăpâniri care au umplut măcar parţial golul politic lăsat de retragerea aureliană.

Majoritatea acestor stăpâniri au aparţinut diverselor popoare numite «migratoare», care aveau faţă de populaţia locală avantajul eficacităţii militare superioare şi pe cel al unei mai mari solidarităţi . etnice, determinate tocmai de experienţa deplasării comune, şi de

adversităţile întâmpinate în cursul acesteia. Structurile politice ale acestor migratori, fie că ei s-au stabilit parţial în spaţiul românesc, fie că ei âu exercitat asupra acestuia un control «de la distanţă», au avut invariabil o complexitate şi coerenţă mai redusă decât cele romane, şi s-au manifestat îndeosebi prin impunerea unei exploatări tributale, aşa cum a fost aceasta definită de H. H. Stahl. înrâurirea migratorilor asupra populaţiilor supuse nu s-a limitat desigur la perceperea tributului. Am arătat mai sus că dominaţia externă a fost unul dintre factorii care au contribuit cel mai mult la stratificarea internă a comunităţilor locale. Pe de altă parte, atunci când migratorii se stabileau în acelaşi spaţiu geografic cu populaţia autohtonă exercitarea unor influenţe reciproce era inevitabilă. De altfel, contrastele dintre autohtoni şi migratori nici nu erau întotdeauna atât de mari. Nivelurile generale de dezvoltare, deşi diferite, nu erau atât de discrepante încât să blocheze comunicarea. Totodată, după cum multe dintre popoarele migratoare au alternat perioadele de mobilitate cu cele de stabilire temporară sau definitivă într-o zonă sau alta, nici populaţia sedentară nu era complet imobilă, sistemul agricol rudimentar obligând la o serie de deplasări, care se făceau însă cu efective mai reduse de oameni şi nu antrenau deci bulversări politice majore. Inevitabil însă, atunci când grupuri mai mari sau mai mici de migratori rămâneau o perioadă mai îndelungată în contact cu populaţia autohtonă, atunci modul lor de viaţă se adapta specificului local, ceea ce în destule situaţii putea conduce la asimilarea lor de către localnici.

Această descriere mult prea generală nu trebuie să oculteze diferenţele dintre diversele popoare migratoare care au influenţat spaţiul românesc. Se impune deci o prezentare succesivă a celor mai importante dintre aceste popoare, ca şi a împrejurărilor politice în care s-a desfăşurat acţiunea lor.

La cumpăna secolelor al Vl-lea şi al VH-lea slavii erau, alături de populaţia romanizată, grupul etnic cel mai numeros din spaţiul românesc. Originari din regiunea dintre fluviile Vistula şi Niprul mijlociu, practicând de timpuriu creşterea animalelor şi o agricultură primitivă, ei au profitat de primul val al migraţiîlor din secolele IV-V pentru a-şi extinde treptat locuirea spre apus şi spre sud. In acest context slavii au pătruns în secolul al Vl-lea şi în spaţiul românesc, atât în Transilvania, cât şi în regiunile extracarpatice. Izvoarele bizantine care relatează despre slavi în acest moment atestă o societate încă slab diferenţiată, ai cărei membri practica atât

ocupaţiile agricole, cât şi pe cele militare. Lipsa unei structurări politice superioare a făcut ca slavii să devină periculoşi pentru Imperiul roman de răsărit numai în conjuncţie cu migratori mai bine organizaţi militar, în mod concret cu avarii de origine asiatică. în ultima treime a secolului al Vl-lea slavii şi avarii au atacat în repetate rânduri Imperiul roman de răsărit (romano-bizantin), pătrunzând adânc în interiorul Peninsulei Balcanice. încercarea imperiului de a restabili frontiera pe Dunăre în ultimul deceniu al secolului al Vl-lea, în ciuda unor succese iniţiale, a eşuat definitiv în momentul în care în anul 602 armata de la Dunăre a preferat să se revolte şi să plece spre capitală pentru a-şi impune candidatul propriu pe tron decât să continue lupta împotriva avarilor şi slavilor. După această dată pătrunderea şi aşezarea unei părţi a slavilor în Balcani nu au mai întâmpinat practic nici o rezistenţă organizată; chiar atunci când, după mijlocul secolului al VH-lea, armatele bizantine obţin unele succese contra slavilor, nu s-a mai pus problema împingerii lor spre nord, ci mai mult cea a neutralizării lor politice prin deportări în Asia Mică, unde erau chemaţi să ajute şi la apărarea hotarelor împotriva arabilor. Prăbuşirea frontierei dunărene a Imperiului romano-bizantin şi trecerea masivă a slavilor la sud de fluviu a avut consecinţe importante pentru populaţia romanizată: ea a rupt unitatea romanităţii orientale, contribuind decisiv la diferenţierea lingvistică şi geografică a românilor balcanici (aromâni, meglenoromâni şi istroromâni) de cei nord-dunăreni. Acest aspect nu trebuie totuşi absolutizat, contactele şi chiar deplasările unor grupuri de populaţie de pe un mal pe celălalt al Dunării continuând şi după 602. Totodată, unele grupuri de slavi, a căror pondere numerică este : cu neputinţă de estimat, au rămas şi după 602 la nord de Dunăre, ţ unde au coexistat cu populaţia romanizată. Similitudinile de nivel general de dezvoltare şi de mod de viaţă au facilitat contactele dintre cele două grupuri etnice, astfel încât, deşi slavii mai apar încă o bună ţ' bucată de timp în mod distinct în izvoarele de epocă, ei au sfârşit prin £ a fi asimilaţi de către populaţia românească. Influenţa slavă, imposibil i. de evaluat în ceea ce priveşte substanţa etnică a poporului român, a îs- fost considerabilă la nivelul limbii, parte încă din perioada de conlo- !■- cuire din secolele VI-X,

parte din perioada ulterioară a utilizării r slavonei ca limba cultă în statele româneşti medievale.

Originari din Asia centrală, **avarii** apar în stepele nord-pontice curând după mijlocul secolului al VI-lea. în 567, aliati cu longobarzii, ei zdrobesc pe gepizii de origine germanică care controlau din 454 o mare parte a Pannoniéi şi Transilvaniei, şi, conduşi de chaganul Baian (c.558-c.6O5), se stabilesc în Câmpia Pannonică, întemeiând o stăpânire politică întinsă din nordul Mării Negre până în Europa centrală. Ultima treime a secolului al VI-lea şi primele decenii ale secolului al VH-lea reprezintă o perioadă de intensă activitate militară a avarilor, care ataca mai ales Imperiul romano-bizantin, antrenând în raidurile lor şi numeroase triburi slave. Aceste atacuri au culminat cu asediul nereuşit al Constantinopolului din 626, realizat în cooperare cu slavii şi cu perşii. După această dată energiile expansioniste ale avarilor par să se fi epuizat foarte rapid. O expediţie spre Italia a eşuat în 628, iar în partea apuseană a stăpânirii avare triburile slave îşi formează în al doilea sfert al secolului al Vll-lea propria lor formaţiune politică sub conducerea lui Samo, care contestă supremaţia avară în Europa centrală. în acelaşi timp avarii pierd şi controlul pe care probabil îl mai aveau asupra unei părţi a stepelor nord-pontice. Deşi statul lui Samo s-a dovedit viabil numai timp de o generaţie, deşi avarilor li s-au alăturat în deceniul 8 al secolului al Vll-lea noi grupe de populaţie turcică din stepele.nord-pontice, totuşi chaganatul avar nu şi-a redobândit agresivitatea anterioară, procesele de sedentarizare fiind evidente la sfârşitul secolului al Vll-lea şi în secolul al VlII-lea. Statul avar avea să se menţină până la cumpăna secolelor VIII-IX, când avea mai întâi să sufere o devastatoare înfrângere din partea regelui franc Carol- cel Mare în anii 795-796 şi apoi să primească lovitura de graţie din partea bulgarilor conduşi de hanul Krum în anul 803. Grupurile avare care au supravieţuit acestor dezastre succesive nu au mai avut importanţă politică. în spaţiul românesc avarii s-au stabilit în număr ceva mai mare în Banat şi în Crişana, iar în Transilvania propriu-zisă numai pe valea Mureşului şi a câtorva dintre afluenţii acestuia. Ca şi în cazul altor popoare migratoare, controlul lor indirect s-a extins însă asupra unor teritorii mai întinse decât cele în

care s-au stabilit efectiv. Astfel, zona de dominaţie avară a cuprins în mod ferm teritoriile din interiorul arcului carpatic pe toată perioada funcţionării chaganatului, iar la sfârşitul secolului al VI-lea şi în prima jumătate a secolului al Vll-lea este posibil ca ea să se fi extins într-o formă sau alta şi asupra teritoriilor extracarpatice.

Dincolo însă de vicisitudinile politice şi de relaţia tributală Ia care au fost probabil silite comunităţile locale din spaţiul românesc, impactul avar asupra acestora a fost probabil destul de restrâns.

Bulgarii – de fapt mai corect spus **protobulgariî – au** fost la origine tot un popor de origine turcică. Prezenţi în zonele de la nord şi răsărit de Marea Neagră încă de la sfârşitul secolului al V-lea, ei au rămas în general într-o stare de inferioritate faţă de avari, pe care i-au şi însoţit în unele dintre expediţiile lor războinice. în al doilea sfert al secolului al VU-lea, sub conducerea lui Kubrat, ei se desprind din dependenţa faţă de avari şi întemeiază o mare stăpânire care controla o parte din stepele nord-pontice. După moartea lui Kubrat proto- bulgarii au fost înfrânţi de un alt popor de stepă, kazarii, şi siliţi să se retragă în faţa acestora. O parte dintre ei aveau să se stabilească pe cursul mijlociu al Volgăi, unde aveau să-şi păstreze specificitatea cel puţin până în secolul al XlII-lea, un al doilea grup avea să se alăture avarilor în Pannonia, iar un al treilea grup, condus de un fiu al lui Kubrat, Asparuh, avea să forţeze trecerea Dunării, învingând o încercare bizantină de a-l stăvili şi întemeiând un stat propriu în fosta provincie Moesia (681). Acest prim stat bulgar, cunoscut şi sub denumirea improprie de «primul tarat bulgar» deşi titlul de ţar a fost purtat discontinuu de suveranii săi înainte de Boris-Mihail, a cunoscut **trei etape istorice distincte.**

Prima ar putea fi **numită perioada banatului protobulgar (681-864/865),** când protobulgariî turanici, păgâni, domină o populaţie precumpănitor creştină foarte diversă etnic, formată din slavi, romanici, greci etc. Această perioadă este caracterizată de o activitate militară deosebită, care cunoaşte apogeul în prima treime a secolului al IX-lea, în timpul hanilor Krum (802-814) şi Omurtag (814*831), când bulgarii învinq pe bizantini şi pe avari, şi întreprind expediţii atât în stepele nord-pontice cât şi în Pannonia contra francilor. Din secolul al IX-lea datează mai multe informaţii care par să ateste dominaţia protobulgarilor şi în spaţiul românesc. Problema acestei stăpâniri bulgare la nord de Dunăre stârneşte încă pasiunile polemice ale istoricilor, mai ales atunci când se pune

problema de a i se defini extensia geografică. Astfel, majoritatea istoricilor acceptă că hanii bulgari controlau Bugeacul, ţinuturile dinspre Dunăre ale Munteniei şi Olteniei, şi Banatul împreună cu teritorii de pe valea Tisei, dar au păreri împărţite cu privire la întinderea acestui control spre nord, în Subcarpaţi, în Transilvania şi în Moldova. Dat fiind faptul că informaţiile scrise nu sunt suficient de precise cu privire la această problema, iar atribuirea etnică a descoperirilor arheologice este în acest caz cel puţin discutabilă, cultura Dridu cuprinzând laolaltă urme care aparţin în mod sigur mai multor etnii, este puţin probabil că va putea fi dat vreodată un răspuns tranşant în această privinţă. Pe de altă parte, în această primă fază a existenţei sale statul bulgar a fost un stat tipic «barbar», bazat pe solidaritatea etno-lingvistică şi pe capacitatea militară a protobulgarilor turanici, care se menţineau pe cât posibil distincţi de populaţiile supuse şi le dominau pe acestea printr-o relaţie precumpănitor tributală, fără a dispune însă de un aparat administrativ propriu-zis. Acest mod de organizare preponderent chiar şi în regiunile centrale ale statului bulgar era cu atât mai accentuat în regiunile împădurite şi relativ slab locuite de la nord de Dunăre, care în general au ocupat un loc cu totul periferic în acţiunile politi- co-militare ale hanilor bulgari. Ca atare, chiar dacă după prăbuşirea stăpânirii avare protobulgarii şi-au extins dominaţia asupra unei părţi sporite din spaţiul românesc; această dominaţie a fost inevitabil superficiala şi s-a exercitat în mare măsură prin intermediul unor şefi locali slavi şi români.

Slăbiciunile constitutive ale banatului protobulgar (atitudinea deseori nesupusă a aristocraţiei militare, desele lupte pentru tron, slaba coeziune internă determinata de falia ce separa pe protobulgarii păgâni de populaţia supusă în mare parte creştină) au determinat pe hanul Boris (852-889) să grăbească evoluţia spre un alt tip de stat prin creştinarea autoritară din anii 864/865 şi prin reprimarea sângeroasă a rezistenţei unei mari părţi a aristocraţiei protobulgare. Se puneau astfel bazele celei de-a doua etape în evoluţia primului stat bulgar, **etapa taratului bulgar creştin (864/865-971).** în această perioadă dispariţia faliei religioase şi utilizarea limbii slave în biserică accelerează procesul de asimilare a protobulgarilor turanici de către populaţia majoritar slavă a ţaratului, astfel încât poporul bulgar propriu-zis este un popor de limbă slavă care păstrează numai numele de la turanici (un caz similar celui al

francilor şi francezilor). Ţaratul începe să se organizeze după model bizantin, dotându-se cu un început de aparat administrativ, şi a încercat chiar în timpul ţarului Simeon (893-927) să se substituie Imperiului bizantin ca principală putere imperială din Balcani, fără succes însă. Este dificil de apreciat în ce măsură această consolidare politică a statului bulgar a afectat şi spaţiul românesc, cu atât mai mult cu cât ea s-a desfăşurat destul de lent chiar şi în regiunile centrale ale taratului, unde a întâmpinat după moartea luí Simeón rezistenţa crescândă a boierilor bulgari tot mai puternic instalaţi pe domeniile lor şi tot mai ostili puterii centrale. Pe de altă parte, de la cumpăna secolelor al IX-lea şi al X-lea bulgarii s-au văzut confruntaţi la fruntariile nordice ale stăpânirii lor cu presiunea maghiarilor şi pecenegilor, trebuind să le cedeze primilor valea Tisei iar celor de-ai doilea Bugeacul şi Câmpia Română, şi fiind atacaţi de mai multe ori de către aceste două popoare chiar în teritoriile de la sud de Dunăre. Lovitura de graţie avea să fie dată taratului bulgar din partea Imperiului bizantin şi a cneazului Sviatoslav al Kievului, chemat de bizantini la sud de Dunăre ca aliat împotriva bulgarilor. După ce a ocupat relativ uşor Bulgaria în anii 968-969, Sviatoslav a încercat să-şi mute centrul stăpânirii sale în această ţară, intrând în conflict deschis cu Bizanţul. înfrânt decisiv la Silistra în anul 971 Sviatoslav a fost silit să renunţe la planurile sale şi să se întoarcă spre Kiev, fiind ucis pe. acest drum de către pecenegi. Confruntarea din 971 a marcat pe de o parte sfârşitul taratului bulgar cu capitala la Preslav şi pe de altă parte revenirea la Dunărea de Jos a stăpânirii bizantine directe. Cea de-a treia etapă din existenţa primului stat bulgar, **taratul de la Ohrida (976-1018),** dominată de lupta antibizantină a ţarului Samuel şi a fiilor săi, a fost centrată pe regiunile vestice ale fostului tarat al lui Simeón şi, deşi importantă pentru destinul aromânilor, a afectat numai în mică măsură spaţiul românesc propriu-zis.

în istoriografie persistă încă divergenţe în legătură cu rolul primului stat bulgar în creştinarea populaţiei de la nord de Dunăre şi în introducerea limbii slave în uzul bisericii din spaţiul românesc. Informaţiile disponibile sunt insuficiente pentru a putea evalua şi data cu exactitate această influenţă, dar fie că ea s-a exercitat în secolele IX-X, fie că ea datează numai din perioada celui de-al doilea

ţarat bulgar, înrâurirea bulgară asupra vieţii bisericeşti ortodoxe din spaţiul românesc este certă.

Restabilirea dominaţiei bizantine la Dunărea de Jos (971-1185) a marcat considerabil spaţiul românesc. După o perioadă de nesiguranţă datorată acţiunilor ţarului Samuel de la Ohrida, care nu au afectat însă decât în mică măsură Dobrogea şi Bulgaria răsăriteană,

stăpânirea bizantină s-a stabilizat la începutul secolului al Xl-lea prin organizarea themei Paristrion care cuprindea teritoriile dintre Dunăre şi Munţii Balcani şi îşi avea centrul la Silistra. Chiar dacă organizarea administrativă bizantină din secolele XI-XII nu mai avea gradul de complexitate al celei romane sau romano-bizantine, stăpânirea imperială a adus în această regiune un model de organizare superior celor aparţinând diverselor popoare migratoare sau chiar sedentar.e din zonă. Astfel, pe lângă instituirea unui aparat administrativ, stăpânirea bizantină a însemnat şi restabilirea organizării episcopale ţinând de scaunul patriarhal de la Constantinopol. Totodată, prezenţa unor mici garnizoane bizantine alături de administraţie şi de ierarhia bisericească a încurajat dezvoltarea unor nuclee de viaţa urbană în care s-au dezvoltat meşteşugurile şi comerţul. Desigur, această prosperitate a Dobrogei bizantine nu trebuie exagerată. Ea a fost deseori perturbată de atacurile migratorilor de la nord de Dunăre, mai ales în a doua jumătate a secolului al Xl-lea. Reacţiile deseori întârziate şi puţin eficiente ale bizantinilor la aceste atacuri exprimă şi poziţia marginală pe care o ocupă teritoriile de la Dunărea de Jos în viziunea politică a împăraţilor bizantini, mult mai preocupaţi de alte părţi ale stăpânirilor lor. Ca atare, cu excepţia unor momente din timpul conflictelor lui Manuel Comnenul cu Ungaria, bizantinii nu mai au ei iniţiativa în aceste regiuni şi nu mai exercită la nord de Dunăre decât o influenţă indirectă, politică, economică şi religioasă. Totodată, experienţa prezenţei bizantine la Dunăre în secolele XI-XII şi acceptarea deseori a unor elemente migratoare la sud de fluviu arată că statul bizantin, deja în plin proces de feudalizare, nu mai împărtăşea concepţia romană cţespre o frontieră liniară fermă care să separe clar teritoriile aparţinând imperiului de cele exterioare acestuia. Stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos avea să înceteze în urma revoltei

Asăneştilor (1185) şi a întemeierii celui de-al doilea stat bulgar.

Ungurii, popor de origine asiatică aparţinând grupului lingvistic fîno-ugric, prezenţi în regiunile de la nord-est de Marea Neagră încă din prima jumătate a mileniului I al erei noastre, supuşi succesiv ai hunilor, avarilor şi kazarilor, încep în secolul al IX-lea să se deplaseze spre vest, mai întâi în ţinuturile dintre Don şi Nipru către anul 830, apoi la răsărit de Nipru, ajungând către anul 890 în regiunea Nistrului inferior, pe care au numit-o Atelkuz. Antrenaţi în războiul bizan- tino-bulgar din 894-896 ca aliaţi ai bizantinilor, ei au suferit o devastatoare înfrângere în urma unui atac combinat al bulgarilor şi pecenegilor, ceea ce i-a determinat ca sub conducerea lui Arpad să părăsească Atelkuz-ul şi să pătrundă prin nord în Pannonia în anul 896. Stabiliţi în Pannonia la sfârşitul secolului al IX-lea ei au izbutit rapid să disloce dominaţia bulgară de pe valea Tisei şi să distrugă statul Moraviei Mari care controla nord-vestul teritoriului actual al Ungariei. în continuare, în prima jumătate a secolului al X-lea ungurii dau dovadă de o vitalitate războinică deosebită, organizând campanii pustiitoare atât spre Europa centrală şi chiar apuseană, unde au ajuns până în Franţa şi în Italia sudică, cât şi în Peninsula Balcanică şi în Transilvania. Din deceniul 4 al secolului al X-lea aceste raiduri au întâmpinat o rezistenţă sporită atât în Occident cât şi în Balcani, iar anul *955* marchează zăgăzuirea lor spre apus prin victoria categorică pe care a obtinut-o împotriva lor Otto cel Mare pe râul Lech din sudul Germaniei. Blocări în expansiunea lor spre Europa centrală de puterea împăraţilor germani şi în Balcani de întărirea şi extinderea stăpânirii bizantine, ei înşişi în curs de sedentarizare şi de destrămare a solidarităţilor tribale puternice anterior, ungurii au cunoscut în a doua jumătate a secolului al X-lea momente de criză a modului lor tradiţional de organizare. Sub impulsul şefilor lor Geza (972-997) şi Ştefan I cel **Sfânt** (997-1038) **a** avut loc o **restructurare socială masivă,** desfăşurată sub semnul adoptării modelului apusean printr-un **triplu proces de creştinare, organizare statală pe baze teritoriale si feudalizare.** Momentul considerat decisiv în cadrul acestui proces a fost adoptarea titlului de rege de către Ştefan I şi încoronarea sa

cu o coroană trimisă de papa Silvestru al Il-lea în anul 1000, fapt care marca stabilirea unei relaţii privilegiate între Ungaria şi papalitate (pe această bază Ungaria a fost considerată regat,apostolic, depinzând din punct de vedere bisericesc direct de Roma), precum şi recunoaşterea lui Ştefan ca unul dintre regii creştini ai Europei. în ciuda realizărilor remarcabile ale lui Ştefan I, consolidarea statală a Ungariei a fost un proces îndelungat şi complex, care a cunoscut nu puţine fenomene de flux şi reflux. Mult timp tendinţele centalizatoare ale regalităţii au fost contracarate de cele autonomiste ale nobililor şi ale comunităţilor locale, favorizate de densitatea redusă a populaţiei, de distanţele mari şi de slabele legături economice între diversele regiuni ale regatului. La rândul ei regalitatea a mizat pe centralizarea instituţională, pe sprijinul bisericii catolice şi pe elemente occidentale provenite din afara regatului.

Dintre aceste elemente amintim pe numeroşii cavaleri occidentali atraşi în serviciul regilor Ungariei, care au stârnit reacţii de frustrare din partea nobililor unguri care se vedeau concuraţi în ocuparea principalelor demnităţi ale regatului, dar şi pe coloniştii saşi aduşi în regat în schimbul unor privilegii considerabile (mişcare ce se înscrie în contextul mai larg al colonizării rurale din secolele XII-XIII şi al extinderii habitatului populaţiilor germanice spre Europa central-ră- săriteană). Tot aici trebuie amintită aducerea ordinului cavalerilor teutoni în Ţara Bârsei şi în zona Carpaţilor de Curbură (1211-1225) şi a unui grup de cavaleri ioaniţi în Banatul Severinului în 1247. Rezultatele politicii de întărire a puterii regale au fost ambigue. Deseori chiar elementele pe care regii Ungariei considerau că se pot baza în politica lor au ridicat pretenţii de autonomie. Este cunoscut cazul cavalerilor teutoni, pe care regalitatea a trebuit să-i alunge printr-o mare expediţie militară, dar fenomenul este mai general, privilegiile acordate iniţial cu largheţe elementelor occidentale constituindu-se rapid în statute juridice speciale care au blocat durabil încercările de centralizare. Chiar şi comitatele, care iniţial au fost unitatea administrativă impusă de regalitate în teritoriu, au fost controlate într-o măsură crescândă de nobilimea locală, iar adunările nobilimii din comitate s-au manifestat deseori ca piloni ai autonomis- mului local. Echilibrul intern relativ

defavorabil puterii centrale a fost consfinţit juridic prin Bula de Aur smulsă de nobilime regelui Andrei al II-lea în anul 1222, şi nici în perioada care a urmat regalitatea n-a izbutit să-şi edifice o bază socială şi instituţională suficientă pentru a conferi durabilitate periodicelor întăriri temporare ale puterii centrale în timpul domniei unor regi mai energici.

Fluctuaţiile puterii regale din Ungaria s-au reflectat fidel în **politica maghiară în Transilvania.** Astfel, după unele succese ale ungurilor împotriva unor şefi locali din Transilvania curând după stabilirea lor în Pannonia (cronica lui Anonymus, care aminteşte pe Menumo- rut, Gelu «quidam Blacus» şi Glad, face obiectul unor polemici considerabile între istoricii români şi maghiari), o instaurare semnificativă a stăpânirii maghiare în interiorul Transilvaniei a avut loc abia la începutul secolului al Xl-lea în urma victoriilor obţinute de Ştefan I împotriva lui Gyula, Kean şi Ahtum, dinaşti a căror apartenenţă etnică este incertă, ultimii doi fiind mai probabil pecenegi. Tulburările interne din regat de la mijlocul secolului al Xl-lea, marcate de războaie civile şi de temporare întoarceri la păgânism, au compromis o mare parte din rezultatele politicii lui Ştefan I în Transilvania. Restabilirea puterii regale în timpul domniilor lui Ladislau I cel Sfânt (1077-1095) şi Coloman Cărturarul (1095-1116) a fost însoţită de extinderea stăpânirii maghiare până la Carpaţii Meridionali şi Orientali, dar această stăpânire s-a consolidat lent, atacurile pecenege şi cumane din a doua jumătate a secolului al Xl-lea fiind oprite abia după ce aceştia au pătruns uneori chiar până în valea Tisei. Noi momente de cumpănă, dar incomparabil mai puţin grave, avea să cunoască regatul Ungariei în al treilea sfert al secolului al XH-lea, când disputele pentru tron s-au împletit cu mai multe războaie pierdute împotriva Bizanţului. Este de semnalat însă faptul că majoritatea luptelor dintre bizantini şi maghiari din această perioadă au avut loc în sectorul sârbesc al Dunării de.Mijloc, spaţiul românesc fiind mult mai puţin afectat, ceea ce arată că bizantinii îl considerau probabil puţin potrivit pentru expediţiile de anvergură. Prea marea dispersare a politicii externe bizantine în timpul lui Manuel Comnenul (1143-1180) a împiedicat valorificarea teritorială a succeselor militare ale armatelor imperiale împotriva ungurilor, astfel încât statul

maghiar s-a putut consolida din nou în timpul lui Bela al IlI-lea (1172-1196). Totodată, stabilirea fermă în secolul al Xll-lea a saşilor şi secuilor în. răsăritul şi sudul Transilvaniei a întărit stăpânirea regatului asupra provinciei intracarpatice, stăpânire care nu a mai fost pusă serios în pericol până la invazia mongolă din 1241. împreună cu criza foarte gravă a Imperiului bizantin din ultimele două decenii ale secolului al Xll-lea, aceasta a permis regalităţii maghiare să iniţieze o politică de expansiune spre sud-est, care în spaţiul românesc s-a manifestat prin extinderea zonei de dominaţie (dar nu de administraţie directă) a regatului la răsărit şi la sud de Carpaţi în prima jumătate a secolului al XIII-lea.

Pecenegii, şi ei **un** neam de origine turco-asiatică, pătrund în spaţiul românesc în urma victoriei dobândite de ei împotriva ungurilor în 895. Deşi marea lor majoritate au locuit în principal în stepele nord-pontice, grupuri pecenege îşi extind în secolul al X-lea controlul asupra Moldovei şi pe valea Dunării, pătrunzând chiar şi în Transilvania. Ca şi în cazul altor popoare de stepă, dominaţia pecenegilor a fost probabil destul de superficială, ei neavând capacitatea administrativă de a modela durabil viaţa locuitorilor spaţiului românesc. De pe la mijlocul secolului al Xl-lea, presaţi în stepele nord-pon- tice de cumani, pecenegii au efectuat mai multe încercări de a trece în Balcani sau în Transilvania. înfrânţi de unguri în 1068, ei au fost zdrobiţi definitiv de împăratul bizantin Alexios Comnenul la Lebunion în anul 1091, dată la care dispar practic ca factor politic autonom, chiar dacă grupuri de pecenegi îşi continuă existenţa în subordinea bizantinilor şi a cumanilor, iar unii dintre ei mai tulbură stăpânirea bizantină din Balcani în 1122.

O apariţie episodică^, spaţiul românesc în a doua jumătate a secolului al Xl-lea au avuţ uzii (oguzii), neam turcie provenit din Asia Centrală. Dislocaţi din stepele nord-pontice de către ruşi şi cumani, uzii au apărut la Dunăre îh 1064 şi au trecut la sud de fluviu în 1065, unde, după ce au fost decimaţi de ciumă şi de confruntările cu bizantinii, o parte dintre uzi au intrat în serviciul împăratului bizantin iar alţii s-au înapoiat la nord de fluviu şi apoi la hotarele sudice ale Rusiei. Se consideră că aceşti uzi reprezintă un prim constituent etnic al găgăuzilor actuali din Dobrogea şi Basarabia.

A doua jumătate a secolului al Xl-lea marchează ascensiunea în stepele nord-pontice a unui alt popor de origine turcică, cumanii. Ca şi pecenegii, ei au rămas în cea mai mare

parte în teritoriile dintre Don şi Nipru, extinzându-şi însă dominaţia indirectă şi asupra teritoriilor româneşti extracarpatice. Treptat, unele grupuri de cumani s-au stabilit în secolele XH-XIII în Moldova meridională şi în Câmpia Română, fără a modifica însă pe arii mai largi peisajul etnic deja existent în spaţiul românesc. După ce la sfârşitul secolului al XH-lea au sprijinit pe Asăneşti împotriva bizantinilor, în prima jumătate a secolului al XlII-lea cumanii intră în declin politic, fiind siliţi la defensivă faţă de unguri, iar unele triburi luptându-se între ele. Lovitura de graţie avea însă să le vină din partea mongolilor. înfrânţi mai întâi la Kalka în 1223 şi apoi decisiv în anul 1238, cumanii aveau să fie siliţi să se supună noilor stăpâni ai stepelor nord-pontice sau să se refugieze în Bulgaria şi în Ungaria; de altfel, acordarea.de azil cumanilor de către regele Bela al IV-lea a şi constituit pretextul invocat de mongoli pentru atacarea Ungariei în 1241. în ciuda vicisitudinilor politico-militare, cumanii şi-au păstrat individualitatea în interiorul regatului Ungariei timp de mai multe generaţii, constituind unul dintre principalii factori de dezordine internă din vremea ultimilor regi arpadieni.

în ceea ce priveşte spaţiul românesc, valurile turanice din secolele XI-XUI au constituit un factor care a frânat dezvoltarea agro-demogra- fică şi economică generală din ţinuturile extracarpatice. Ipoteza lui Nicolae lorga ca o mare parte din boierimea munteană şi moldo- veană, inclusiv Basarab întemeietorul, ar fi de origine cumană este contrazisă de cercetările mai noi ale lui Victor Spinéi. Referindu-se în general la raporturile românilor cu pecenegii, uzii şi cumanii, Victor Spinéi conchide: «în pofida celor peste patru secole de convieţuire în spaţiul carpato-nistrian, între români şi turanici nu s-a realizat o autentică simbioză. Cele două comunităţi etnice, radical deosebite din punct de vedere etnic, religios, cultural, precum şi ca mod de viaţă, sistem economic şi organizare social-politică, au locuit în vecinătate, dar nu s-au amestecat. Nomazii au înrîurit evoluţia societăţii româneşti îndeosebi datorită contactului violent care s-a produs între cele două grupuri umane, fără însă s-o influenţeze în resorturile ei interne decît în măsură restrînsă. [...] La cote şi mai reduse s-a exercitat influenţa românilor asupra turanicilor migratori, situaţie explicabilă atít prin conservatorismul şi primitivismul nomazilor, cît şi prin faptul că triburile turcice s-au succedat permanent la nordul

Dunării de Jos, fără să staţioneze îndelung în aceleaşi teritorii. Pentru societatea românească contactul cu lumea nomadă era însă aproape permanent, căci locul triburilor plecate spre alte meleaguri era ocupat de hoarde ; cu acelaşi mod de trai ca şi precedentele». Opiniile tranşante ale lui

Victor Spinéi nu sunt însă acceptate de toţi specialiştii, astfel încât j problema aportului cuman la geneza statelor medievale româneşti şi ■ la constituirea clasei dominante din cadrul acestora rămâne încă I subiect de controversă.

Criza internă şi externa gravă care a zguduit Imperiul bizantin după 1180, caracterizată de mari tensiuni interne şi de atacuri externe la toate frontierele imperiului, a avut ca urmare apariţia unui nou stat la sud de Dunăre, **al II-lea tarat bulgar.** în geneza acestuia un rol de seamă au avut românii sud-dunăreni (vlahii), care au dat pe conducătorii rebeliunii antibizantine din 1185, fraţii Asan şi Petru, fondatorii totodată ai primei dinastii a acestui stat, dinastia Asăneş- tilor. In această primă fază, succesul lui Petru şi Asan a fost determinat de elementul vlah şi de sprijinul din partea cumanilor care controlau politic ţinuturile de la nord de Dunăre, unde s-au putut refugia temporar cei doi fraţi în vara anului 1186 şi de unde ei au putut reveni apoi cu întăriri la sud de Dunăre pentru a relua lupta. în ciuda faptului că succesele militare au alternat, bizantinii nu au putut lichida.noul stat al Asăneştilor şi au trebuit să-i recunoască practic existenţa printr-un acord încheiat în anul 1188. In timpul domniei lui Petru şi Asan (asasinaţi în 1197 şi respectiv în 1196) şi apoi a lui loniţă (1197-1207), căruia i s-a mai spus Kaloioanes (loan cel Frumos în limba greacă), **elementul vlah** a avut rolul principal în stat. în acest moment vlahii balcanici erau însă o populaţie de munte, având, ca principală ocupaţie păstoritul. Ei au conferit statului Asăneştilor o vitalitate războinică esenţială în luptele pentru supravieţuire din primele faze ale existenţei sale, dar nu şi o tradiţie politică suficientă pentru a-i da stabilitate, ceea ce şi explică probabil frământările interne, comploturile boiereşti şi sfârşitul violent al primilor suverani ai acestui stat. Luptele repetate cu Bizanţul au îndemnat pe Asăneşti sa se apropie de papalitate. Corespondenţa lui loniţă cu papa Ino- cenţiu al IlI-lea (1198-1216) insistă pe componenta vlahă a statului Asăneştilor, originea romană fiind invocată de papă ca un argument important pentru a-l îndemna pe suveranul de la Tâmovo la unirea bisericească cu Roma. Această apropiere a fost

încununată oficial de trecerea lui loniţă şi. a supuşilor săi în subordinea religioasă a papalităţii în schimbul recunoaşterii titlului de «rege al vlahilor şi bulgarilor» şi a încoronării lui loniţă de către un cardinal trimis de papă. De fapt, din punctul de vedere al lui loniţă acest acord nu era complet satisfăcător, el dorind titlul de ţar, mai apropiat de tradiţia balcanică, dar a cărui notă imperială era mai mult decât putea accepta papa.

Ruptura dintre papalitate şi loniţă a fost provocată însă de un fapt politic mult mai grav, şi anume de rezultatele cruciadei a IV-a. Porniţi cu ideea de a ataca pe musulmanii din Egipt, cruciaţii occidentali au ajuns finalmente să ia cu asalt Constantinopolul bizantin în anul 1204 şi să întemeieze aici Imperiul latin de Constantinopol. Dispariţia temporară a Bizanţului (state revendicându-se de la tradiţia imperială bizantină au apărut la Trapezunt, în.Epir şi la Niceea, ultimul reuşind chiar să reocupe Constantinopolului în 1261) şi mai ales pretenţiile noului împărat latin de Constantinopol de a prelua toate fostele stăpâniri bizantine l-au adus în conflict cu loniţă, care dorea şi el moştenirea bizantină. în 1205 s-a ajuns la confruntări directe, care . au compromis totodată relaţiile lui loniţă cu papa. Victoria de la Adrianopol din 1205, în urma căreia împăratul latin Baudouin de;

Flandra a fost luat prizonier şi a murit în temniţa de la Târnovo, i-a permis lui loniţă să înceapă o campanie de cuceriri sistematice, întreruptă numai de asasinarea sa în 1207, în timp ce asedia Salonicul. Urmaşul său, Borilă (1207-1218), a avut o domnie mult mai precară, fiind confruntat cu rebeliuni boiereşti şi cu presiunea Ungariei la Dunăre, ceea ce l-a constrâns sa se alinieze politic puterilor catolice. Aceeaşi orientare de politică externă caracterizează şi prima parte a domniei lui loan Asan al II-lea (1218-1241), care reia însă tentativele lui loniţă de dobândire a hegemoniei în sud-estul Europei. Cum tentativele lui de a instaura un fel de protectorat asupra împăratului minor al Constantinopolului latin căsătorindu-l pe acesta cu o fiică a sa nu au fost acceptate de nobilii latini şi nici de papalitate, şi cum expansiunea Ungariei în spaţiul românesc şi sârbesc îi ameninţa şi propriile posesiuni, la începutul deceniului patru al secolului al XlII-lea loan Asan al II-lea a rupt relaţiile cu puterile catolice şi s-a aliat cu Imperiul bizantin de la-Niceea.

. Spre deosebire de ruptura similară din timpul lui loniţă, cea din timpul lui loan Asan al II-lea a avut loc şi pe plan religios, biserica

bulgară desprinzându-se din ascultarea Romei şi fiind recunoscută ca autocefală de către patriarhul ecumenic aflat la Niceea. **Componenta confesională a disputelor politice** s-a manifestat cu putere în spaţiul românesc, unde clericii depinzând de patriarhia ortodoxă de la Târnovo au pus în cumpănă autoritatea episcopului catolic al cumanilor sprijinit de regele Ungariei. Totodată, această răsturnare de politică externă a marcat şi o modificare a ■ echilibrului interior al statului Asăneştilor. Rolul elementului vlah scade şi creşte în schimb cel al elementului bulgăresc şi al tradiţiei ţaratului ortodox al lui Simeon, de la care se legitimează într-o măsură crescândă ţarii de la Târnovo. Disputa dintre Ungaria şi al doilea ţarat bulgar pentru hegemonie la Dunărea de Jos şi în spaţiul românesc nu s-a încheiat cu un rezultat tranşant, fiind întreruptă de marea invazie mongolă din 1241-1242. Aceasta s-a abătut mai întâi asupra Ungariei, dar pe drumul de întoarcere mongolii au lovit şi Bulgaria, iar după această lovitură statul bulgar, deşi şi-a continuat existenţa timp de un secol şi jumătate, nu a mai fost decât o putere de rangul doi chiar şi Ia scara sud-estului Europei.

In ceea ce priveşte spaţiul românesc, cel de-al doilea ţarat bulgar a incorporat durabil numai Dobrogea. La nord de Dunăre este posibil ca primii Asăneşti să fi exercitat un anume control politic asupra unei părţi a Munteniei, Olteniei şi Banatului, dar numai până la conflictul cu Ungaria din deceniul patru al secolului al XlII-lea, moment după care influenţa bulgară în aceste teritorii a fost mai degrabă religioasă şi culturală. Chiar şi aşa, tensiunile religioase din ultima parte *a* domniei lui loan Asan al II-lea au contribuit probabil la consolidarea unei tradiţii locale de animozitate faţă de catolicism care avea să capete o însemnătate sporită în secolul al XlV-lea.

Factorul extern care a influenţat cel mai puternic spaţiul românesc în secolul al XlII-lea au fost neîndoielnic mongolii. Unificaţi politic de către Temugin, care în anul 1206 a luat numele de Cinghiz-han, ei s-au lansat rapid într-o şir de expediţii războinice spre China şi Asia centrală. La capătul unei asemenea expediţii îndreptată iniţial împotriva Horezmului (stat musulman din Asia centrală şi nordul Iranului), un corp de oaste mongol condus de doi generali ai lui Cinghiz-han a trecut Munţii Caucaz şi a pătruns în stepele nord-pon- tice, unde a zdrobit pe ruşi şi pe cumani la râul Kalka în anul 1223. Această victorie a rămas fără urmări directe timp de mai bine de un deceniu, prioritățile

mongolilor situându-se în China şi în Iran. După moartea lui Cinghiz-han (1227) mongolii au reuşit timp de trei decenii să-şi menţină coeziunea politică prin intermediul unei adunări supreme, numită *kuriltay,* care alegea pe marele han din rândurile membrilor familiei cinghizhanide şi stabilea marile direcţii de expansiune. Pentru conducerea expediţiilor spre apus marele han Ogddei (1229-1241) l-a desemnat pe nepotul său Bătu, care, în fruntea unor detaşamente mongole de pe cuprinsul întregii stăpâniri a marelui han, a supus pe bulgarii de pe Volga şi cnezatele ruse în anii 1236-1240, zdrobindu~i totodată pe cumani şi preluând controlul asupra stepelor nord-pontice. în 1241 mongolii au lovit Ungaria, zdrobind armata regelui Bela al IV-lea şi ajungând până la Marea Adriatică, în timp ce o altă oaste pustia o mare parte din Polonia şi pătrundea până în Silezia. Spaţiul românesc a fost şi el grav afectat, unele dintre coloanele care au atacat Ungaria trecând prin teritoriile româneşti, unde au înfrânt rezistenţele dispersate întâmpinate şi au provocat mari distrugeri. O eventuală continuare a politicii de cuceriri a mongolilor în Europa centrală a fost împiedicată de moartea marelui han Ogddei la sfârşitul anului 1241 şi de faptul că atât Bătu, cât şi ceilalţi membri ai familiei cinghizhanide care participau la expediţie sub comanda sa, doreau să fie de faţă atunci când urma să fie ales un nou mare han. Ca. atare, în cursul anului 1242 trupele mongole s-au retras din Ungaria, lovind însă pe drumul de întoarcere şi Bulgaria.

Ca atare, marea expediţie din 1241 nu a dus imediat la instaurarea controlului mongol asupra spaţiului românesc. De altfel, în întreg deceniul ce a urmat Bătu a fost preocupat mai ales de disputele interne ale lumii mongole, fiind de exemplu într-un conflict grav cu marele han Göiük (1246-1248) şi neputându-se dedica problemelor europene decât după ce a contribuit decisiv la alegerea unui mare han convenabil, Möngke, în 1251. în ciuda faptului că a fost urmată de un recul al prezenţei mongole timp de mai bine de 10 ani, expediţia din 1241 a zguduit sever poziţiile statelor vecine care aspirau la hegemonie în spaţiul românesc, în primul rând pe cele ale regatului Ungariei. Desigur, regele Bela al IV-lea a luat o serie de măsuri de refacere a poziţiilor regatului şi de întărire a capacităţii sale de apărare în faţa unei posibile reeditări a atacului mongol. în acest context de ridicări de fortificaţii şi de colonizări la frontieră se plasează şi încercarea regelui de a-i atrage

în apărarea regatului pe cavalerii ordinului ioanit, moment care a prilejuit emiterea celebrei diplome a ioaniţilor din anul 1247, principalul izvor istoric despre formaţiunile prestatale de pe teritoriul dintre Carpaţi şi Dunăre. în ciuda marilor eforturi depuse de regalitatea maghiară, în ciuda faptului că un timp mongolii nu şi-au făcut simţită prezenţa, pare sigur faptul că spre deosebire de perioada de dinainte de 1241 dominaţia maghiară nu se mai întindea în teritoriile extracarpatice decât asupra Olteniei.

Instaurarea durabilă a controlului mongol asupra ţinuturilor româneşti extracarpatice s-a petrecut probabil cândva în decursul deceniului şase al secolului al XlII-lea, lipsa unor informaţii scrise lămuritoare interzicându-ne momentan o datare mai precisă. Acest proces a fost legat de **activitatea lui Nohai,** un nepot al lui Bătu căruia acesta i-a încredinţat controlul teritoriilor de la vest de Nipru, în jurul anului 1260 s-a produs destrămarea unităţii de acţiune a lumii mongole prin apariţia unor state mongole cu interese divergente, aflate deseori în război unele cu altele. Unul dintre aceste state a fost Hoarda de Aur, condusă de urmaşii lui Bătu şi ai fratelui său Berke (1257-1266), care îşi întindea stăpânirea din Siberia apuseană până la Dunărea de Jos, dominând o mare parte a Europei răsăritene.

> Hanii Hoardei de Aur şi-au stabilit reşedinţa principală la Sarai pe Volga şi au dus o politică multidirecţională, acordând totuşi de cele mai multe ori prioritate conflictului cu statul ilhanid al mongolilor din Persia pentru dominaţie în Azerbaidjan. Ca atare, Nohai s-a bucurat de o largă libertate de acţiune în a conduce politica apuseană a Hoardei de Aur, fără a putea însă dispune pentru aceasta decât foarte rar de forţele întregii Hoarde. Silit să se limiteze cel mai adesea la forţele mongolilor aflaţi în teritoriile supuse nemijlocit autorităţii sale, Nohai a- avut treptat tendinţa să creeze un centru distinct de putere la Dunărea de Jos, ceea ce până la urmă l-a dus la conflict cu hanii de la Sarai. Una dintre direcţiile majore ale politicii lui Nohai a fost extinderea ariei sale de dominaţie la Dunărea de Jos în dauna Ungariei. în deceniile 7-8 ale secolului al XlII-lea conflictul cu Ungaria nu a prilejuit totuşi acţiuni de mare anvergură, Nohai fiind preocupat simultan de asigurarea controlului său în Bulgaria şi de relaţiile cu Bizanţul. Ca atare, în această perioadă se constată un relativ echilibru între mongoli şi maghiari în dominaţia lor asupra spaţiului românesc, linia de demarcaţie

fiind formată probabil în acest timp de către Munţii Carpaţi şi de către cursul inferior al Oltului. în acest, context de dispută surdă între Ungaria şi mongoli, desfăşurată uneori şi prin interpuşi, trebuie plasată acţiunea politică a lui Litovoi, cel care a încercat în deceniul 8 să-si întărească voievodatul oltean profitând de conflictul dintre cele două mari puteri, sfârşind însă prin a fi înfrânt de o oaste ungară. După 1280 conflictul dintre Nohai şi Ungaria creşte în intensitate, şi totodată echilibrul se rupe. Aflată într-o gravă criză internă, în cadrul căreia dificultăţile integrării cumanilor în structurile regatului s-au combinat cu slăbiciunile ultimilor regi arpadieni şi cu tendinţele, autonomiste ale marilor nobili şi ale dregătorilor provinciali (fenomen în care se încadrează creşterea puterii personale a voievozilor Transilvaniei Roland Borş şi Ladislau.Kan), Ungaria a fost din ce în ce mai puţin în stare să facă faţă lui Nohai, deşi şi acesta a trebuit în unii ani să acorde prioritate problemelor interne ale Hoardei de Aur sau chiar să participe la campanii în alte direcţii. După o mare expediţie de jaf în Ungaria în 1285, curând după 1290 Nohai şi-a extins dominaţia de-a lungul Dunării până în Serbia, care-i plăteşte tribut în timp ce prinţul moştenitor Ştefan Decianski rămânea ostatec la mongoli. Tot acum a trecut probabil şi Oltenia sub controlul lui Nohai, banii unguri de Severin nemaifiind atestaţi după 1291. Creşterea puterii lui Nohai, tendinţa sa de a deveni factorul politic determinant la nivelul întregii Hoarde de Aur a provocat un conflict deschis cu hanul Tokta (1291-1312). în 1299 Nohai a fost învins şi ucis, fapt care a pus capăt existenţei centrului de putere mongol relativ autonom de la Dunărea de Jos. în legătură cu semnificaţia acestui moment pentru istoria românească există unele deosebiri în aprecierile istoricilor, dar acestea sunt mai degrabă de nuanţă decât de judecată globală. Astfel, pare clar că dispariţia stăpânirii lui Nohai nu a însemnat o scădere a interesului mongol pentru ţinuturile de la Dunărea de Jos; de altfel, mongolii continuă să fie activi militar în regiune, intervenind deseori în Bulgaria. Totuşi, este limpede faptul că hanii de la Sarai au fost preocupaţi să nu mai apară în aceste regiuni periferice din punctul de vedere al Hoardei de Aur un alt centru concurent de putere, şi de aceea reprezentanţii lor la Dunărea de Jos au avut o libertate de

acţiune limitată, hanii preferând probabil ca o parte crescândă din autoritate să fie exercitată de conducători locali nemongoli, socotiţi mai puţin periculoşi. în acest sens credem că se poate aprecia că dispariţia lui Nohai a deschis calea pentru afirmarea politică a elementelor româneşti, mai ales în teritoriile dintre Carpaţi şi Dunăre, în general improprii exercitării unui control direct din partea popoarelor de stepă.

2. Constituirea statelor Tara Românească si Moldova / /

Procesul constituirii statelor medievale româneşti a avut o complexitate mult prea mare pentru a putea fi analizat aici în toate' aspectele sale. Ca atare, fără a neglija rolul factorilor interni, în cele ce urmează ne vom opri asupra condiţionărilor externe care s-au împletit în desfăşurarea acestui proces.

Informaţiile documentare cu privire la **apariţia statului Tara Românească** sunt extrem de deficitare. Prima menţiune directă a existenţei unei formaţiuni politice semnificative conduse de Basarab datează din anul 1324, când domnul «Transalpinei» se recunoaşte vasal al regelui Ungariei Carol Robert de Anjou în schimbul stăpânirii banatului de Severin. Această apropiere a lui Basarab de Ungaria nu indică neapărat o ruptură de Hoarda de Aur, aflată în acea vreme sub hanul Özbek (1312-1340) la apogeul puterii sale. Mai degrabă, Basarab profitase de preferinţa hanului pentru exercitarea indirectă a dominaţiei sale, ca şi de vidul de putere din Ungaria de după stingerea dinastiei arpadiene (1301), pentru a-şi extinde autoritatea asupra diverşilor potentaţi locali din nordul şi apusul Munteniei şi din Oltenia. Potrivit analizei lui Virgil Ciocâltan, ridicarea lui Basarab este legată şi de dispariţia ţarului bulgar Teodor Svetoslav (1300-1322), care fusese principalul agent al politicii Hoardei de Aur la Dunărea de Jos în primele decenii ale secolului al XIV-lea, fidelitatea lui fiind răsplătită prin trecerea sub autoritatea lui a unor teritorii de la nord de Dunăre, îndeosebi în zona Bugeacului, mergând până la Cetatea Albă inclusiv. Or, după moartea lui Teodor Svetoslav Özbek a acceptat ocuparea tronului de la Târnovo de către stăpânitorul Vidinului, Mihail Şişman, pe care l-a atras astfel în orbita politică a Hoardei. Fostele posesiuni

nord-dunărene ale lui Teodor Svetoslav nu au mai fost însă atribuite lui Mihail Sişman, ci au trecut parte în subordinea lui Basarab, parte sub controlul direct al mongolilor. Totodată, în mai multe momente din deceniul trei al secolului al XIV-lea Basarab a participat alături de mongoli la intervenţiile lor în Balcani, fapt care indică rolul important pe care i l-a încredinţat Özbek în apărarea intereselor Hoardei de Aur în zona Dunării de Jos. Din acest punct de vedere poziţia lui, Basarab se aseamănă cu cea a contemporanului său Ivan Kalita, cneaz al Moscovei (1325-1340), care şi-a asigurat preeminenţa în lumea rusă tot prin colaborarea cu stăpânitorii mongoli. Pe de altă parte, întărirea stăpânirii sale îi permitea lui Basarab să adopte tot mai mult o poziţie proprie între Hoarda de Aur şi Ungaria, recunoaşterea suzeranităţii lui Carol Robert, chiar dacă nu a fost urmată de o aliniere politică de fond, atestând cel puţin o anumită lipsă de teamă faţă de eventualele suspiciuni mongole.

Criza internă a Ungariei de la cumpăna secolelor al XlII-lea şi al XIV-lea a fost atât de gravă încât regelui Carol Robert de Anjou (1308-1342) i-a trebuit mai mult de un deceniu şi jumătate pentru a putea restabili autoritatea centrală asupra întregului teritoriu al regatului. întărirea treptată a puterii lui Carol Robert însemna un pericol pentru Basarab, cel care profitase de problemele interne ale Ungariei pentru a ocupa banatul SeverinuluL Compromisul din 1324 nu era unul menit să dureze, astfel încât în anul 1330 regele Ungariei s-a hotărât să tranşeze mig|^| ^^&area sa situaţia din teritoriile de la sud de Carpati. Rezultatul câifip>âniei este cel cunoscut: înfrângerea catastrofală a armatei regale lâ Posada (9-12 noiembrie 1330). în legătura cu această campanie, dincolo de polemicile cu privire la locul exact unde se găseşte «Posada», persistă unele confuzii asupra cărora credem necesar să zăbovim. Mai întâi, ca şi în alte cazuri din istoria românească, bătălia propriu-zisă nu a hotărât cu nimic soarta campaniei. în momentul în care ea a avut loc încercarea regelui de a supune Ţara Românească eşuase deja, armata regală retrăgându-se din faţa cetăţii Argeş fără perspectiva de a mai iniţia vreo acţiune ofensivă în acel an, anotimpul fiind prea înaintat. Dezastrul de la Posada, în cursul căruia şi-au pierdut viaţa un mare număr de nobili ai regatului, a servit mai degrabă ca factor care a descurajat

orice reluare a expediţiilor regale în Ţara Românească în anii care au urmat. In al doilea rând, rezultatul campaniei nu a fost integral favorabil lui Basarab, care, deşi victorios la Posada, nu a mai putut recupera cetatea Severinului, ocupată de Carol Robert în prima fază a expediţiei sale. Pe de altă parte, victoria militară din 1330 nu a însemnat dobândirea independenţei depline a noului stat muntean. Am arătat mai sus că până la 1330 Ţara Românească nu se aflase de fapt în zona de dominaţie a Ungariei, d mai degrabă în cea a Hoardei de Aur, iar rezultatul războiului din 1330 nu a influenţat imediat raporturile cu tătarii. Dar, chiar dacă luptele din acest an pot fi integrate conflictului mai larg dintre regatul Ungariei şi Hoarda de Aur pentru hegemonie în această parte a Europei, ele marchează totuşi unele aspecte noi. Astfel, chiar dacă la victorie au participat şi unele detaşamente mongole, este neîndoielnic că rolul hotărâtor a revenit românilor. Faptul că noul stat se dovedise capabil să se apere împotriva unui atac de anvergură apelând precumpănitor la forţele proprii era însă de natură să conducă în timp şi la o restructurare a relaţiilor cu Hoarda de Aur.

Desprinderea din zona de dominaţie a Hoardei de Aur a avut loc într-un context internaţional dominat după anul 1340 de declanşarea de către Ungaria şi Polonia, cărora li s-au adăugat apoi şi alte state, a unei ofensive concertate de mari proporţii împotriva poziţiilor mongole din Europa răsăriteană. Desfăşurate iniţial în cnezatul Haliciului, luptele s-au extins apoi şi în spaţiul românesc. în acest context trebuie plasată şi apropierea din 1344 dintre noul rege al Ungariei, Ludovic I de Anjou (1342-1382) şi fiul lui Basarab, Nicolae Alexandru, consfinţită după modelul feudal prin prestarea omagiului vasalic faţă de rege şi prin căsătoria cu o nobilă catolică. Semnificaţia exactă a acestei apropieri politice suscită încă divergenţe printre istorici. A însemnat ea oare o aliniere hotărâtă a Ţării Româneşti la alianţa puterilor catolice împotriva Hoardei de Aur? Reprezenta ea manifestarea unor opţiuni diferite de politică externă ale lui Basarab şi Nicolae Alexandru, sau ea reflecta doar o abilă şi conştientă diviziune a rolurilor, în cadrul căreia Basarab rămânea păstrătorul legăturilor cu tătarii iar fiul său se afirma ca exponentul apropierii de Ungaria? Pară a putea da un răspuns tranşant la aceste întrebări, trebuie totuşi să observăm că principalele eforturi militare ale Ungariei s-au îndreptat spre

teritoriile de la răsărit de Carpaţi, ocolind Tara Românească. Deşi nu dispunem de. informaţii documentare directe care să ateste o participare efectivă a Ţării Româneşti la campaniile antităţare din anii care au urmat, pare cert ca principatul muntean a profitat de dificultăţile pe care le cunoştea Hoarda de Aur pentru a se emancipa definitiv din ascultarea faţa de aceasta şi eventual pentru a-şi extinde autoritatea spre răsărit. Această extensiune a fost însă probabil limitată de faptul că mari părţi ale Moldovei şi nord-estul Munteniei au intrat în această perioadă sub controlul Ungariei.

Cronologia campaniilor ungare la răsărit de Carpaţi este puţin cunoscută. Se ştie însă faptul că ele au izbutit să determine în deceniile 5-6 ale secolului al XlV-lea o restrângere a ariei de dominaţie mongole spre Bugeac şi valea Nistrului. Capacitatea de reacţie a tătarilor a fost decisiv compromisă de declanşarea luptelor interne din Hoarda de Aur după 1357, iar apariţia unui nucleu politic tătar în Bugeac sub conducerea unui «Demetrius princeps Tartarorum» nu a însemnat că acesta avea mijloacele realizării unor acţiuni politi- co-militare de anvergură. în teritoriile abandonate de tătari ungurii au organizat în 1347 **episcopatul Milcoviei** în sud, continuator al episcopatului cumanilor din secolul al XlII-lea, şi probabil tot atunci **marca Moldovei** în nord, în frunte cu nobilul maramureşean Dragoş.

întărirea puterii regatului Ungariei în spaţiul românesc a provocat însă **împotrivirea forţelor politice locale.** Deja în anul 1359 Nicolae Alexandru părăseşte linia politică filo-ungară şi obţine acceptul patriarhiei de la Constantinopol pentru mutarea scaunului metro- poliţaii de la Vicina la Argeş, manifestare clara de independenţă faţă de regatul apostolic al Ungariei. Tot atunci a avut loc o mişcare antimaghiară în marca Moldovei, reprimată de regalitate cu ajutorul unor nobili români maramureşeni. Dar chiar dacă această primă încercare concertată a românilor munteni şi moldoveni de a înlătura hegemonia regatului Ungariei în teritoriile extracarpatice nu s-a încheiat cu un rezultat favorabil, ea fixează unele trăsături ce aveau să persiste. Este vorba în primul rând de împletirea dintre opoziţia politică şi cea confesională, ca şi de strânsa legătură dintre evenimentele de pe cele două versante ale Carpaţilor.

Contestarea dominaţiei regatului Ungariei la est de Carpaţi avea să intre într-o etapa decisivă în anii 1363-1364. în condiţiile create de victoria lituanienilor asupra tătarilor la Sinie Vodî şi de înaintarea învingătorilor pînă la Nistru, pericolul mongol nu mai era atât de important încât să justifice păstrarea legăturilor cu regatul Ungariei, f De această conjunctură a profitat voievodul maramureşean Bogdan, nemulţumit de amestecul crescând al regalităţii în problemele locale, care a trecut în Moldova şi a alungat de aici pe urmaşii lui Dragoş. **0** încercare regală de a restabili controlul asupra Moldovei a eşuat la sfârşitul anului 1364, astfel încât din acest moment se poate vorbi ¡' ' de existenţa unui **stat moldovean independent.** Deşi factorul lituanian a avut un rol important în geneza statului moldovean, iar politica acestuia avea să fie orientată multă vreme precumpănitor spre lumea lituaniană, este semnificativ că acţiunea lui Bogdan la răsărit de i Carpaţi coincide în timp şi cu o nouă încordare în relaţiile Ţării • Româneşti cu Ungaria. Pe de altă parte, experienţa infidelităţii lui Bogdan şi caracterul confesional accentuat, al disputelor politice au determinat pe Ludovic I să treacă la represalii împotriva românilor ortodocşi din Transilvania, încercând, cu rezultate imediate masive, dar efemere, convertirea lor forţată la catolicism şi condiţionând calitatea de nobil de apartenenţa la religia catolică.

i . Deceniul care a urmat apariţiei statului moldovean a fost deosebit de frământat din punct de vedere politic. Revitalizarea prezenţei

■ mongole la apus de Nistru, atestată arheologic de construcţiile monumentale de la Orheiul Vechi din anii ’1360, a fost de scurtă durată, ■■ şi partea nordică a Basarabiei a intrat în componenţa Moldovei. Mai grav era pericolul ungar. Politica expansionistă a lui Ludovic I şi prozelitismul catolic încurajat de acesta au generat împotriviri variate, care au plasat pe români în aceeaşi tabără cu bulgarii din taratul de Vidin, cu bosniacii şi cu lituanienii. Luptele cu sorţi schimbători au alternat cu perioadele de pace reglementate de acorduri efemere, singurul rezultat notabil din punctul de vedere al Ţărilor Române fiind extinderea stăpânirii domnilor Ţării Româneşti în nord-estul Munteniei, fapt atestat de privilegiul lui Vladislav-Vlaicu pentru braşoveni din 1368. în anul 1370 Ludovic a moştenit şi coroana Poloniei, fapt care i-a conferit o forţă superioară adversarilor săi. Victoriile din anii 1376-1377 i-au permis regelui Ungariei şi Poloniei să-şi instaureze controlul asupra statelor româneşti, impunând un nou domn în Moldova, pe Petru

Muşat (1377-1391), şi obligându-l pe domnul Radu I al Tarii Româneşti să i se recunoască vasal si să accepte întemeierea unei episcopii catolice la Argeş. Succesul lui Ludovic era însă efemer şi incomplet. Interesele sale politice erau prea diverse şi dispersate pentru a-i permite o valorificare durabilă a victoriilor sale militare. Astfel, el nici măcar nu a încercat să lichideze statele muntean şi moldovean, mulţumindu-se cu vasalizarea lor. în cazul Ţarii Româneşti el nu a încercat în mod serios nici înlăturarea opţiunii ortodoxe a domniei, mitropolia ortodoxă fiinţând fără întrerupere iar Radu I continuând întemeierea şi dotarea de mănăstiri ortodoxe la hotarul cu Ungaria.

Moartea lui Ludovic în anul 1382 a marcat şi **destrămarea imperiului angevin** întemeiat de el. Cele două fiice ale sale, Maria şi Jadviga (Hedviga), au intrat în competiţie pentru moştenire, prima fiind recunoscută ca regină în Ungaria iar cea de-a doua în Polonia. Conflictul a căpătat amploare prin căsătoria lor cu Sigismund de Luxemburg, fratele împăratului Germaniei, şi respectiv cu Vladislav Jagiello, marele duce al Lituaniei. Această din urmă căsătorie a marcat puternic istoria întregii Europe răsăritene, ea stând la baza Uniunii polono-lituaniene, care a devenit una dintre marile puteri ale continentului. Odată cu domniile lui Sigismund de Luxemburg (1387-1437) şi Vladislav Jagiello (1385-1434 ca rege al Poloniei, după ce din 1377 era mare duce al Lituaniei), rivalitatea până atunci latentă dintre Ungaria şi Polonia se amplifică şi devine unul dintre polii confiictuali majori ai Europei răsăritene, influenţând şi istoria Ţărilor Române, mai ales pe cea a Moldovei. Acest conflict devine făţiş în 1387, când Vladislav Jagiello ocupă Haliciul, pe care Ludovic I îl trecuse sub ascultarea Ungariei.

Declanşarea conflictului dintre Uniunea polono-lituaniană şi Ungaria a determinat o reorientare politică a Moldovei, Petru Muşat prestând omagiu lui Vladislav Jagiello, împrumutându-l cu bani în schimbul punerii ca garanţie a Pocuţiei, şi organizând mitropolia ortodoxă a Moldovei ca citadelă spirituală împotriva expansiunii Ungariei, care apelase Ia prozelitismul catolic mult mai consecvent decât Polonia. Orientarea spre Uniunea polono-lituaniană a avut şi o componentă comercială, la iniţiativa negustorilor genovezi de la Caifa fiind inaugurat tot acum «drumul moldovenesc» ca alternativă mai sigură decât mai vechiul «drum

tătăresc» ce trecea prin stepele nord-pontice pentru legătura dintre zona Mării Negre şi Polonia, sau pe un plan mai larg între Orient şi Europa centrală.

însemnările genoveze legate de solia care a stabilit în anul 1386 condiţiile de funcţionare a noului drum comercial atestă printre altele şi stăpânirea unui Constantin. Şerban Papacostea a legat pe acest Constantin de misteriosul «Costea voievod» din pomelnicul de la Bistriţa, şi a postulat existenţa unei formaţiuni politice conduse de acesta în sudul Moldovei, în viitoarea Ţară de Jos, zonă care şi-a conservat mult timp o poziţie particulară în statul moldovean. Alţi istorici resping existenţa unei formaţiuni politice distincte în sudul Moldovei, argumentând fie că acel Constantin era doar un dregător al lui Petru Muşat (V Spinei), fie că acel «Costea voievod» din pomelnicul domnilor Molddovei era soţul Muşatei şi tatăl viitorilor domni Petru I Muşat, Roman I şi Ştefan I, iar Constantin din menţiunea genoveză ar trebui căutat în lumea lituaniană (St. S. Gorovei). Nu vom încerca să tranşăm această controversă, mulţumindu-ne să observăm că circumstanţele apariţiei acestei noi formaţiuni politice româneşti nu sunt clare. în măsura în care formaţiunea lui Costea a existat cu adevărat, este probabil ca ea să fi luat naştere în condiţiile incapacităţii Ungariei de a mai controla episcopatul Milcoviei după moartea lui Ludovic I. Pe de altă parte, ridicarea «voievodatului lui Costea» ar fi legată şi de dispariţia centrului de putere tătar al lui «Demetrius» din Bugeac.

In anii 1389-1391 la constelaţia antiungară de forţe de sub egida lui Vladislav Jagiello s-a alăturat şi Ţara Românească condusă de Mircea cel Bătrân, care profitase de slăbiciunea Ungariei pentru relua în stăpânire Banatul Severinului, Făgăraşul şi Amlaşul. Această colaborare antiungară a statelor româneşti extracarpatice nu avea însă să dureze, fiind compromisă de apariţia pericolului otoman la Dunăre, care a obligat pe Mircea să evite tensionarea relaţiilor cu Ungaria şi să caute chiar **o** alianţă cu aceasta, şi de **politica expansionistă a lui Roman I** (1391-1394), care şi-a extins stăpânirea până la mare şi până la gurile Dunării, anexând eventual şi ipoteticul voievodat al lui Costea. în acest fel tânărul stat moldovean căpăta extensiunea sa clasica în spaţiul dintre. Carpaţi şi Nistru, putând fi considerat pe deplin constituit. Totodată însă, extinderea Moldovei, spre sud a contribuit la deschiderea unui litigiu teritorial şi a unei rivalităţi pentru controlul drumurilor comerciale de la gurile Dunării cu Ţara Românească.

Două probleme merită să ne mai reţină atenţia în legătură

cu formarea statelor româneşti în secolul al XIV-lea.

în primul rând, problema raporturilor dintre constituirea statelor si dezvoltarea drumurilor comerciale de însemnătate europeană care treceau prin spaţiul românesc. Sesizând corelaţia dintre cele două fenomene Nicolae lorga s-a crezut îndreptăţit să afírme că drumurile de comerţ au creat statele româneşti. Părerea lui a fost împărtăşită – cu unele nuanţe – de majoritatea istoricilor din perioada interbelică. Cercetările mai noi ale lui Şerban Papacostea au evidenţiat însă unele elemente care contrazic teza lui lorga. Mai întâi, drumurile comerciale sunt atestate numai după apariţia statelor Ţara Românească şi respectiv Moldova. Astfel, **«drumul muntean»** a luat naştere la iniţiativa conjugată a negustorilor genovezi şi a regelui Ungariei Ludovic I, care, aliaţi împotriva Veneţiei, au căutat să deschidă o legătură directă între zona Mării Negre, unde genovezii aveau **mai** multe colonii comerciale, şi Europa centrală. Prima atestare a acestui drum este privilegiul acordat în 1358 de rege braşovenilor prin care le îngăduie să facă negoţ «liber şi în siguranţă» până la Dunăre între vărsarea râurilor Şiret şi Ialomiţa. Ţara Românească nu a participat la început în nici un fel la funcţionarea acestei artere comerciale, iar atunci când în timpul domniei lui Vladislav Vlaicu a preluat controlul politic asupra unui segment al acestui drum, a trebuit să reînnoiască privilegiul braşovenilor, prima dată în anul 1368. Pe de altă parte, raporturile inegale dintre domnii munteni şi regii Ungariei s-au reflectat în condiţiile deosebit de avantajoase concédate braşovenilor în Ţara Românească, condiţii care le-au permis să domine timp de un secol comerţul muntean. **«Drumul moldovenesc» apare,** după cum am arătat mai sus, la iniţiativa negustorilor genovezi de la Caffa şi începe să funcţioneze din anii 1386-1387, în contextul apropierii moldo-polone şi al nesiguranţei crescânde din stepele nord-pontice unde se desfăşoară luptele interne din Hoarda de Aur, segmentul controlat de domnii Moldovei lărgin- du-se odată cu cucerirea voievodatului lui Costea şi cu instaurarea dominaţiei sale asupra Cetăţii Albe.

Dar, chiar dacă succesiunea cronologică infirmă teza lui lorga că drumurile comerciale ar fi creat statele, aceasta nu înseamnă că dezvoltarea negoţului de tranzit prin teritoriile

controlate de ele nu a influenţat puternic istoria politică a statelor româneşti (urmările propriu-zis economice au fost deja discutate la capitolul dedicat schimburilor de mărfuri). Veniturile obţinute prin vămi, chiar dacă erau modeste procentual din cauza privilegiilor comerciale de care se bucurau negustorii lioveni în Moldova şi mai ales cei braşoveni în Ţara Românească, au contribuit la o fixare a statalităţii prin bogăţie, permiţând domnilor să dispună de mijloace financiare fără a fi siliţi să treacă la o fiscalitate dură care le-ar fi putut slăbi baza politică internă. Pe de altă parte, interesul pentru controlul şi buna funcţionare a acestor drumuri a modelat decisiv politica externă a. celor doua state româneşti, împingându-le spre Dunărea de Jos şi spre Marea Neagră şi încurajându-le să păstreze relaţii bune cu Ungaria respectiv cu Polonia. Totodată însă, drumurile muntean şi moldovean erau concurente, fapt care a contribuit, alături de adversitatea mai largă dintre Ungaria şi Polonia şi de litigiul teritorial pentru ţinuturile din sudul Moldovei, la **o rivalitate persistentă între cele două state româneşti.** Această rivalitate era evident subsumată disputei **mai** largi dintre Ungaria şi Uniunea polono-lituaniană pentru moştenirea stăpânirilor care aparţinuseră lui Ludovic I de Anjou şi în general ' pentru hegemonie în Europa est-centrală. Această dispută, care a – durat într-o formă sau alta din 1386/1387 până la începutul secolului al XVI-lea, nu a dus însă la o confruntare militară decisivă, ambele puteri având alte priorităţi,. de exemplu pericolul otoman în cazul Ungariei şi conflictul cu teutonii în cazul Uniunii polono-lituaniene. Ca atare, ambele puteri s-au angajat rareori în acţiuni militare la frontiera comună, şi au preferat să. lupte prin interpuşi pentru controlul regatului Cehiei sau al Moldovei. Disputele inspirate sau patronate de aceste două state au cunoscut numeroase sinuozităţi, iar unele aspecte au rămas încă subiecte de controversă pentru istorici. Se pot desprinde totuşi câteva caracteristici mai generale. Astfel, Ungaria şi Ţara Românească au căutat să controleze gurile Dunării şi în primul rând Chilia, dar nu s-au aventurat în atacuri asupra Cetăţii Albe. Ca atare, încercările lor de a întrerupe drumul moldovenesc s-au concentrat asupra teritoriilor centrale ale statului moldovean, îmbrăcând forma susţinerii unor candidaţi favorabili lor la tronul Moldovei, în ideea că aceştia se vor afla în conflict cu Polonia şi acest fapt va duce indirect la perturbarea comerţului. Aici trebuie însă observat că atât Alexandru cel Bun, cât şi Ştefan cel Mare, care amândoi au ajuns pe tron cu sprijin din Ţara Românească, şi-au reglementat

relativ rapid raporturile cu Polonia şi şi-au apărat interesele legate de funcţionarea drumului moldovenesc. în ceea ce priveşte cealaltă parte, Uniunea polono-Iituaniană a intervenit frecvent pentru a împiedica impunerea unor domni filo-ungari în Moldova, dar nu s-a implicat decât rareori şi fără vigoare în Ţara Românească. în schimb, domnii Moldovei au încercat de mai multe ori să ocupe Chilia şi să blocheze drumul muntean chiar la gurile Dunării. Capacitatea de rezistenţă a Ţării Româneşti fiind diminuată de presiunea otomană, s-a părut că prin cucerirea Chiliei în 1465 şi prin victoriile împotriva lui Radu cel Frumos, Ştefan cel Mare era pe cale să tranşeze în favoarea Moldovei rivalitatea dintre cele două drumuri comerciale, în realitate însă, cel care avea să profite avea să fie Imperiul otoman, care în 1484 avea să-şi impună controlul asupra capetelor pontice ale ambelor drumuri comerciale.

A doua problemă care merită o discuţie specială este despoiatul Dobrogei. Apărută ca urmare a slăbirii puterii ţarilor bulgari de la Tâmovo în nord-estul Bulgariei şi în sudul Dobrogei, formaţiunea politică condusă mai întâi de Balica şi apoi de Dobrotici şi de fiul său Ivanco a avut permanent o bază etnică foarte amestecată şi se leagă din punct de vedere al tradiţiei politice mai mult de al doilea ţarat bulgar şi de Imperiul bizantin decât de statele româneşti nord-du- nărene. Această situaţie a persistat chiar şi atunci când Dobrotici a colaborat cu Vladislav Vlaicu în stăvilirea expansiunii Ungariei în ţaratul de Vidin, sau atunci când stăpânirea lui Dobrotici s-a extins şi în Dobrogea de nord, înlocuind aici pe cea a mai sus pomenitului «Demetrius» din Bugeac. De altfel, fragilitatea formaţiunii lui Dobrotici este evidenţiată si de autonomizarea la Silistra a unui fiu al acestuia, Terter, fapt care a scos din componenţa despoiatului Dobro- gei o zonă cu o populaţie românească relativ numeroasă. Elementul românesc a devenit predominant abia după dispariţia lui Ivanco şi Terter în contextul expediţiei otomane din 1388 în Dobrogea şi după includerea Silistrei şi a Dobrogei în cadrul stăpânirilor lui Mircea cel Bătrân, domnul Ţării Româneşti, dar în acest moment despoiatul sud-dunărean încetase să mai fie o entitate politică de sine stătătoare iar apartenenţa teritoriului sau la statul muntean a fost de scurtă durată, fiind curmată de cucerirea otomană.

3. Rezistenţa antiotomană a Ţărilor Române * forme şi însemnătate europeană

Cea de-a doua jumătate a secolului al XlV-lea marchează intrarea în contact a Ţărilor Române **cu statul otoman,** care a reprezentat timp de mai bine de cinci secole unul dintre principalii factori externi care au influenţat istoria românească.

Geneza statului otoman este legată de şocul reprezentat de expansiunea mongolă din secolul al XlII-lea pentru turcii din Asia centrală şi sud-estică. La fel cu alte triburi turce, tribul lui Osman s-a refugiat în a doua jumătate a secolului al XlII-lea în Asia Mică (Anatolia), intrând aici sub suzeranitatea sultanatului turcilor selgiuchizi cu capitala la Iconion, care la rândul lor au trebuit să intre în dependenţă faţă de statui ilhanid al mongolilor din Iran. Otomanii au format un emirat la extremitatea nord-vestică a Asiei Mici, la graniţa cu Imperiul bizantin. Autoritatea sultanilor selgiuchizi era mai mult nominală, iar la începutul secolului al XlV-lea sultanatul de la Iconion se destramă, lăsând locul unui mare număr de emirate practic independente, dat fiind că şi autoritatea ilhanizilor era tot mai puţin efectivă, încetând apoi cu totul spre mijlocul aceluiaşi secol.

In acest context începe în prima jumătate a secolului al XlV-lea **expansiunea otomană.** Emiratul lui Osman a profitat de vecinătatea cu Bizanţul slăbit economic şi militar pentru a duce o politică de cuceriri, reuşind să ocupe toate posesiunile ce mai rămăseseră Imperiului bizantin în Asia Mică. Mai mult, în timpul lui Orhan (1324-1362) turcii otomani au folosit războiul civil din Imperiul bizantin şi disputele dintre statele balcanice pentru a trece de mai multe ori în Europa ca auxiliari ai diverselor părţi aflate în conflict, iar în anul 1354 au ocupat cetatea Gallipoli de pe malul strâmtorii Dardanelelor, dată care marchează începutul cuceririi Peninsulei Balcanice. Domniile lui Murad I (1362-1389) şi Bayezid I (1389-1402) au reprezentat, dincolo de unele momente de recul parţial, o perioadă de expansiune remarcabilă atât în Balcani, unde o mare parte a teritoriilor bizantine şi bulgare a fost transformată în provincii otomane şi a fost frântă capacitatea militară de rezistenţă a Serbiei, care a devenit vasală statului otoman, cât şi în Asia Mică unde otomanii au dobândit treptat supremaţia asupra celorlalte emirate turceşti. Soarta statului

otoman a fost pusă în cumpănă de foarte grava înfrângere de la Ankara (1402) în faţa mongolilor conduşi de Timur Lenk, care a compromis rezultatele politicii microasiatice a sultanilor otomani, permiţând restabilirea puterii celor mai multe emirate anatoliene. Criza statului otoman a fost agravată de căderea în prizonierat şi apoi de moartea în această situaţie *a lui Bayezid I, care a* deschis calea luptelor pentru domnie între cei cinci fii ai săi. Deşi au pierdut unele din teritoriile cucerite anterior, otomanii au reuşit să depăşească perioada luptelor dinastice (1402-1413) şi să-şi refacă treptat poziţiile în. timpul sultanilor Mehmed I (1413-1421) şi Murad al II-l ea (1421-1451). Acesta din urmă a reuşit să respingă şi încercările repetate ale lui lancu de Hunedoara de a-i alunga pe turci din Europa, astfel încât la sfârşitul domniei sale stăpânirea otomană în Balcani era pe deplin stabilizată. Statul otoman a intrat într-o nouă fază a existenţei sale odată cu domnia lui Mehmed al II-lea (1451-1481; mai domnise efemer în 1444-1446, când tatăl său îi cedase temporar tronul), care în 1453 a reuşit să cucerească Constantînopolul, dând astfel otomanilor o capitală cu adevărat imperială. Domnia lui Mehmed al II-lea este importantă şi pentru mai temeinica organizare internă a imperiului, ca şi pentru desăvârşirea cuceririi Peninsulei Balcanice şi a Asiei Mici, pentru începuturile unei politici maritime otomane şi pentru dobândirea supremaţiei în zona Mării Egee şi a Mării Negre. Politica lui Mehmed al II-lea a fost continuată de fiul său Bayezid al II-lea (1481-1512), care în ciuda unor aparenţe mai moderate pe plan intern şi mai paşnice pe plan extern, a obţinut succese notabile împotriva Moldovei lui Ştefan cel Mare şi a Veneţiei. La începutul secolului al XVI-lea poziţiile asiatice ale Imperiului otoman au fost grav ameninţate de ascensiunea în Persia a dinastiei safavide (1500-1736), promotoare a variantei şiite a Islamului, cu o mare capacitate de atracţie pentru turcii din Anatolia nemulţumiţi de stăpânirea otomană. Subversiunea şiită sprijinită de safavizi a silit pe otomani Ia o reacţie deosebit de violentă. Represiunea internă a fost însoţită de o mare ofensivă orientală a lui Selim I (1512-1520), care a provocat şahului Ismail o înfrângere decisivă în anul 1514, iar în 1516-1517 a lichidat sultanatul mameluc din Egipt, care controla şi Siria, Palestina şi partea apuseană a Peninsulei Arabia, cu oraşele sfinte musulmane Mecca şi Medina. Victoriile lui Selim I au dublat teritoriul statului otoman, transformându-l într-un imperiu triconti- nental si lider al lumii musulmane sunite.

în acest sens, ele au stat la baza politicii cu adevărat mondiale a lui Süleyman I Kanuni (Legiuitorul; calificativul «Magnificul» a fost folosit în epocă numai de occidentali) (1520-1566), care a continuat atât politica antipersană, ocupând Irakul cu Bagdadul, cât şi expansiunea spre Europa centrală, unde a zdrobit Ungaria şi ***a*** intrat într-un conflict durabil cu Habsbur- gii, şi pe cea în bazinul Mării Mediterane. Deşi otomanii au mai realizat unele cuceriri şi ulterior domniei lui Süleyman I, se poate totuşi aprecia că în timpul acestuia Imperiul otoman a atins apogeul puterii sale, fiind, împreună cu monarhia hispano-germană a lui Carol Quintul, una dintre cele două superputeri ale Lumii Vechi în secolul alXVI-lea.

Succesul excepţional al expansiunii otomane, care în două secole a transformat un minuscul emirat anatolian de frontieră într-un imperiu tricontinental cu o suprafaţă de circa 6 milioane de km^2 (am făcut abstracţie de teritoriile din Sahara şi din centrul Arabiei asupra cărora otomanii au exercitat o autoritate pur nominală) şi o populaţie de 20-30 de milioane de. locuitori în secolul alXVI-lea, se cere explicat. El s-a datorat atât unor factori care ţin de specificul statului otoman, cât şi altora care au favorizat din exterior această expansiune. Dintre **factorii interni** care au determinat expansiunea otomană trebuie amintită mai întâi **presiunea demografică** determinată de concentrarea unui mare număr de triburi turce refugiate în Anatolia din cauza expansiunii mongole. Această presiune a găsit un debuşeu în cuceririle otomane, oferind totodată emirilor şi mai apoi sultanilor otomani forţa umană necesară în expediţiile lor; ca atare, cucerirea otomană a Balcanilor a fost însoţită de masive deplasări de triburi turcomane, unele silite prin sistemul deportărilor forţate *(surguri),* dar majoritatea voluntare, în căutarea **unor terenuri mai bogate în păşuni şi mai ales a unor posibilităţi de** pradă. Un alt factor care a fost invocat .pentru a explica succesul **expansiunii otomane a fost exaltarea spiritului războiului sfânt musulman *(cihad).*** Această teză a fost ulterior contrazisă de unii istorici pe temeiul politicii relativ tolerante şi pragmatice a sultanilor otomani faţă de populaţia nemusulmană supusă autorităţii lor. S-a amintit de asemenea faptul că la expediţiile otomane au participat deseori şi importante efective auxiliare creştine, ceea ce arată ca ele nu erau percepute integral sub semnul războiului sfânt. De fapt, cele două teze nu sunt ireconciliabile. Este perfect plauzibil că unele straturi ale societăţii otomane au fost animate de spiritul de *gaza* (expediţie împotriva

necredincioşilor în cadrul războiului sfânt), în **timp** ce la nivelul puterii centrale a predominat **pragmatismul,** efortul de a folosi toate resursele disponibile şi toate căile posibile, inclusiv variate forme de compromis politic cu necredincioşii, pentru extinderea statului otoman. Dincolo însă de aceste discuţii, este evident că la bază succeselor otomane **a** stat şi **capacitatea militară ridicată** a statului otoman. De obicei se afirmă că puterea militară a turcilor otomani se datora trupelor de ieniceri şi spahii. De fapt organizarea militară otomană timpurie este mai complexă. Astfel, ienicerii au reprezentat numai unul dintre corpurile de trupe, *kapukulu* (robii Porţii), care până în secolul al XVI-lea nu au depăşit cifra de 10 000 de oameni cu totul. Este adevărat însă că aceste trupe *kapukulu* reprezentau o armată permanentă, bine pregătită şi dotată, care putea fi folosită în orice împrejurare. Expansiunea otomană s-a datorat însă într-o măsură mai mare trupelor provinciale, armata de robi ai Porţii participând de regulă numai la marile campanii conduse de sultan. Armata provincială era compusă pe de o parte din detaşamentele regulate ale *spahiilor timarioţi,* şi pe de altă parte din unităţi neregulate, dintre care cei mai cunoscuţi sunt *akincii,* cete de călăreţi conduse de nişte *bey de margine,* care deseori aveau iniţiative războinice proprii în căutare de pradă. De altfel, până în timpul lui Mehmed al II-lea, care a reuşit să înfrâneze turbulenţa acestor bey de margine, multe dintre raidurile otomane s-au datorat unor asemenea iniţiative locale, al căror mobil esenţial era jaful. Treptat, rolul *akinciilor* a fost eclipsat de cel al *spahiilor timarioţi,* războinici care prestau serviciul militar în schimbul unui *timar.* în forma sa clasică *timarul* reprezenta o concesiune fiscală, prin care anumite dări ce ar fi intrat în mod normal în vistieria statului erau percepute în folosul tima- riotului. Spre deosebire de feudul occidental, care era o concesiune funciară slab controlată de stat, *timarul* presupunea în mod normal o evidenţă strictă a contribuabililor, a dărilor datorate de ei şi a diverselor concesiuni, deci existenţa unui puternic aparat birocratic. Ca atare, extinderea sistemului timariot, în care au fost încadraţi în a doua jumătate a secolului al XV-lea şi o parte dintre *akincii,* a marcat totodată o întărire a puterii centrale otomane în raport cu tendinţele autarhice ale diverşilor bey de margine.

Succesul otoman a fost facilitat şi de o serie de **factori care au subminat capacitatea de rezistenţă a statelor şi popoarelor atacate de otomani.** Aici **ar** trebui amintită **marea ciumă** de la mijlocul secolului al XlV-lea, care în Balcani a lovit îndeosebi zonele

mai dens locuite ale Imperiului bizantin, de altfel primele ocupate de otomani doar câţiva ani mai târziu. Totodată, marea ciumă şi în general criza secolului al XlV-lea au lipsit Occidentul de suportul demografic care ar fi fost necesar pentru expediţii antiotomane masive şi repetate. Un alt factor care a înlesnit expansiunea otomană a fost pulverizarea **politică a Peninsulei Balcanice.** La mijlocul secolului al XlV-lea al doilea ţarat bulgar, care deja pierduse lupta pentru hegemonie în Balcani în favoarea Serbiei, s-a destrămat în trei state distincte, ţaratele de la Tâmovo şi Vidin şi despoiatul Dobrogei. La rândul ei, Serbia cunoaşte apogeul puterii sale sub Ştefan Duşan (1331-1355), dar după moartea acestuia se destramă într-o serie de formaţiuni politice independente. Se adaugă conflictele dintre toate aceste state şi stătuleţe balcanice, războaiele civile din Imperiul bizantin, precum şi conflictele dintre Veneţia şi Genova pentru hegemonie economică în Mediterana răsăriteană şi în zona Mării Negre. Deosebit de gravă a fost şi tensiunea socială din statele balcanice, exploatarea şi mai ales arbitrariul feudalilor locali făcând ca în destule situaţii oamenii de rând să nu fie motivaţi pentru apărarea antiotomană. De. altfel, dincolo de excesele care inevitabil însoţeau momentul propriu-zis al cuceririi militare, odată ce stăpânirea otomană s-a statornicit, ea s-a dovedit deseori mai puţin opresivă decât stăpânirile anterioare, ceea ce şi explică de ce populaţia creştină balcanică nu s-a ridicat masiv la luptă antiotomană în momentele de cumpăna de după 1402 sau

din timpul campaniilor lui lancu de Hunedoara. Asemănătoare a fost situaţia şi în Ungaria în primele decenii ale secolului al XVI-lea, unde războiul ţărănesc, din 1514 şi masiva represiune instrumentată de nobilime au subminat capacitatea de rezistenţă antiotomană. Un alt factor care a facilitat succesele otomane a fost **antagonismul dintre catolici si ortodocşi,** deosebit de virulent în Balcani şi în spaţiul românesc în a doua jumătate a secolului al XlV-lea. Prinse între pericolul otoman şi expansionismul catolic, incapabile să se apere singure, statele ortodoxe din Balcani au avut o poziţie oscilantă sau au încercat să ducă o politică de basculă, ineficientă pe termen lung< Nu au lipsit nici opţiunile prootomane, mai ales în lumea bizantină, unde poziţia marelui duce Lucas Notaras dinaintea cuceririi Constan- tinopolului, potrivit căruia turbanul sultanului era preferabil faţă de mitra papală, nu era deloc singulară. De altfel, şi sultanii au ştiut să nu.se amestece în practicarea cultului ortodox şi să atragă clerul ortodox la consolidarea autorităţii statului otoman.

Trecând acum **la aspectele specifice relaţiilor româno-otomane,** trebuie mai întâi să observăm că pentru secolele XIV-XV **reconstituirea evoluţiilor *concrete*** *este* extrem de dificilă si adeseori soluţiile propuse de istorici rămân la stadiul ipotezelor cu un grad mai mare sau mai mic de probabilitate. Caracterul deseori fragmentar şi imprecis al cunoştinţelor noastre se datorează îndeosebi faptului că, aşa după cum am arătat mai sus, societatea românească era în mod covârşitor o lume a oralităţii, consemnările scrise ale desfăşurării relaţiilor cu turcii fiind deseori indirecte şi oricum insuficient de numeroase. Situaţia.nu este cu mult mai bună în ceea ce priveşte documentaţia, otomană. Este adevărat, în lumea otomană scrierea era mai larg răspândită decât în spaţiul românesc extracarpatic, dar şi aici cronicile şi documentele de cancelarie sporesc semnificativ din punct de vedere cantitativ şi calitativ abia din a doua jumătate a secolului al XV-lea. Pe de altă parte, datorită dificultăţilor de descifrare şi întârzierilor în clasificarea documentelor din arhivele turceşti – abia în ultimii, ani, printr-un efort cu totul deosebit, cantităţi impresionante de documente au devenit accesibile cercetătorilor – documentaţia otomană a fost valorificată numai în mică măsură până acum. Dar chiar dacă din această direcţie sunt de aşteptat importante progrese cognitive în anii ce vor urma, aceste progrese vor

viza în mod cert perioada de după mijlocul secolului al XV-lea, în timp ce pentru primele faze ale relaţiilor româno-otomane perspectivele sunt mai puţin îmbucurătoare. In consecinţă, reconstituirea detaliată a acestor relaţii este dependentă în cea mai mare măsură de documentaţia occidentală sau în cel mai bun caz de cea provenită din Polonia şi Ungaria. Trebuie însă să ţinem cont de faptul că în condiţiile unei circulaţii defectuase a ştirilor distanţa dintre locul desfăşurării evenimentelor şi locul consemnării lor scrise este depăşita de multe ori cu preţul unei diminuări a preciziei informaţiei. Deseori ştirile corecte erau distorsionate prin amplificare şi prin contaminarea cu variate zvonuri false şi cunoştinţe referitoare la alte momente temporale sau alte spaţii geografice, generând confuzii care ridică mari dificultăţi în calea istoricilor.

Starea precară a documentaţiei de epocă explică în mare mă- sură'persistenţa controverselor şi a semnelor de întrebare în legătură chiar cu unele evenimente majore ale relaţiilor româno-otomane. Să luăm de exemplu marea bătălie de la **Rovine.** Cronicile muntene o consemnează după mai mult de două secole, şi atunci făcând apel la surse externe (bizantine şi sârbeşti), dar fără a putea tranşa în cazul • divergenţelor dintre acestea. Cronicile otomane, scrise şi ele la mai mult de două generaţii distanţă de eveniment, sunt la fel de puţin precise. Indicaţiile cu privire la locul desfăşurării bătăliei («Rovine», fără nici un indiciu care să permită o localizare mai precisă) şi cu privire la data acesteia provin din variante târzii ale analelor sârbeşti, ceea ce ridică problema preciziei acestor informaţii; în încercarea de a lămuri lucrurile istoricii au recurs chiar la coroborarea unor infor- . ; mâţii extrem de disparate, cum ar fi menţionarea în analele sârbeşti : ¡1
a unora dintre dinaştii sârbi care au participat la expediţie ca vasali ai sultanului şi care au murit în luptă de la Rovine cu o însemnare marginală referitoare la moartea unuia dintre aceştia şi cu o danie bizantină pentru pomenirea sufletului celui, decedat. Datele rezultate din aceste izvoare nu corespund, analele sârbeşti târzii consemnând ■■ data de 10 octombrie 1394, însemnarea marginală despre moartea < lui Constantin Dragaş pe cea de 17 mai (la care istoricii au completat anul 1395, prezenţa armatei otomane în Ţara

Românească fiind j. exclusă în primăvara anului 1394), iar dania bizantină fiind datată I ; în octombrie 1395. Există deci trei ipoteze în legătură cu datarea

j,!,'
bătăliei de la Rovine (10 octombrie 1394, 17 mai 1395, începutul ! ¡j' toamnei anului 1395), la care se adaugă părerile că Bayezid ar fi .

■' ■ ®

întreprins mai multe expediţii succesive în Ţara Românească. Se cuvine precizat faptul că divergenţele nu vizează numai locul şi desfăşurarea tactică a bătăliei, la urma urmelor mai puţin importante, ci modul de integrare a ei în desfăşurarea de ansamblu a relaţiilor interstatale din epocă, absolut esenţial pentru evaluarea însemnătăţii ei. Victoria lui Mircea a precedat sau a urmat tratatului de la Braşov încheiat cu regele Sigismund de Luxemburg al Ungariei la 7 martie 1395? Care este succesiunea dintre campania lui Bayezid şi expediţia eşuată a lui Sigismund în Tara Românească din acelaşi an 1395? în ce context concret a avut *loc înlăturarea* temporară a lui Mircea de către Vlad I Uzurpatorul? Iată o serie lungă de întrebări la care starea precară a informaţiei de epocă nu ne permite prea curând speranţa unor răspunsuri absolut sigure. Şi exemplele de acest fel ar putea continua. Astfel, există încă divergenţe între specialişti cu privire la faptul dacă expediţia prin care Mehmed I a ocupat cetăţile de la Giurgiu şi Tumu şi a preluat controlul asupra Dunării de Jos a avut loc în anul 1417 sau abia în 1420. Mari nelămuriri persistă încă în legătură cu alianţele externe ale diverşilor domnitori efemeri şi pretendenţi care abundă în istoria Ţării Româneşti în secolul al XV-lea. Uneori chiar situaţii prezentate drept clare de mai vechea istoriografie se dovedesc vulnerabile faţă de analizele mai atente. Vom da în acest sens **un** singur exemplu, referitor la **revenirea lui Vlad Ţepeş pe tronul Ţarii Româneşti în 1456.** Cu privire la acest eveniment nu există mărturii documentare interne directe, iar informaţiile din izvoare externe sunt fie indirecte şi imprecise, fie sensibil mai târzii. In mod obişnuit se consideră că revenirea lui Ţepeş pe tron s-a realizat cu sprijinul lui lancu de Hunedoara, în contextul victoriei obţinute de acesta în vara aceluiaşi an împotriva lui Mehmed al II-lea la Belgrad. Această teză eludează însă o serie de dificultăţi logice substanţiale: astfel, deşi înscăunat pentru prima dată în 1448 (după alte păreri în 1447) cu ajutorul turcilor şi aflat în duşmănie personală cu lancu, sub ale cărui auspicii fuseseră ucişi tatăl şi fratele său, Vlad Ţepeş a preferat după o şedere în Moldova să caute adăpost şi sprijin în Transilvania, unde a câştigat într-o asemenea măsură încrederea lui lancu încât a primit sprijin militar din partea acestuia să redobândească tronul cu toate că tocmai în acel moment lancu concentra cu destule greutăţi toate trupele disponibile în apărarea Belgradului şi cu toate că în Transilvania mai existau destui alţi pretendenţi care-şi

disputau graţiile factorilor de putere din regatul Ungariei; apoi, deşi reînscăunat cu ajutorul lui Iancu, Vlad Ţepeş se împacă rapid cu otomanii învinşi la Belgrad, cărora le plăteşte tribut în primii 3 ani de domnie, fiind în schimb considerat duşman de fiul şi moştenitorul politic al lui Iancu, Ladislau de Hunedoara, care în decembrie 1456 scria braşovenilor să ajute pe un pretendent numit Dan voievod. Toate aceste dificultăţi, care presupun prea multe răsturnări de alianţe şi inconsecvenţe chiar şi pentru frământatul veac XV precum şi coroborarea cu mărturiile bizantine şi otomane şi reanalizarea atentă a documentelor provenite din Transilvania şi Ungaria au determinat pe istoricul Constantin A. Stoide să propună, cu argumente demne de a fi luate în considerare, teza că în 1456 Ţepeş a revenit pe tron tot cu ajutorul Imperiului otoman.

Dificultăţile reale pe care le întâmpină reconstituirea detaliata a evoluţiei relaţiilor româno-otomane – dificultăţi cauzate, după cum am văzut mai sus, în primul rând de insuficienţa documentaţiei directe de epocă – nu ne împiedică însă în evidenţierea unor **caracteristici de esenţă ale rezistentei antiotomane a Ţărilor Române.**

Mai întâi, **confruntările militare nu se reduc la marile campanii şi bătălii** consemnate de izvoare. De altfel, marile bătălii rareori au decis soarta conflictelor sau măcar pe cea a campaniilor respective. Astfel, bătălia de la Rovine, în legătură cu care am arătat mai sus cât de multe nelămuriri persistă, nu a împiedicat cu nimic înlăturarea lui Mircea de către Vlad Uzurpatorul, care s-a recunoscut vasal al sultanului. Victoria lui Ştefan cel Mare la Vaslui la 10 ianuarie 1475 a pus într-adevăr capăt expediţiei beylerbeyului Rumeliei în Moldova, dar nu a împiedicat revenirea în anul următor a unei mari armate otomane având acum în frunte chiar pe sultan. Pe de altă parte, nici victoria lui Mehmed al II-lea la Valea-Albă în 1476 nu a avut un caracter decisiv, rezistenţa cetăţilor, hărţuielile lui Ştefan, ciuma şi preparativele militare ale Ungariei obligându-l pe sultan să se retragă curând la sud de Dunăre. Observaţii asemănătoare pot fi făcute în ceea ce priveşte campania din Ţara Românească din 1595: victoria lui Mihai de la Călugăreni n-a influenţat cu nimic evoluţia ulterioară a campaniei, Sinan putându-şi continua după o scurtă întârziere înaintarea spre Bucureşti şi Târgovişte, după cum victoria de la Giurgiu a survenit şi ea într-un moment când soarta campaniei era practic pecetluită, grosul trupelor otomane fiind deja retrase de la nord de Dunăre. Dar dacă multe dintre marile bătălii dintre români şi

1 f l!

otomani au fost lipsite de urmări strategice şi politice majore, ***şi*** mai semnificativ este faptul că unele expediţii au avut rezultate notabile fără ca de-a lungul desfăşurării lor să se fi dat vreo bătălie de anvergură în câmp deschis. Un exemplu ar fi. expediţia lui Mehmed al II-lea din 1462, când hărţuielile lui Tepeş şi atacul de noapte au fost insuficiente ca să-l împiedice pe sultan să-l instaleze ca domn pe Radu cel Frumos şi să atragă decisiv Ţara Românească în sfera otomană de influenţă. La fel, campania lui Bayezid al II-lea din 1484 a dus la cucerirea Chiliei si Cetătii Albe fără ca Ştefan cel Mare să cuteze angajarea unei bătălii de tip clasic, deşi prin pierderea celor două cetăţi capacitatea Moldovei de a rezista în continuare era considerabil redusă. O altă mare campanie care s-a încheiat cu rezultate considerabile fără ca pe parcusul ei să aibă loc vreo bătălie majoră a fost cea din anul 1538, când Siileyman a ocupat Suceava, a impus înlocuirea lui Petru Rareş cu Ştefan Lăcustă, a anexat Tighina cu părţi mari ale Bugeacului şi mai ales a consolidat decisiv dominaţia otomana asupra Moldovei.

Pe de altă parte, chiar dacă unele dintre marile campanii organizate personal de sultani au marcat momente decisive în desfăşurarea conflictelor dintre Ţările Române şi Imperiul otoman, aceste mari campanii au reprezentat evenimente excepţionale, care nu puteau avea loc în fiecare an. Astfel, de-a lungul întregului secoLal XV-lea au avut loc numai 9 campanii otomane majore la nord de Dunăre, în spaţiul românesc, iar 3 dintre cele luate în considerare de noi (1432, vara-toamna anului 1442 şi iarna anilor 1474-1475) nici nu au fost conduse personal de sultan. Mult mai frecvente şi deci tipice au fost expediţiile de mai mică amploare, organizate cu forţe mai puţin numeroase, uneori la iniţiativa unor conducători locali. Raidurile reciproce de acest fel, în căutare de robi şi de pradă, erau de altfel mai potrivite specificului spaţiului românesc extracarpatic, spaţiu relativ slab populat, deschis, dotat cu puţine cetăţi importante (mai ales Ţara Românească).. Caracteristici similare prezentau şi teritoriile de la sud de Dunăre din imediata vecinătate a Ţarilor Române. In aceste condiţii raidurile soldate cu distrugeri şi mai ales cu robirea unei părţi din populaţia supusă adversarului erau deosebit de eficiente în subminarea capacităţii de rezistenţă a acestuia. Ca atare, conflictele dintre Imperiul otoman şi Ţările Române au fost

cel mai **adesea un** război **de** uzură, agrementat doar din când în când de mari expediţii otomane în spaţiul românesc şi uneori ~ mai rar – de replici de anvergură ale domnilor români şi mai ales ale regilor Ungariei (sau ale voievozilor Transilvaniei). Dar dacă în cadrul expediţiilor acestora relativ minore disproporţia numerică nu era la fel de marcată ca în timpul marilor campanii, diferenţa de potenţial dintre Ţările Române şi Imperiul otoman era decisivă în ceea ce priveşte capacitatea de a rezista în timp unui asemenea război de uzură. Resursele umane şi economice ale Ţărilor Române fiind mai mici decât cele ale Imperiului otoman, era firesc ca ele să se epuizeze mai rapid şi ca acest fapt să încline uneori decisiv balanţa conflictului.

Acest tip de război, antrenând distrugeri considerabile şi mari costuri umane şi materiale, nu putea fi susţinut pe termen mai lung fără asigurarea unei coeziuni social-politice interne. Din acest punct de vedere solicitările unei confruntări de uzură, deseori lipsită de rezultate spectaculoase şi decisive, generau inevitabil tensiuni interne, tensiuni care uneori priveau modul optim de purtare a războiului, dar care alteori puteau privi chiar oportunitatea războiului cu turcii. Una dintre caile prin care asemenea tensiuni puteau fi diminuate sau măcar împiedicate să se manifeste cu toată puterea a fost **ideolo- gizarea creştină a războiului antiotoman.** Există astfel clare indicii de exaltare a sensului creştin al luptei antiotomane, aspect în cadrul căruia se îmbină tradiţia locală mai veche a luptelor cu tătarii (tradiţie puternică mai ales în Moldova) cu inspiraţia bizantină şi livrescă promovată mai ales de clerici. Nu este deloc lipsit de semnificaţie faptul că tocmai atunci când Ştefan cel Mare se ridica la luptă împotriva Imperiului otoman la Putna era copiat *Panegiricul Sf. Constantin,* lucrare ce exalta acţiunea primului împărat care a purtat război sub semnul Crucii. S-a observat apoi faptul că letopiseţele moldoveneşti insistă pe comportamentele lui Ştefan care amintesc de cele aparţinând lui Constantin cel Mare. în aceeaşi direcţie se înscrie folosirea denumirilor de «păgâni» şi «agareni» pentru a-i desemna pe otomani, , ca şi insistenţa cronicarilor pe faptul că victoriile împotriva acestora (uneori şi înfrângerile) s-au datorat voinţei divine. Ideea înscrierii luptei antiotomane a Ţărilor Române într-un context mai larg al unei confruntări cvasi-permanente între creştini şi duşmanii Crucii transpare clar şi din preluarea în pictura frescelor moldoveneşti a motivului bizantin al asediului

Constantinopolului. Faptul că motivul iniţial nu avea nimic de-a face cu turcii otomani, ci se referea la asediul nereuşit al Constantinopolului de către perşi în anul 626, nu avea nici o importanţă în Moldova secolului al XVI-lea; de altfel, perşii erau pictaţi în costume turceşti, iar cronicile îi numeau şi ele pe turci «perşi». Aici nu mai este vorba de aluzii savante adresate unui cerc restrâns de iniţiaţi. De altfel, cel puţin în anumite momente este limpede că biserica şi domnia s-au străduit să inoculeze ideologia cruciadei antiotomane ansamblului populaţiei şi mai ales celor chemaţi să lupte efectiv. Această credem că este semnificaţia principală a ospeţelor şi a distribuirii ritualizate de dregătorii, beneficii şi alte danii de către Ştefan după victoriile mai importante, comportament inspirat evident din cel al lui Constantin cel Mare, precum şi cea a pomelnicelor şi parastaselor de la mănăstirilor de la Argeş şi Govora, unde erau pomeniţi în mod deosebit boierii căzuţi «în lupta cu agarenii».

Dată fiind puţinătatea informaţiilor de care dispunem, ca şi faptul că ele se referă cu precădere la o parte limitată a ansamblului societăţii româneşti din acea vreme, aceste indicii ale luptei ideologice nu sunt însă suficiente pentru a ne arăta în ce măsură oamenii secolelor XIV-XVI erau pătrunşi cu adevărat de primatul misiunii antiotomane. Aceasta este cu atât mai greu de aflat cu cât mărturiile de epoca ne spun prea puţin din ceea ce gândeau cu adevărat oamenii din acea vreme, iar faptele cunoscute suni deseori contradictorii. Pare totuşi evident faptul că, sub impactul conjugat al îndoctrinării ideologice şi al experienţelor deseori conflictuale ale relaţiilor directe cu turcii otomani, s-a impus în toate straturile sociale **concepţia că turcii (păgânii) sunt expresie a Răului,** deci lupta împotriva lor este conformă voinţei divine. Aceasta nu însemna neapărat că războiul cu turcii trebuia declanşat imediat şi purtat permanent, ci doar că dacă el putea fi purtat în condiţii favorabile el era plăcut lui Dumnezeu şi contribuia la mântuirea celor ce se angajau de partea Binelui. Această ideologie ne explică cel puţin în parte de ce conflictele nu au fost declanşate numai de otomani, ci uneori şi de români. Un singur exemplu în acest sens: în 1481, deşi încheiase un tratat de pace cu sultanul cu numai un an mai devreme,

aflând de moartea lui Mehmed al II-lea şi poate şi de luptele intestine din imperiu, Ştefan nu a ezitat să reia din proprie iniţiativă luptele şi să intre cu armata în Ţara Românească, deşi era conştient că astfel declanşa un nou război cu .

Poarta. Aici trebuie însă adăugat faptul că nici turcii otomani nu se simţeau neapărat mai legaţi de acordurile de pace cu «ghiaurii».

Exaltarea luptei antiotomane însemna faptul că principala falie dintre Bine şi Rău era considerată a fi cea care îi separa pe creştini în totalitatea lor de păgâni. Aceasta însemna ca creştinii ortodocşi să se plaseze în lupta împotriva turcilor «păgâni» de aceeaşi parte cu «francii» catolici, cu «papistaşii», ceea ce ~ în contextul puternicelor animozităţi confesionale din secolul al XlV-lea care au bântuit întreg sud-estul Europei, inclusiv spaţiul românesc – reprezenta o opţiune mult mai puţin simplă şi evidentă decât ni se pare nouă astăzi că ar fi fost. Dat fiind faptul că între Imperiul otoman şi marile puteri catolice (Ungaria, Polonia, mai târziu Imperiul habsburgic) nu era cu putinţă o rezistenţă complet pe cont propriu, aplecarea spre una sau alta dintre aceste forţe a fost întotdeauna o opţiune dureroasă, după principiul alegerii răului celui mai mic, şi deci relativ lesne contestabilă din punct de vedere ideologic. Dar, deşi au existat oscilaţii între a considera pe turci sau pe catolici ca răul cei mai mare, se poate totuşi aprecia că în general la nivelul stărilor de spirit mai larg răspândite în societate a prevalat solidaritatea creştină împotriva «păgânilor».

Cu aceasta atingem problema alianţelor externe necesare pentru a putea face faţă cu succes expansiunii otomane. Am arătat mai sus că aceste alianţe nu erau perfect legitime din punct de vedere ideologic. La aceasta se adăugau reţinerile fireşti stârnite de expansionismul trecut şi prezent al unora dintre potenţialii aliaţi, care ameninţau să se impună ei ca stăpâni sub pretextul luptei anti-otomane. Pe de altă parte însă, experienţa primelor confruntări cu Imperiul otoman a demonstrat de timpuriu că o victorie decisivă nu putea fi obţinută decât printr-o largă concentrare de forţe şi mijloace, care depăşea cu mult resursele precare ale Ţărilor Române, şi chiar şi pe cele ale vecinilor lor mai apropiaţi. Dar, dacă alianţele externe erau percepute ca un rău necesar şi acceptate ca atare în principiu, mai dificilă se dovedea realizarea lor concretă şi mai ales convertirea lor în acţiune politico-militară eficientă. Pentru a înţelege mai bine complexitatea problemelor care se puneau în această privinţă trebuie să ţinem cont de limitele cunoştinţelor geopolitice ale vremii. într-o epocă în care absenţa unor hărţi

modeme şi realiste exprima precaritatea cunoştinţelor geografice, viziunea despre lume era puternic conotată simbolic şi aproximativa (am discutat mai pe larg această situaţie în capitolul L9). în lipsa unor ambasade permanente (sistem care începe să fíe folosit mai întâi de statele italiene în a doua jumătate a secolului al XV-lea şi este preluat de marile puteri occidentale în secolul al XVI-lea), relaţiile dintre state erau reglementate prin intermediul unor solii ocazionale, iar fluxurile de informaţii despre evenimentele din celelalte state erau neregulate şi supuse în mare măsură hazardului. Pe de altă parte, transporturile erau destul de lente şi nesigure, astfel încât veştile circulau greu iar ştirile adevărate se amestecau cu zvonurile false, îngreunând considerabil elaborarea unor politici externe judicioase şi eficiente. Aceste dificultăţi obiective constituie una dintre explicaţiile posibile ale unor decizii politice altfel stupefiante. Astfel, în toamna anului 1473 Ştefan cel Mare declanşează conflictul făţiş cu Poarta imediat după ce Mehmed al II-lea dobândise în august 1473 o victorie decisivă în estul Anatoliei asupra lui Uzun Hasan, sultanul statului Ak-Koyunlu (Oile Albe). Hotărârea lui Ştefan de a intra în luptă tocmai când otomanii erau eliberaţi de pericolul reprezentat de principalul lor duşman asiatic şi se puteau concentra nestingheriţi asupra afacerilor europene este inexplicabilă dacă nu avem în vedere faptul că în primele confruntări dinaintea bătăliei decisive trupele lui Uzun Hasan au fost victorioase, ceea ce a făcut ca veştile sosite în Europa despre confruntările din Anatolia răsăriteană să fie mult timp contradictorii. Dacă în acest caz graba lui Ştefan de a profita de o ipotetică înfrângere asiatică a sultanului s-a dovedit probabil neinspirată, în alte situaţii dorinţa de a avea certitudini ducea la considerabile pierderi de timp şi eventual la ratarea unor situaţii favorabile. Totodată, concentrarea unor oştiri disparate' se făcea adesea cu mari întârzieri si erau frecvente situaţiile când unii dintre aliaţi aşteptau săptămâni şi chiar luni de zile sosirea trupelor aliate, în final sezonul fiind uneori prea înaintat pentru a mai permite acţiuni de anvergură.

Cele de mai sus nu înseamnă că în secolele XIV-XV nu erau elaborate mari planuri strategice de alungare a turcilor din Europa şi că uneori nu s-a reuşit chiar în realizarea unor acţiuni coordonate la care au participat forţe militare provenite din regiuni extrem de diverse şi uneori chiar destul de îndepărtate. Un exemplu de coordonare strategică reuşită, chiar dacă rezultatul tactic final a fost nefericit, a fost

cruciada din 1396, la care alături de trupele regelui Ungariei şi ale lui Mircea cel Bătrân au participat cavaleri francezi, burgunzi şi germani. Un exemplu mai puţin reuşit a fost campania din 1444, când flota veneţiano-burgundo-papală care trebuia să împiedice trecerea Strâmtorilor de către trupele otomane din Anatolia nu şi-a putut îndeplini misiunea, iar armata regelui Ungariei s-a găsit la Vama în faţa unei armate otomane superioare, de care a fost zdrobită. Coordonarea eforturilor antiotomane a fost ceva mai izbutită în timpul expediţiei din anul 1445 împotriva cetăţilor otomane de la Dunărea de Jos, la care alături de forţele ungare şi muntene au participat şi galerele burgunde ale lui Walerand de Wavrin, în schimb a eşuat din nou în 1448, când trupele lui Iancu trecute la sud de Dunăre au fost zdrobite de Murad al II-lea la Kossovo înainte de a reuşi să facă joncţiunea cu foiţele albaneze ale lui Skanderbeg.

Pe de altă parte în realizarea acestor coordonări strategice mai mult sau mai puţin reuşite iniţiativa a pornit mai rar din spaţiul românesc, şi mai des din partea unor parteneri mai avansaţi din punct de vedere al organizării politice. Astfel, în timpul războiului anti- otoman al lui Ştefan cel Mare iniţiativa coordonării pe spaţii mai largi a provenit fie din partea lui Uzun Hasan, al cărui trimis Isac bey a vizitat şi Moldova, fie din partea Veneţiei, care a acreditat şi ea un ambasador pe lângă domnul român înainte ca acesta să răspundă apoi prin celebra solie din 1477 a lui Io an Tamblac. Uneori însă, planuri concepute în alte spaţii geografice căpătau prin intervenţia creatoare a domnilor români valenţe noi. De exemplu, în 1406 în contextul luptelor interne dintre fii lui Bayezid, ameninţaţi de succesele pe care le dobândea fiul mai mare Süleyman ţelebi, fratele acestuia Mehmed Qelebi împreună cu emirii de Karamania şi Kasta- monu-Sinop au plănuit să-l trimită pe un alt frate, Musa Celebi, în Rumelia pentru a întreprinde acolo o diversiune care să-l împiedice pe Süleyman să-şi mai continue cuceririle din Asia Mică. Trei ani mai târziu planul a fost reluat prin coordonarea dintre Mircea cel Bătrân şi emirul Isfendiyar de Kastamonu-Sinop, care a facilitat trecerea lui Musa în Ţara Românească; totodată însă, Mircea a conferit o dimensiune sporită acestei acţiuni,, antrenând şi pe Ştefan Lazarevic al Serbiei şi reuşind chiar să asigure lui Musa un succes decisiv asupra lui Süleyman, succes care a marcat înscăunarea la Edime (Adrianopol) ca stăpân al părţii europene a Imperiului otoman a prote-

jatului (şi – după unele izvoare – ginerelui) său. Dincolo însă de acest mare succes al lui Mircea, care marchează apogeul puterii Ţării Româneşti în raport cu turcii otomani, în general coordonările unor forţe disparate nu au fost prea eficiente. Lipsa de eficacitate a coordonărilor nu înseamnă însă că uneori acţiuni antiotomane simultane nu s-au potenţat reciproc chiar şi fără a fi cu adevărat coordonate între ele. Ea nu înseamnă nici că în deznodământul conflictelor dintre Ţările Române şi Imperiul otoman contextul geopolitic nu juca un rol important, ci doar faptul că posibilităţile combatanţilor de a influenţa în mod premeditat acest context geopolitic erau în mod inevitabil limitate.

Dată fiind însemnătatea contextului general în care s-au desfăşurat confruntările dintre români şi otomani, considerăm că nu este lipsită de interes **evidenţierea principalelor etape** de evoluţie a acestuia.

Prima confruntare militară dintre români şi turcii otomani pare să fi avut loc în anul 1369, când Vladislav Vlaicu a dat ajutor ţarului Sracimir al Vidinului, atacat de fratele său Şişman de la Tâmovo spijinit de turci. Totuşi, în cele două decenii care au urmat, contactele au fost mai degrabă sporadice şi indirecte, statele balcanice reprezentând încă un factor tampon, iar Ţara Românească fiind absorbită în primul rând de antagonismul cu Ungaria.

Această primă etapă ia sfârşit în 1388, când otomanii zdrobesc pe despotul Ivanco al Dobrogei, atacă pe Şişman şi asediază Silistra, fapte care atrag replica militară victorioasă a lui Mircea la sud de Dunăre, şi mai ales în 1389, când principalul adversar balcanic al Porţii, cneazul Lazăr al Serbiei, este înfrânt şi apoi ucis la Kossovo. Din acest moment confruntarea dintre otomani si Tara Românească T *7*
evoluează spre **un conflict de mare anvergură,** raidurile reciproce fiind urmate de o campanie sultanală ce se voia decisivă şi apoi de replica întregii lumi creştine prin cruciada de la Nicopole din 1396. Două elemente majore ar fi de remarcat în legătură cu această a doua fază a raporturilor româno-otomane. Mai întâi, spaţiul românesc este implicat într-un mod foarte diferenţiat în conflict. Astfel, Ţara Românească este cel mai serios afectată de şocul otoman, ceea ce o obligă să se apropie de Ungaria, singura putere care putea să-i acorde un sprijin antiotoman efectiv. Această reorientare de politică externă generează disensiuni în

rândurile păturilor conducătoare, o parte din boierimii preferând o atitudine filootomană şi antiungară, exprimată politic de acţiunea lui Vlad Uzurpatorul. Transilvania participă şi ea la efortul antiotoman ca o parte a regatului Ungariei, fiind însă scutită în această fază de distrugerile războiului. în schimb, Moldova rămâne fidelă opţiunii sale antiungare din 1387, ceea ce şi explică bunele raporturi dintre Ştefan I (1394-1399) şi Vlad Uzurpatorul. Un al doilea aspect care se cuvine a fi semnalat este acela că deşi în acest ultim deceniu al secolului al XlV-lea au avut loc mai multe confruntări majore, în această perioadă nu s-a pus încă niciodată cu adevărat problema transformării Ţării Româneşti în provincie otomană. De altfel, politica de expansiune a turcilor otomani era destul de pragmatică, şi teritoriile atacate pentru prima dată erau cel mai adesea mai întâi transformate în state vasale, abia după epuizarea posibilităţilor conferite de o asemenea vasalizare şi după consolidarea dominaţiei otomane trecându-se eventual la transformarea în teritoriu administrat direct de către statul otoman. Din acest punct de vedere situaţia a fost diferită în Bulgaria, unde etapa vasalizării fusese parcursă în deceniile 8 şi 9 ale secolului al XlV-lea şi unde Bayezid I a adoptat soluţia «paşalâcului» în 1393 cu privire la ţaratul de Tâmo- vo şi în 1396 cu privire la ţaratul deVi din. în acel moment Bayezid considera însă probabil că Dunărea de Jos reprezenta o limită convenabilă pentru stăpânirile sale europene şi că erau mai importante problemele anatoliene şi asedierea Constantinopolului. Astfel credem că se explică faptul că după importanta victorie de la Nicopole sultanul, convins că de la nord de Dunăre nu mai este posibil în viitorul apropiat nici un atac masiv, nu a mai încercat în mod serios să salveze situaţia protejatului său Vlad Uzurpatorul şi s-a îndreptat spre sud.

A treia etapă mai importantă a raporturilor româno-otomane s-a desfăşurat sub .semnul înfrângerii otomane de la Ankara şi al interregnului cauzat de **luptele dintre fiii lui Bayezid.** La fel ca şi alte state vecine Imperiului otoman, Ţara Românească a încercat şi ea să profite de slăbiciunile otomanilor. Mircea a recuperat astfel Dobrogea şi Silistra, şi apoi a intervenit decisiv în disputele pentru tron, impu- **nându-l** ca stăpân al părţii europene a imperiului pe Musa (1411). în ciuda faptului că otomanii au suferit reculuri şi în alte părţi ale stăpânirilor lor europene şi asiatice, se poate totuşi

observa că duşmanii imperiului nu au reuşit să profite în mod decisiv de temporara slăbiciune a acestuia. Astfel, în ciuda eforturilor uneori notabile de a se realiza acţiuni coordonate, acestea au reuşit numai arareori si mai dese au fost situaţiile în care statele creştine şi-au contracarat reciproc acţiunile antiotomane. Aici s-ar cuveni semnalat faptul că, deşi slăbită în urma înfrângerii de la Ankara, puterea statului otoman nu era atât de mică încât să poată fi pusă în cumpănă în mod decisiv de vreunul dintre micile state balcanice de tipul Serbiei lui Ştefan Lazarevic, al Bizanţului sau al Ţării Româneşti. Singurul stat care eventual ar fi putut da o lovitură decisivă Imperiului otoman era Ungaria lui Sigismund de Luxemburg, dar acesta era prea preocupat de problemele interne ale regatului său, de rivalitatea deschisă cu Vladislav Jagiello al Poloniei, rivalitate aplanată temporar abia în anul 1412 prin.tratatul de la Lublau, şi după 1410 de problemele izvorâte din obţinerea coroanei imperiale germane şi apoi a regatului Cehiei: Departe de a întări capacitatea de acţiune antiotomană a lui Sigismund, aceste extinderi ale stăpânirilor lui l-au distras permanent de la frontul antiotoman, determinându-l să acorde prioritate restabilirii unităţii bisericii catolice prin conciliile de la Konstanz şi Basel şi apoi combaterii militare a husitismului. în condiţiile lipsei de coordonare şi uneori chiar a adversităţii dintre statele balcanice, precum şi a dezinteresului practic al Ungariei, Mehmed (Jelebi a reuşit sa elimine pe Musa şi să restabilească unitatea statului otoman în anul 1413.

Următoarea etapă, care se întinde pe aproape trei decenii **(1413-1442)** este în general caracterizată de **acţiuni ofensive otomane.** în ciuda faptului că disputele interne, dinastice şi/sau so- cial-religioase au mai continuat şi după 1413, Mehmed I a reuşit destul de repede să-şi consolideze suficient puterea pentru a putea prelua iniţiativa şi pe plan extern. Cel mai târziu în 1420 el recuperase Dobrogea şi preluase controlul asupra cetăţilor muntene de la Dunărea de Jos. Tot în 1420 s-a produs şi primul atac otoman împotriva Moldovei, fără însă ca otomanii să insiste în aceasta direcţie în această etapă. Deceniul trei a fost marcat de disputa dintre Ungaria şi Imperiul otoman pentru hegemonie în Ţara Românească, fiecare dintre aceste puteri sprijinind candidaţi proprii la domnie. Deşi în aceste lupte Dan al II-lea, domnul sprijinit de Ungaria, a reuşit până la urmă să se impună, treptat echilibrul general de forţe s-a

modificat în favoarea Imperiului otoman, în deceniul patru Ţara Românească depinzând din ce în ce mai mult de Poartă. Totodată, otomanii au organizat două expediţii mai importante chiar în Transilvania în anii 1432 şi 1438 şi au asediat fără succes Belgradul în anul 1440.

Deceniul cinci al secolului al XV-lea este dominat de **contraofensiva creştină** la Dunărea de Jos, al cărei principal animator militar a fost lancu de Hunedoara. Acţiunile lui lancu nu pot fi însă înţelese în afara contextului general mai larg în care s-au desfăşurat. Conciliul de la Ferrara-Florenţa din 1438-1439 fusese încununat prin acceptarea Unirii religioase sub supremaţie papală de către împăratul bizantin loan al VUI-lea în schimbul angajării ferme a papalităţii în pregătirea unei cruciade decisive care să alunge pe turci din Europa. Politica papală a reuşit să antreneze în acţiuni antiotomane forţe extrem de diverse, a căror coordonare şi susţinere la mare distanţă s-a dovedit însă mai dificilă decât se presupusese iniţial. Totuşi, îndemnurile insistente ale papei şi sprijinul său financiar au jucat câtva timp un cert rol catalizator. Pe de altă parte, uniunea dinastică realizată temporar prin alegerea pe tronul Ungariei a regelui polon Vladislav în anul 1440 a pus capăt pentru un timp rivalităţii ungaro-polone şi a asigurat un potenţial superior acţiunilor antiotomane. După unele prime victorii obţinute de lancu în anii 1441-1442, victorii care marchează concret preluarea iniţiativei strategice de către forţele regatului Ungariei,'în anii ce au urmat au fost organizate 3 expediţii majore menite să alunge definitiv pe turci din Europa. în ciuda unor succese locale, aceste încercări au eşuat, expediţiile din 1444 şi 1448 soldându-se chiar cu dezastre de proporţii. Pe de altă parte însă, activitatea militară sporită a forţelor creştine la Dunărea de Jos a obligat totuşi pe otomani la o limitare a sferei lor de influenţă, armistiţiul din 1451 consemnând echilibrul dintre Ungaria şi Imperiul otoman în ceea ce priveşte supremaţia în Ţara Românească şi Serbia.

Eşecul încercărilor papalităţii şi ale lui lancu de a-i izgoni pe turci din Balcani, datorat în parte şi incapacităţii regatului Ungariei de a-şi concentra totalitatea forţelor pe frontul antiotoman (în această vreme Ungaria a fost frământată de dispute pentru tron şi de conflicte între partidele nobiliare), a marcat condamnarea definitivă a Constantino- polului bizantin, subminat de altfel de divergenţele acute generate de capitularea religioasă a împăratului

în faţa papei, văzuta, de mulţi bizantini ca o trădare a adevăratei credinţe ortodoxe. în acest context s-a produs ocuparea de către Mehmed al II-lea a capitalei de pe Bosfor în anul 1453, fapt care consolidează decisiv stăpânirea otomană în sud-estul Europei.

***A* doua jumătate a secolului al XV-lea,** dominată de personalitatea lui Mehmed al II-lea, a fost caracterizată de **reluarea ofensivei otomane.** După eşecul încercării de a cuceri Belgradul în 1456, când lancu a obţinut p ultimă victorie majoră, otomanii renunţat la planul unei expansiuni rapide spre Europa centrală şi au trecut la o consolidare pas cu pas a poziţiilor lor. Direcţiei deja tradiţionale de acţiune la Dunărea de Jos şi în Ţara Românească, încununată prin succesul campaniei din 1462, care a marcat trecerea fermă a principatului muntean în sfera de influenţă a Porţii, i s-a adăugat în această etapă o politică închegată de expansiune în zona Mării Negre, politică ce a adus în raza de acţiune a turcilor şi Moldova. După ce acceptase în 1455-1456 să plătească un tribut modic, odată ce Ştefan cel Mare şi-a consolidat domnia prin ocuparea Chiliei şi prin victoria asupra regelui Ungariei la Baia, Moldova s-a implicat într-un serios conflict cu Imperiul otoman, conflict care a durat într-o primă etapă din 1473 până în. 1480. Am arătat mai sus faptul că acest război antiotoman al Moldovei lui Ştefan cel Mare s-a desfăşurat în conexiune nu numai cu acţiunile Ungariei, ci şi cu cele ale Veneţiei şi ale lui Uzun Hasan. Dincolo de avatarurile confruntărilor militare propriu-zise, dincolo de victoriile importante obţinute în mai multe rânduri de Ştefan, conflictul s-a desfăşurat per total în avantajul Imperiului otoman. Astfel, în ciuda intervenţiilor repetate ale lui Ştefan şi ale comandanţilor unguri din Transilvania, Ţara Românească a rămas până la urmă în sfera de influenţă a Porţii. Totodată, plin de consecinţe a fost faptul că în 1475 otomanii au ocupat Caffa şi au transformat hanatul tătar al Crimeii într-un stat vasal şi totodată într-un auxiliar militar preţios împotriva Moldovei şi ulterior şi împotriva altor state. Ca atare, tratatul de pace din 1480 consemna un echilibru în general favorabil Imperiului otoman, în cadrul căruia Ştefan îşi păstra încă toate posesiunile, dar plătea un tribut dublu. După o scurtă fază de reluare a luptelor de către Ştefan în anul 1481, soldată cu o nouă înţelegere şi cu o reducere a tributului, în 1484 Bayezid

al II-lea a declanşat un atac decisiv în urma căruia a cucerit Chilia şi Cetatea Albă, desăvârşind statornicirea controlului otoman în regiunea Mării Negre şi frângând în mare măsură capacitatea de rezistenţă a Moldovei. Dat fiind faptul că regele Matia Convin al Ungariei (1458-1490) acorda prioritate expansiunii în regiunile mai bogate ale Europei centrale, preferând perfectarea unor armistiţii cu turcii sau dacă aceasta nu era cu putinţă purtarea unui război de anvergură limitată, de uzură, că Polonia s-a dovedit şi ea puţin dispusă la o angajare masivă împotriva Porţii, şi că resursele umane şi materiale ale Moldovei erau tot mai neîndestulătoare pentru purtarea cu succes a războiului, Ştefan a acceptat în anul 1486 să încheie o pace durabilă cu Imperiul otoman, reluând plata tributului, recunoscând stăpânirea otomană asupra celor două porturi ocupate în 1484 şi acceptând să-şi alinieze chiar într-o oarecare măsură politica externă celei a Porţii. Ca atare, la capătul acestei noi etape de expansiune otomană poziţiile turceşti la Dunărea de Jos erau consolidate, iar principatele româneşti extracarpatice intraseră amândouă în sfera de influenţă a Porţii, dominaţia otomană fiind însă mai accentuată asupra Ţării Româneşti decât asupra Moldovei.

Sfârşitul secolului al XV-lea şi primele două decenii ale secolului al XVI-lea au reprezentat o perioadă de relativă acalmie militară la fruntariile dunărene ale Imperiului otoman, care era absorbit de politica mediteraneană şi mai ales de pericolul safavid şi de subversiunea şiită din Orient. Calmul politico-militar, desigur relativ deoarece între otomani şi unguri a mai avut loc un război în 1499-1503, a permis realizarea unei anumite creşteri demografice şi prosperităţi economice în această zonă, inclusiv în spaţiul românesc.

Odată tranşate rivalităţile din Orient prin victoriile şi cuceririle lui Selim I, Imperiul otoman a reluat sub Süleyman expansiunea spre centrul Europei. Rezultatul cel mai marcant al acestei direcţii de expansiune a fost **zdrobirea regatului Ungariei,** prefaţată de cucerirea Belgradului în 1521, realizată militar prin victoria de la Mohács din 1526 şi desăvârşită politic în două etape, mai întâi prin impunerea ca rege vasal al celei mai mari părţi a Ungariei a lui Ioan Zápolya iar după moartea acestuia (1540) prin transformarea părţii centrale a Ungariei în beylerbeylikul de Buda şi a Transilvaniei într-un principat distinct, vasal Porţii. Victoria categorică a Imperiului

otoman în conflictul cu Ungaria a avut consecinţe importante asupra Ţărilor Române. Chiar dacă încercarea lui Mehmed, sangeacbeyul de Nico- pol, de a trece Ţara Românească sub directa sa administraţie a eşuat, **dominaţia otomana asupra Ţărilor Române s-a întărit,** încercarea lui Petru Rareş de a opri această evoluţie fiind zdrobită de sultan prin campania din 1538. Totodată, Imperiul otoman a anexat acum o serie de noi teritorii româneşti (Bugeacul, Brăila, Banatul), care, adăugate mai vechilor cetăţi-stăpânite la nord de Dunăre (Giurgiu, Turnu, Chilia, Cetatea Albă), s-au constituit într-o puternică reţea de control politico-militar asupra statelor româneşti. în aceste condiţii rezistenţa militară a Ţărilor Române împotriva Imperiului otoman a devenit extrem de riscantă din punct de vedere practic, recursul la ea fiind tot mai rar. Totodată amestecul crescând al Porţii în politica internă a statelor româneşti şi creşterea rapida a obligaţiilor economice faţă de aceasta au marcat o certă deteriorare a statutului Ţărilor Române şi au provocat ample transformări în societatea românească.

Odată cu aceasta relaţiile româno-otomane intrau într-o nouă fază, când rezistenţa militară a devenit mai degrabă excepţională şi locul ei a fost luat de integrarea în sistemul politic şi economic otoman. înainte însă de a trece la analiza acestei faze noi, se cuvine să fie clarificate câteva aspecte privind **bilanţul celor aproape două secole de tenace rezistentă militară antiotomana á Tarilor Române.**

Luptele cu turcii au jucat un rol important în definirea conştiinţei **de** sine a românilor. **Memoria colectivă** a păstrat la loc de cinste o serie de voievozi militari şi de victorii obţinute împotriva turcilor pentru apărarea Europei creştine, iar atunci când peste unii dintre domnitori şi peste unele dintre fapte s-a aşternut uitarea, aceştia au fost «redescoperiţi creator» de istoriografia naţională a ultimelor două secole. Această istoriografie a cultivat însă şi unele ambiguităţi în legătură cu unele aspecte importante.

Mai întâi, nu trebuie pierdut din vedere faptul că, în pofida unor victorii româneşti şi a unor fapte de arme deseori remarcabile, **per total în confruntarea dintre români si otomani învingători au ieşit otomanii,** iar românii au fost totuşi până la urmă învinşi. '

în ceea ce priveşte **funcţia europeană** a rezistenţei româneşti, s-a afirmat uneori în mod abuziv faptul că astfel românii ar fi salvat Europa (apuseană), care a profitat de

aceasta pentru a se dezvolta nestingherită şi în schimb i-a lăsat pe români singuri în faţa turcilor. Este adevărat, rezistenţa românilor i-a ţinut un timp în loc pe otomani, şi se poate aprecia că această întârziere a fost mai mare decât cea pricinuită de alte neamuri, de exemplu de bulgari, dar nu a fost totuşi vorba decât de o întârziere şi nu de o oprire absolută. Pe de altă parte, după cum am arătat şi mai sus, rezistenţa antiotomană nu a avut loc fără nici un ajutor din partea unor forţe venind din alte colţuri ale Europei. De altfel, atitudinea faţă de acest ajutor este extrem de ambiguă. Din punctul de vedere românesc s-ar fi dorit ca toate statele europene (creştine) să acorde prioritate absolută luptei antiotomane şi să participe complet dezinteresat la aceasta, fără nici un gând de expansiune în folos propriu. Aceasta explică preferinţa pentru aliaţii veniri de departe şi reticenţa faţă de hegemonismul puterilor creştine vecine. Este evident că un asemenea altruism politic nu putea deveni regulă nici atunci şi nici în alte epoci istorice. De altfel, nici pentru români lupta antiotomană nu a fost de regulă rezultanta unui imperativ moral, ci mai ales o necesitate pragmatică de supravieţuire. Desigur, s-au păstrat o serie de scrisori ale domnilor români sau menţiuni ale cronicilor care mărturisesc faptul că ei luptă pentru creştinătate şi nu pentru promovarea propriilor interese. Aceste declaraţii trebuie însă de cele mai multe ori tratate cu circumspecţie. Cele mai multe scrisori domneşti de acest fel erau redactate cu un scop precis, fiind menite să convingă pe destinatari să sprijine politic, militar şi/sau financiar pe expeditori, astfel încât întreg conţinutul lor era subordonat acestui scop principal. De aceea, este îndoielnic că aceste declaraţii reprezentau întotdeauna fidel şi în întregime convingerea intimă a domnilor şi că aceştia nu aveau şi propriile lor rezerve mentale. Dar dacă la nivelul politic de vârf pare destul de sigur că motivaţiile erau mai degrabă pragmatice, este mai dificil de ştiut ce se gândea despre rosturile luptei antiotomane în straturile adânci ale societăţii. Fără a intra deci într-o discuţie mai amplă asupra unei probleme pentru care baza documentară este extrem de săracă, trebuie totuşi precizat faptul că în spaţiul românesc în secolele XIV-XVI termenii «Europa» şi «european» nu spuneau încă nimic, cei care contau fiind cei de «creştin» şi «creştinătate», a căror arie de cuprindere nu era însă definită

prea precis. Am arătat de altfel mai sus oscilaţiile între ostilitatea faţă de turcul «păgân» şi cea faţă de «papistaş».

Se poate aprecia că principala urmare pozitivă a rezistenţei antiotomane a fost **salvgardarea existenţei statale a Ţărilor Române** într-o perioadă când majoritatea statelor din jur erau lichidate şi transformate în provincii otomane. Mai dificil este de apreciat în ce măsură conservarea fiinţei statale a Ţărilor Române s-a datorat rezistenţei armate sau altor factori. Această problemă a frământat mult pe istorici, exemplar fiind în acest sens un studiu celebru al lui

P *P.* Panaitescu din 1947 intitulat *De ce nu au cucerit Turcii Ţările Române?;* recent problema a fost reluată într-un studiu cu un titlu asemănător de Mihai Maxim. Care este concluzia ce se poate desprinde în această privinţă? Mai întâi, răspunsul că otomanii n-au cucerit Ţările Române din cauza rezistenţei româneşti este corect, dar numai parţial, deoarece, după cum am văzut deja mai sus, din confruntarea româno-otomană până la urmă au ieşit învingători otomanii. Ca atare, nu rezistenţa românească singură i-a determinat pe otomani sa prefere soluţia vasalizării celei a administrării directe, încercând să disceamă ce alţi factori au influenţat opţiunea otomană P P Panaitescu s-a oprit în primul rând asupra factorului geografic: potrivit acestei opinii Tarile Române se aflau oarecum lateral faţa de principala direcţie otomană de expansiune spre Europa centrală, care în general a urmat axa Istanbul-Adrianopol-Sofia-Belgrad-Buda-Vie- na. Ţinând cont de nivelul cunoştinţelor geografice ale oamenilor secolelor XV-XVI şi de mecanismele concrete de funcţionare a expansiunii otomane această teză se cuvine a fi nuanţată: fără ca Ţările Române să se fi aflat în afara orizontului de expansiune al Imperiului otoman, transformarea lor în provincii otomane nu era indispensabilă pentru continuarea expansiunii otomane spre regiunile mai bogate şi mai importante strategic din Europa centrală sau de pe litoralul nordic al Mării Negre. Alţi factori care au fost invocaţi în încercările de a explica persistenţa statelor româneşti au fost teama Porţii de complicaţii diplomatice, îndeosebi dorinţa de a menaja Polonia, care era un aliat necesar împotriva Habsburgilor şi care se opunea transformării Moldovei în «paşalâc», şi rentabilitatea economică superioară pentru otomani *a* regimului dominaţiei indirecte faţa de cel al administrării directe. Multitudinea factorilor care s-au

împletit în asigurarea continuităţii statale româneşti necesită totuşi unele decantări în ceea ce priveşte însemnătatea lor relativă în diverse momente ale relaţiilor româno-otomane, deoarece pare evident că nu toţi factorii au avut aceeaşi însemnătate în toate momentele şi în cazul tuturor celor trei state româneşti. Totodată, nu trebuie pierdut din vedere faptul că, mai ales în secolele XIV-XV Imperiul otoman a practicat pe scară largă sistemul vasalizării statelor care intrau în zona sa de dominaţie. Acest sistem al statelor vasale era, după caz, fie o primă etapă căreia îi urma apoi transformarea în provincie otomană pro- priu-zisă, fie o soluţie comodă şi durabilă pentru teritorii greu de

controlat din punct de vedere politic şi militar. Aici s-ar cuveni semnalat faptul că zonele-cheie ale Tării Româneşti (şi Moldovei) erau cele mai dens locuite din Subcarpaţi, în timp ce sudul era mai slab populat, împădurit şi deci impropriu asigurării logistice a unei prezenţe militare otomane masive în zonele din nord; în plus, zonele din Subcarpaţi, care, repetăm, erau cele care contau cu adevărat atât în Ţara Românească cât şi în Moldova, erau deosebit de expuse intervenţiilor din Transilvania, intervenţii în mod firesc ostile unei instalări otomane nemijlocite la trecătorile Carpaţilor. Trebuie însă avut în vedere faptul că opţiunea pentru vasalizare, prevalentă în tot cursul secolelor XIV-XV nu excludea o ulterioară schimbare de atitudine, mai ales atunci când în secolul al XVl-lea raportul de forţe s-a modificat decisiv în avantajul Imperiului otoman. De altfel, în secolul al XVI-lea au şi existat două încercări reale de transformare a Ţărilor Române în provincii otomane propriu-zise. Prima dintre ele a fost o iniţiativă locală a sangeacbeyului de Nicopol, Mehmed, care a încercat să profite de incertitudinile interne ale Ţării Româneşti după moartea Iui Neagoe Basarab (1521) pentru a-şi extinde administraţia la nord de Dunăre. Această tentativă a întâmpinat împotrivirea energică a celei mai mari părţi din societatea munteană în frunte cu Radu de la Afumaţi (1522-1529), care a fost sprijinit eficient de forţele ungare din Transilvania. După trei ani de lupte cu succes schimbător, sultanul Siileyman a considerat că această încercare costa prea mult şi ca mai importantă este confruntarea directă cu Ungaria. De aceea, el a pus capăt tentativelor lui Mehmed bey şi l-a recunoscut domn pe Radu de la Afumaţi în schimbul prestării personale a omagiului de credinţă, a reluării plăţii tributului (uşor majorat) şi mai ales a

desprinderii din alianţa cu regatul Ungariei, element important în pregătirea campaniei otomane din 1526, soldată, după cum se ştie, cu marea victorie de la Mohăcs. Cea de-a doua încercare de transformare în «paşalâc» a avut loc în 1595 şi a fost o urmare directă a ridicării la luptă a Ţărilor Române din 1594. Decizia otomană în acest sens, adoptată acum la nivelul puterii centrale, concretizată deja prin numirea unor beylerbey pentru Moldova şi Ţara Românească şi printr-un efort militar substanţial pentru aplicarea ei practică, a fost abandonată datorită împotrivirii Poloniei în cazul Moldovei (armata cancelarului Jan Zamoyski a impus în toamna anului 1595 ca domn al Moldovei pe Ieremia Movilă şi a determinat Poarta să se împace

cu această soluţie) şi datorită reacţiei militare conjugate a celor trei state româneşti în cazul Ţării Româneşti, unde armata marelui vizir Sinan-paşa a suferit o severă înfrângere. Se poate totuşi aprecia că aceste încercări otomane de,a promova o soluţie radicală în relaţiile cu Ţările Române au fost mai degrabă excepţionale. Soluţia vasalizării s-a dovedit mai comodă din punct de vedere militar cât timp principalul adversar la hotarele nordice ale imperiului a fost regatul Ungariei. După dispariţia regatului Ungariei, când considerentele militare nu mai erau atât de importante, interesele economice (mai ales în ceea ce priveşte Ţara Românească), diplomatice (menajarea Poloniei prin păstrarea autonomiei Moldovei şi Transilvaniei) şi politice (rivalitatea cu Habsburgii în Ungaria şi Transilvania) au trecut în prim plan.

4. Dominaţia otomană şi impactul ei asupra Ţărilor Romane

Instaurarea dominaţiei otomane asupra Ţărilor Române a fost un proces treptat. Analiştii acestui proces au distins mai multe **etape,** cele mai importante fiind considerate plata haraciului ca răscumpărare a păcii, «suzeranitatea protectoare» însoţită de alinierea politicii externe, şi în final «suzeranitatea efectivă şi restrictivă» (Tahsin Gemil). Distincţia dintre diferitele etape nu este absolută, multe dintre treceri realizându-se prin acumulări progresive şi nu prin rupturi brutale. Mai importantă este sesizarea diferenţelor de intensitate a dominaţiei otomane asupra celor trei state româneşti: această dominaţie a fost mai timpurie şi mai accentuată asupra Tării Româneşti, mai târzie şi mai puţin completă asupra Moldovei, şi în fine mai uşoară asupra Transilvaniei, în cazul căreia se poate aprecia că nici nu s-a trecut cu adevărat de la stadiul suzeranităţii protectoare la cel al suzeranităţii efective şi restrictive.

O problemă care a frământat mult pe istoricii relaţiilor romă- no-otomane a fost acelea dacă au existat acte scrise (tratate sau acorduri explicite) care să fixeze limitele dominaţiei otomane asupra Tarilor Române. Este aşa-numita problemă a Capitulaţiilor. încă din anul 1908 istoricul Constantin Giurescu a demonstrat faptul ca tratatele

invocate de boierii români începând cu anul 1772 în tratativele purtate de marile puteri pentru reglementarea problemei orientale, tratate publicate şi comentate copios de istoriografia secolului al XlX-lea, reprezintă falsuri târzii realizate de. aceşti boieri cu scopul de a obţine o îmbunătăţire a statutului Ţărilor Române. Faptul că unii istorici au continuat şi după anul 1908 să publice aceste variante ale tratatelor româno-otomane considerându-le autentice constituie doar un caz flagrant de neprofesionalism. Demonstraţia lui Constantin Giurescu elimină însă din discuţie numai aceste texte publicate în secolul al XlX-leâ, nu şi posibilitatea reală ca acordurile româno-otomane să fi fost consemnate prin alte texte. De altfel, o serie de istorici au reliefat faptul că boierii români de la sfârşitul secolului al XVIII-lea nu au procedat la o invenţie pur şi simplu, ci au sintetizat o tradiţie istorică mai veche cu privire la condiţiile în care Ţările Române s-au «închinat» turcilor, tradiţie pe care apoi au «ajustat-o» conform imperativelor momentului în care realizau falsul. Din acest motiv aceste texte corespund mai mult dezideratelor româneşti din secolul al XVIII-lea decât practicii otomane din secolele XIV-XVI.

Specialiştii istoriei otomane au propus o altă cale de analiză a problemei «Capitulaţiilor». Ei au pornit de la constatarea că statutul Ţărilor Române, deşi deosebit de al majorităţii ţărilor din jur, nu este totuşi singular în lumea dominată de Poartă. Astfel, regimuri de vasalitate asemănătoare au mai cunoscut pentru un timp majoritatea statelor balcanice, şi în mod la fel de durabil ca şi Ţările Române Raguza, micile state creştine din Georgia şi hanatul tătar musulman din Grimeea. Totodată, dat fiind faptul că în relaţiile dintre Imperiul otoman şi Ţările Române otomanii au fost partenerul cel mai puternic, s-a considerat că trebuie, analizată în primul **rând concepţia** otomană despre relaţiile de acest fel. Această concepţie, derivând din cea general islamică, porneşte de la ideea că lumea se împarte în mod esenţial în *dar al-Islam* («casa Islamului») şi *dar al-harb* («casa războiului») . Acestor două categorii fundamentale experienţa concretă a relaţiilor cu comunităţile nemusulmane le-a adăugat o a treia, *dar* al-'ahd'(literal «casa legământului», cu sensul de «casa păcii»). în ciuda faptului că acordarea unui regim de *'ahd* unor comunităţi nemusulmane fusese

legitimată prin exemplul profetului Muhammad în relaţiile cu comunitatea creştină de la Nadjiran din Arabia, şcolile musulmane de interpretare teologico-juridica a şeriat-ului (legea musulmană) au adoptat poziţii oscilante şi uneori echivoce în această privinţă. Astfel, şcoala hanefită, dominantă în lumea otomană, a refuzat să considere *dar al-'ahd-ul ca o* categorie de rang egal cu *dar ăl-Islam* şi cu *dar al-harb* şi a oscilat între a considera teritoriile Wid fie ca o parte componentă a «casei Islamului» *('ahd ad-dhimmma),* fie ca bucurându-se de un regim excepţional, provizoriu, a cărui respectare nu era obligatorie dacă înceta să mai fie folositoare comunităţii islamice. Totodată, caracterul echivoc şi excepţional al regimului de *'ahd* s-a repercutat şi asupra naturii actelor care consfinţeau acest regim, numite *'ahd-nâme* («carte de legământ» sau «carte de pace»), şi care, chiar dacă pe fond făceau obiectul unor negocieri prealabile, din punct de vedere formal erau acte unilaterale, acordate ca un mare favor de partenerul musulman beneficiarului nemusulman. Această prezentare foarte succintă a concepţiei musulmane, care trebuie desigur completată cu pragmatismul factorilor de conducere ai imperiului, este suficientă pentru a evidenţia distanţa uriaşă dintre concepţiile celor doi parteneri în relaţiile dintre Imperiul otoman şi Ţările române. De-a lungul întregii perioade studiate de noi românii şi otomanii au înţeles în mod diferit relaţiile dintre ei, echivocurile contribuind la a conferi un caracter de persistent provizorat acestor relaţii. De altfel, nici textele de *'ahd-nâme* cunoscute până acum nu excelează prin precizie. Astfel, au fost publicate deja mai multe *'ahd-nâme-\e* pentru Transilvania datând din perioada principatului (regretatul profesor Mihail Guboglu afirma chiar că el ar fi depistat în arhivele turceşti 39 de astfel de documente, dintre care numai o mică parte au fost publicate) şi o copie după un asemenea act acordat de Mehmed al II-lea lui Ştefan cel Mare probabil în anul 1480, la care se adaugă un mare număr de menţiuni indirecte despre existenţa unor alte acte de acest fel. Studiul acestora evidenţiază, dincolo de excesele retorice specifice cancelariei otomane, câteva elemente comune, care pot fi considerate tipice pentru asemenea *'ahd-nâmede:* recunoaşterea superiorităţii partenerului musulman, formula *dosta dost ve düsmana düsman olub* («să fie prietenul prietenilor şi duşmanul duşmanilor») semnificând alinierea politicii-exteme la cea a Imperiului otoman, cuantumul haraciului şi declaraţia sultanului de a acorda pacea partenerului nemusulman, ceea ce de obicei semnifica şi neamestecul său în treburile interne

ale acestuia, aspect care însă de obicei nu era menţionat special.

Echivocul statutului de *'ahd* şi precizia scăzută a 'a/id-ndme-lelor au generat o anumită fluiditate a relaţiilor româno-otomane, al căror conţinut concret a variat considerabil în funcţie de diversele modificări ale raporturilor de forţe. Un moment decisiv în modificarea acestui raport de forţe a fost al doilea sfert al secolului al XVI-lea, când eliminarea regatului Ungariei, stabilirea fermă a unor relaţii de cooperare cu Polonia, întărirea reţelei de cetăţi de supraveghere în imediata vecinătate a Ţărilor Române şi succesul categoric al expediţiei de pedepsire a lui Petru Rareş din 1538 au conferit Imperiului otoman o capacitate sporită de control şi intervenţie în afacerile româneşti. Aceasta s-a tradus printr-un **amestec otoman crescând în numirea domnilor,** voinţa sultanului şi jocurile de interese de **la** Istanbul prevalând categoric asupra factorilor locali din Ţările Române. Semnificativ este şi faptul că înlocuirea domnilor români direct printr-un firman de la Istanbul, chiar dacă mai presupunea unele precauţii diplomatice şi militare, luate însă mai mult pentru a preveni fuga domnilor destituiri cu vistieria, nu mai necesita în mod obişnuit o intervenţie militară în forţă, ci doar trimiterea unui mic detaşament împreună cu noul domnitor. Cazul de împotrivire energică la înlocuire al lui Ion vodă cel Cumplit (1572-1574) a fost mai degrabă excepţional şi pedepsit exemplar, atât în ceea ce priveşte domnul rupt în bucăţi de cămile, cât şi în ceea ce priveşte ţara jefuită crunt de tătari. Numirea domnilor direct de la Istanbul se impune diferenţiat în cele trei state româneşti. în Ţara Românească ea devine regula după 1545, din 13 instalări efective în domnie în intervalul 1545-1594 în 11 cazuri domnul fiind numit direct de către sultan (inclusiv Mihai Viteazul în 1593) iar în celelalte 2 cazuri sultanul recunoscând ca domn pe fiul domnului decedat pe tron ca fidel al Porţii. în Moldova numirea directă alternează mai întâi cu alegerea internă între 1538 şi 1572 (la fel ca în Tara Românească înainte de 1545) şi devine regula abia după 1572. în schimb, în Transilvania Poarta s-a mulţumit să-şi rezerve dreptul de a confirma pe principii aleşi de către dietă, fapt care reflectă interesul otomanilor de a menaja categoriile privilegiate din principatul intracarpatic a căror alianţă o considera utilă în rivalitatea cu Habsburgii.

Aducerea domniei din Ţara Românească şi Moldova la discreţia factorilor de decizie otomani a facilitat **sporirea presiunii economice otomane asupra Ţărilor Române.** Această presiune a îmbrăcat forme multiple, cererile de produse şi de forţă de munca

împletin- du-se cu cele de bani şi cu restricţiile comerciale. Totuşi, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea elementul cel mai caracteristic a fost **creşterea obligaţiilor băneşti ale** Ţărilor Române către Poartă. Aceste obligaţii cuprindeau atât tributul propriu-zis (haraciul), cât şi darurile protocolare oficiale pentru sultan şi marii dregători otomani (peşcheşuri) şi mai ales sumele secrete acordate ca mită pentru obţinerea sau păstrarea tronului şi pentru eliminarea diverşilor contracandidată. Dintre aceste diverse categorii de plăţi cel mai bine este cunoscută **evoluţia haraciuluî.** Acesta a crescut cel mai puternic în cazul Ţării Româneşti, unde, de la câteva mii de galbeni în prima jumătate a secolului al XV-lea, a atins 10 000 de galbeni sub Vlad Tepeş, a cunoscut apoi unele oscilaţii în cadrul unei tendinţe generale uşor crescătoare atingând 14 000 de galbeni sub Radu de la Afumaţi, 20 000 de galbeni în 1540, apoi brusc 50 000 de galbeni la prima urcare pe tron a lui Mircea Ciobanul (1545), pentru a ajunge după majorări succesive la un maxim de 104 000 de galbeni în intervalul 1574-1583; după devalorizarea asprului (moneda de cont otomană) din anii 1584-1586, deşi haraciul a crescut nominal, valoarea lui în galbeni nu a mai depăşit până la ridicarea la luptă a lui Mihai Viteazul cifra de 84 000 de galbeni. O tendinţă similară, dar cu un cert decalaj valoric, a cunoscut şi haraciul Moldovei: 2000 de galbeni în 1456, 3000 de galbeni înainte de 1473, 6000 de galbeni în 1480, 5000 de galbeni în 1481, apoi poate 10 000 de galbeni sub Petru Rareş (cifră care mai suscită încă discuţii printre specialişti), sigur 15 000 de galbeni în 1541, apoi foarte curând 30 000 de galbeni (în schimbul retrocedării câtorva sate din Bugeac), 40 000 de galbeni în anul financiar 1568/1569, 53 000 de galbeni imediat după 1574, apoi un maxim de 66 000 de galbeni în 1583, pentru ca apoi sa scadă şi el în termeni reali din cauza devalorizării asprului. Pentru comparaţie, haraciul Transilvaniei, care era mult mai bogată şi decât Ţara Românească şi decât Moldova, era mult mai mic, de numai 10 000 de galbeni până în 1575 şi 15 000 de galbeni anual după această dată. Haraciul nu reprezenta însă decât vârful aisberg-ului obligaţiilor băneşti ale Ţărilor Române. **Peşcheşurile** s-au oficializat de **la** mijlocul secolului al XVI-lea, iar totalul lor a ajuns rapid să egaleze valoarea haraciuluî. Cea mai gravă a fost însă sporirea vertiginoasă a sumelor date ca mită *(rüsvet)* sultanului şi marilor dregători în lupta pentru tron, sume care au crescut într-un ritm susţinut şi după devalorizarea asprului, depăşind cu mult cuantumul haraciului şi peşcheşurilor luate la un loc. De exemplu,

pentru a obţine tronul în anul 1583 Petru Cercel a dat mai mult de 1 milion de galbeni, şi acest caz nu a fost deloc singular. în consecinţă, s-a calculat că în deceniul 1581-1590 Ţara Românească a pierdut în raporturile cu Poarta cam 600 000 de galbeni în medie anual, din care haraciul reprezenta mult sub o cincime, iar Moldova peste 300 000 de galbeni anual, ponderea haraciului fiind şi aici de circa o cincime.

Această formidabilă **presiune financiară –** căreia i s-au adăugat, după cum am amintit mai sus, obligaţii de participare cu forţă de muncă si materiale la ridicarea si întreţinerea unor cetăti otomane, contribuţii în produse pentru aprovizionarea Istanbulului şi a marilor armate otomane – a constituit o solicitare foarte severă pentru societatea românească, obligând-o la o serie de **transformări interne** pentru a putea face faţa cerinţelor Porţii.

Prima şi cea mai evidentă transformare a fost **fiscalizaren** întregii societăţi româneşti extracarpatice. Dările interne au sporit într-un ritm rapid, corelat strâns cu curba obligaţiilor băneşti faţă de otomani. Si în acest caz Tara Românească s-a situat «în frunte», cuantumul to- tal al dărilor atingând în anii 1592-1594 un maxim de 15 galbeni/gos- podărie ţărănească, enorm în acea vreme. Desigur, acest cuantum era mai degrabă nominal, deoarece avem indicii dare că el nu a putut fi plătit în întregime, mulţi contribuabili vânzându-se ca rumâni, alegând riscurile evaziunii fiscale sau chiar calea bejeniei. Chiar dacă sumele cu adevărat strânse nu au reuşit să totalizeze 15 galbeni de gospodărie, ci mai probabil numai o jumătate sau ceva peste o jumătate din această sumă (însă cu foarte mari inegalităţi de percepere), fiscalitatea din Ţara Românească se situa pe un loc fruntaş în Europa acelei vremi, justificând pe deplin fuga contribuabililor, uneori chiar si în teritoriile administrate direct de Poartă. în Moldova evoluţia fiscalităţii a fost similară, fără a atinge însă maximele din Ţara Românească. Comparaţiile internaţionale dezvăluie fără echivoc caracterul excepţional al presiunii fiscale din Ţara Românească şi Moldova, care reprezenta o povară cu totul disproporţionată faţă de nivelul economiei din-aceste state.

Tabelul 4: *Cuantumul prelevărilor statale pe cap de locuitor la sfârşitul secolului al XVI-lea*

Statul	galbeni	kg grâu
Anglia (1600)	0,25	21,5

Provinciile Unite (1650)		. 4,5	148
Veneţia (1600)		2	50
Polonia (1580)		0,14	10
Ţara Românească (1590)		2	134
Moldova (1590)		1	67
Transilvania (1590)		0,4	40
Imperiul otoman (1581-		0,5	60
	Banatul otoman	>0,50	>50
	Brăila (1598)	0,91	55
India Mogula (1600)		0,34	86

Sursa:
B. Murgescu, *Circulaţia monetară în Ţările Române în secolul al XVI-lea,* Bucureşti, 1996, p. 288.

Creşterea explozivă a fiscalităţii a avut ca prim efect comer**cializarea forţată** a unei părţi crescânde din roadele muncii ţăranilor. Datorită fiscalităţii ridicate şi a gradului redus de urbanizare, puţine dintre aceste produse îşi găseau debuşeul pe piaţa internă. Aceasta a creat un câmp foarte larg de manevră pentru negustorii străini, ca şi pentru o gamă foarte variată de intermediari, şi a influenţat considerabil structura producţiei pentru piaţă. Cum din cauza costurilor foarte mari transportul la mare distanţă al cerealelor era de obicei economic nerentabil, au precumpănit vânzările'de animale vii şi de produse animaliere. Se adaugă conjunctura comercială a secolului al XVI-lea, când atât Europa apuseană şi centrală, cât şi lumea otomană, au cunoscut o creştere economică şi demografică reflectată de o tendinţă ascendentă a preţurilor care le făcea să atragă mărfurile româneşti. Această combinaţie de factori, presiunea fiscală şi atracţia pieţelor central-europeană şi otomană au stat la baza unui veritabil **boom al exporturilor** Tării Româneşti şi Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Astfel, Moldova exporta probabil 10 000-20 000 de boi anual spre Europa centrală, şi alte câteva mii spre Imperiul otoman; la rândul ei, Ţara Românească exporta şi ea probabil spre 20 000 de boi anual pe piaţa otomană. Se adăugau exporturile de oi spre Imperiul otoman, de ordinul mai multor sute de mii de capete pentru fiecare dintre principatele româneşti extracarpatice, exporturi de sare, de peşte, de miere şi ceară, de piei, de cai, în ani excepţionali de orz şi grâu, de lemn etc.

Deşi indicele exporturilor pe cap de locuitor s-a plasat în Ţara

Românească printre cele mai ridicate din Europa acelei vremi, iar cel din Moldova nu era nici el mult inferior, aceasta nu însemna că şi **condiţiile în care se efectuau aceste exporturi** erau favorabile. Aflaţi sub o teribilă presiune pentru a face rost repede de bani pentru a plăti dări care creşteau mereu, producătorii direcţi erau la latitudinea cumpărătorilor, trebuind de multe ori să vândă la preţuri scăzute contra unor avansuri băneşti acordate de boieri sau de diverşi cămătari. Totodată, aflată la rândul ei în permanentă goană după bani, domnia a început şi ea să intervină în desfăşurarea comerţului, unii domuMncercând să organizeze centralizat exporturile (Alexandru L^^^^hu), iar alţii concedând unor creditori levantini corner- cializarea oilor din diferite judeţe (Petru Şchiopul). Pe de altă parte, începând de pe la mijlocul secolului al XVI-lea autorităţile otomane s-au orientat spre o politică de limitare a preţurilor şi de garantare prioritară a aprovizionării Istanbulului. Această opţiune de politică economică a Porţii, explicabilă prin nevoia de a menaja^ exigenţele unei capitale de o jumătate de milion de locuitori şi cu un potenţial politic exploziv pe măsură, era menită să contracareze tentaţia resimţită de furnizorii tradiţionali ai Istanbulului de a profita de preţurile mai ridicate oferite uneori de negustorii veniţi din Europa creştină. în acest context economic general se încadrează şi restricţiile pe care Poarta a încercat să le impună exporturilor româneşti, măsuri care, aşa după cum am arătat cu un alt prilej, au fost abuziv şi înşelător numite «monopolul comercial otoman», deşi nu au avut un caracter sistematic şi atotcuprinzător şi deşi au fost puţin eficiente din punct de vedere economic. De fapt, **nu a existat niciodată un monopol comercial otoman asupra Ţărilor Române,** şi nici ceva care să poată măcar aproximativ să fie numit astfel. **Au existat însă multiple intervenţii ale factorilor politici în desfăşurarea comerţului,** şi, datorită raportului de putere politică dintre cele două părţi, presiunile otomane au fost mai numeroase şi mai puternice. Interven- ţionismul comercial otoman s-a manifestat mai întâi prin comenzi de stat vizând furnizarea de cai şi orz pentru armată, de oi, vite mari, sare şi cereale pentru Istanbul, produse care urmau să fie vândute la preţuri oficiale fixe, şi uneori nu plătite cu bani gheaţă, ci socotite în contul haraciului. S-au adăugat apoi şi restricţii de export referitoare la caii moldoveneşti (1566) şi apoi la vitele mari şi la oi (1568). în fine, la începutul ultimului deceniu al secolului al XVI-lea s-a ajuns la rezervarea unor cantităţi fixe şi chiar a unor unităţi administrative din interiorul Ţărilor Române ca zone exclusive de aprovizionare a unor instituţii otomane. Este de remarcat totuşi caracterul discontinuu al acestor măsuri, ca şi

eficacitatea lor redusă chiar din punctul otoman de vedere. Astfel, nici otomanii şi nici domnia nu aveau mijloacele necesare pentru a controla cu adevărat întregul comerţ, iar preţurile oferite de otomani, cu cât erau mai scăzute cu atât sporeau[1] stimulii economici pentru negoţul de contrabandă. Ca atare, politica comercială otomană nu a reuşit să mărească oferta de produse româneşti pentru piaţa otomană, ci doar să menţină preţurile scăzute la produsele care, dintr-un motiv sau altul, nu puteau fi exportate şi pe alte pieţe decât cele aflate sub controlul autorităţilor centrale otomane. în consecinţă măsurile luate de Poartă nu şi-au atins decât în mică măsură scopul propus de iniţiatorii lor, dar au reuşit să diminueze veniturile obţinute din exporturi de Ţările Române. Pe de alta parte, creşterea exporturilor Ţării Româneşti şi Moldovei era blocată de rigidităţile producţiei agricole, de sincopele generate de lipsa stimulilor economici pozitivi şi de dezorganizarea unei mari părţi a gospodăriilor ţărăneşti din cauza exceselor fiscalităţii, care obliga la înstrăinarea unor elemente ţinând de aparatul productiv al acestor gospodării. în aceste condiţii, în ciuda exporturilor ridicate şi a scăderii drastice a importurilor, balanţa comercială puternic activă nu a fost suficientă pentru a acoperi totalitatea sumelor necesare pentru plăţile către Poartă.

Dezechilibrul generat de creşterea obligaţiilor băneşti către Poartă s-a **propagat în întreaga structură socială** a principatelor româneşti extfăcarpatice. Deosebit de grav au fost loviţi ţăranii liberi, incapabili să facă faţă dărilor crescânde şi obligaţi mai întâi să se împrumute în condiţii cămătăreşti şi apoi în destule cazuri sa-şi vândă pământul şi/sau să se vândă pe sine. Unul dintre paradoxurile acestei perioade a fost aceea că în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, într-un context general de creştere a preţurilor, preţul satelor din Ţara Românească a scăzut datorită numărului prea mare de sate scoase la vânzare. Ruinarea unei mari părţi a ţărănimii libere a fost un proces

care a favorizat în primul rând boierimea, în timp ce domnii, deşi participă şi ei la achiziţiile de sate şi de rumâni, nu au reuşit să păstreze în mod durabil aceste achiziţii. în plus, domnia era defavorizată de declinul păturilor intermediare şi de polarizarea socială crescândă a societăţii, care o lăsa fără elemente pe care să le poată opune influenţei marii boierimi. Rumânirea era însă numai una dintre soluţiile pe care le puteau adopta ţăranii aflaţi în imposibilitate de a-şi plăti dările. încă mai periculoasă pentru interesele domniei era fuga j contribuabililor, fie în interiorul Ţării

Româneşti sau Moldovei, de obicei în înţelegere cu boierii care le acordau adăpost cu scopul de a opri pentru ei o parte cât mai mare din plusprodusul acestor ţărani, fie în afara hotarelor,'uneori chiar în teritoriile otomane, unde fiscalitatea era mult mai uşoară.

Astfel, domnia se găsea prinsă. într-un cerc vicios. Creşterea dărilor stimula evaziunea fiscală şi conducea la îngustarea bazei contribuabile, astfel încât veniturile fiscale totale stagnau sau chiar se diminuau. Totodată, veniturile din exporturi, deşi crescuseră foarte mult, nu reuşeau să ţină pasul cu plăţile către otomani. în disperare . de cauză tot mai mulţi domni au încercat să impună la diverse dări şi pe privilegiaţi, ceea ce s-a dovedit dificil din punct de vedere politic şi puţin eficace economic, să stoarcă de la unii boieri şi de la mănăstiri ■ diverse sume excepţionale, şi – cale comodă pe termen scurt, dar de- . zastruoasă pe termen mai lung – să împrumute sumele necesare de la diverşii cămătari din Istanbul şi din alte centre ale lumii otomane. Acumularea în timp a acestor datorii grevate de dobânzi considerabile (50% anual nu era un caz excepţional) şi transmiterea lor silită de la un domn la altul au făcut ca Aron Tiranul al Moldovei să aibă datorii de 1,5 milioane de taleri (1 milion de galbeni) iar Mihai Viteazul de 700 milioane de aspri (5,8 milioane de galbeni la cursul oficial, ceva mai puţin la cursul liber al pierii). Asemenea datorii externe uriaşe, care, calculate pe cap de locuitor, plasează Ţara Românească pe primul loc în Europa acelei vremi, iar Moldova şi ea pe un loc «fruntaş», nu puteau fi plătite într-o perspectivă realistă, ceea ce evidenţiază o dată mai mult faptul că exploatarea excesivă din partea Porţii în anii premergători ridicării la luptă din 1594 eroda însăşi baza acestei exploatări.

în aceste condiţii a avut loc ridicarea la luptă antiotomană din 1594. Această ridicare la luptă a fost numită numai cu parţială îndreptăţire «momentul Mihăi Viteazul», întrucât ea a angajat toate cele trei state româneşti, iar Transilvania lui Sigismund Báthory şi Moldova lui Aron Tiranul s-au angajat chiar anterior Ţării Româneşti în lupta antiotomană. Pe de altă parte explicarea acestei ridicări la luptă prin excesele exploatării otomane este şi ea incompletă. Această motivaţie a fost deosebit de pregnantă în cazul Ţării Româneşti, ceea ce şi explică larga susţinere socială a acţiunii antiotomane a lui Mihai. Explicaţia economică este valabilă şi în cazul Moldovei, fără însă ca aici să fie la fel de constrângătoare ca în Ţara Românească. în fine, o explicaţie de acest fel nu este deloc relevantă în cazul Transilvaniei. Aceasta

invită la luarea în calcul a altor motivaţii ale acestei ridicări la luptă, în primul rând a contextului politic internaţional dominat de reluarea războiului dintre otomani şi Habsburgi în Ungaria şi de eforturile imperiale şi papale pentru alcătuirea unei largi coaliţii antiotomane numită Liga Sfântă. Declanşarea acestui război oto-, mano-imperial pe de o parte obliga Ţările Române la o opţiune clară, neutralitatea fiind cu neputinţă deoarece Poarta cerea un sprijin financiar, logistic şi uman concret, şi pe de altă parte oferea şansa imobilizării unei părţi importante din forţele otomane în lupta cu trupele habsburgice. Aderarea lui Sigismund Báthory la Liga Sfântă a avut şi motivaţii ţinând de politica internă a principatului Transilvaniei. Astfel, Sigismund Báthory încerca să întărească puterea princiară în dauna marilor nobili şi a stărilor şi favoriza în acest scop catolicismul şi Contrareforma, ceea ce îndemna la apropierea de papalitate şi imperiu, cu atât mai mult cu cât din aceleaşi motive adversarii calvini ai Bâthoreştilor se situau pe poziţii filootomane. Totodată, Sigismund Báthory nutrea planuri grandioase de instaurare a hegemoniei sale asupra statelor româneşti extracarpatice şi de. restaurare sub stăpânirea sa a regatului antic al Daciei, ceea ce în mod evident nu se putea realiza cu aprobarea Porţii. Aceste consideraţii speciale explică de ce pe de o parte Sigismund Báthory a trebuit să reprime sângeros împotrivirea stărilor privilegiate şi a unei părţi a marii nobilimi faţă de noul curs de politică externă a Transilvaniei şi pe de altă parte de ce relaţiile sale cu voievozii Moldovei şi Tării Româneşti nu au fost scutite de tensiuni şi echivocuri.

Evenimentele militare sunt relativ bine cunoscute. Transilvania a intrat în războiul antiotoman în cursul anului 1594 cu destule frământări interne si oscilaţii determinate de refuzul initial al dietei T 7, de a susţine iniţiativa princiară, iar participarea ei la lupte a fost modestă în acel an, limitându-se la hărţuieli de frontieră în Banat şi în Partium, fără ca armata otomană principală în frunte cu marele vizir să considere necesar să părăsească teatrul de luptă împotriva austriecilor pentru a face faţă noului adversar. în toamna anului 1594 s-au angajat în luptă şi Moldova şi Ţara Românească, după un scenariu care prezintă numeroase similitudini, cu măcelărirea cămătarilor otomani urmată de atacuri asupra cetăţilor otomane de graniţă. Acţiunea principatelor extracarpatice, îndeosebi cea a Tării Româneşti, constituia un pericol considerabil pentru Imperiul otoman, cu atât mai mult cu cât linia Dunării de Jos era relativ lipsită de trupe şi cu cât populaţia creştină din Balcani era şi ea într-o stare de agitaţie care putea avea

consecinţe ce erau greu de anticipat. Chiar dacă zvonurile care au circulat despre pericolul ca Mihai să atace direct Istanbulul nu ţineau cont de limitele potenţialului militar al Ţării Româneşti, acţiunea lui Mihai periclita comunicaţiile armatei principale din Ungaria cu restul imperiului şi ameninţa cu crearea unui focar de război deosebit de virulent la Dunărea de Jos. în consecinţă, după eşecul unei încercări de a reprima rebeliunea munteană cu ajutorul tătarilor în iarna 1594-1595, otomanii s-au văzut siliţi să mute centrul de greutate al efortului lor militar pentru anul 1595 la Dunărea de Jos. încercarea de a anexa nemijlocit Moldova şi Ţara Românească şi campania lui Sinan-paşa în Ţara Românească, desfăşurată cu o armată strânsă în grabă, de valoare mediocră (trupele cele mai bune erau imobilizate pe frontul din Ungaria) au eşuat în faţa forţelor creştine superioare rezultate din cooperarea militară a celor trei state româneşti. Experienţa acestui eşec, ca şi dificultatea reală de a purta un război de anvergură pe teritoriul slab locuit şi secătuit al Tării Româneşti, a convins pe otomani că soarta conflictului putea fi decisă mai lesne şi mai sigur în Ungaria. Ca atare, principalul efort militar otoman din anul 1596, la care a participat personal sultanul Mehmed al III-lea, s-a desfăşurat în Ungaria şi s-a soldat cu o importantă victorie obţinută la Mezőkeresztes asupra armatelor austria-co-transilvănene.

Din **perspectiva războiului de ansamblu** intrarea în luptă a Tarilor Române a reprezentat pe de o parte o diversiune majoră, care le-a oferit Habsburgkor un anume răgaz în luptele din Ungaria, şi pe de altă parte un element care a echilibrat într-o oarecare măsură foitele aflate în luptă. Totuşi, cu excepţia anului 1595 spaţiul românesc a fost numai un teatru de război secundar comparativ cu frontul principal din Ungaria. La acest fapt au contribuit atât convingerea factorilor de conducere otomani că o victorie decisivă împotriva austriecilor va conduce automat şi la stingerea focarului de război de la Dunărea de Jos, cât şi destrămarea unităţii de acţiune a celor trei state româneşti prin desprinderea Moldovei din frontul antiotoman în toamna anului 1595, când, armata polonă a instalat ca domn pe Ieremia Movilă. Pe de altă parte, experienţa distrugerilor din 1595 şi dificultăţile pe care le întâmpina în alcătuirea şi susţinerea financiară a unei armate de mercenari suficient de numeroase l-au îndemnat şi pe Mihai să evite după 1596 o confruntare majoră cu turcii, preferând chiar să le trimită uneori unele sume simbolice ca haraci.

După 1595 situaţia politică a.fost complicată de faptul că hegemonia în spaţiul românesc nu şi-o mai disputau numai otomanii şi austriecii, ci şi polonii. Fiecare dintre aceste puteri a încercat să se sprijine pe diverşi factori politici

locali: Polonia pe Movileşti şi pe Andrei Báthory, Habsburgii pe Sigismund Báthory (într-o primă fază) şi pe Mihai Viteazul. Aceşti interpuşi nu erau însă lesne de controlat, ei având uneori iniţiative proprii în contradicţie cu interesele puterii care-i sprijinea (de exemplu, în toamna anului 1598 Sigismund Báthory, care cedase Transilvania împăratului Rudolf al II-lea, s-a întors brusc şi a preluat din nou conducerea principatului, cedându-l apoi după câteva luni vărului său filopolon Andrei Báthory). Pe de alta parte, nici aceşti factori de putere locali nu se puteau menţine pe o durată mai lungă fără sprijinul uneia sau alteia dintre marile puteri.

în acest context general trebuie integrat **momentul unirii din 1599-1600.** Nu vom zăbovi acum asupra evenimentelor politico-mi- litare (campania lui Mihai din Transilvania din toamna anului 1599, cea din Moldova din primăvara anului 1600, rebeliunea nobiliară din august-septembrie 1600, înfrângerea lui Mihai de către trupele imperiale ale lui Basta aliate cu nobilii transilvăneni la Mirăslău, alungarea lui Mihai din Moldova şi Ţara Românească de către expediţia polonă condusă de cancelarul Zamoyski în toamna anului 1600, împăcarea cu împăratul Rudolf al II-lea, revenirea lui Mihai şi Basta în Transilvania, victoria de Ia Guruslău, asasinarea lui Mihai la Turda), care sunt în general bine cunoscute. Ne vom opri însă asupra a două aspecte care mai suscită încă dispute printre specialişti.

Primul priveşte **motivaţiile acţiunilor lui Mihai.** Disputa nu priveşte faptul dacă Mihai avea sau nu intenţia să menţină unirea celor trei state româneşti; în această privinţă este clar că Mihai avea de gând să păstreze sub autoritatea sa toate teritoriile pe care reuşise să le cuprindă cu sabia. Controversate sünt însă mobilurile acţiunii sale de preluare a controlului asupra Transilvaniei şi apoi a Moldovei, ca şi modul în care el concepea viitorul înjghebării sale politice. în legătură cu acestea se confruntă două opinii: potrivit primeia unirea din 1599-1600 a fost rezultatul unui plan premeditat îndelung, expresie a misiunii asumate de Mihai de a unifica politic pe români, în timp ce cea de-a doua consideră că motivaţiile lui Mihai au fost în primul rând conjuncturale, acţiunile lui fiind răspunsuri la nişte ameninţări acute la adresa lui şi a Ţării Româneşti. Unul dintre argumentele principale ale partizanilor primei teze este persistenţa ideii Daciei antice în cultura secolului

al XVI-lea. S-a observat însă cu îndreptăţire faptul că această idee de factură umanistă a fost prezentă aproape numai în cercurile umaniste din Transilvania şi nu s-a bucurat decât de un ecou foarte limitat în spaţiul extracarpatic înainte de generaţia intelectualilor umanişti educaţi în Polonia şi Italia din secolul al XVII-lea. Pe de altă parte, în secolul al XVI-lea ideea regatului Daciei era conotată strict geografic şi nu etnic, ceea ce şi explică uşurinţa cu care a fost îmbrăţişată de un Sigismund Báthory. Mai importantă decât ideea regatului Daciei- era conştiinţa interdependenţei geopolîtice a celor trei state româneşti, idee de bun-simţ exprimată pe larg de un mare număr de oameni politici şi comandanţi militari din secolele XV-XVI, inclusiv de Mihai Viteazul. Această idee nu conducea însă în mod necesar la ideea unirii politice, unirea sub o singură domnie fiind doar soluţia extremă de asigurare a cooperării politico-militare a celor trei state româneşti. De altfel, conştiinţa interdependenţei geopolîtice a Ţărilor Române este perfect compatibilă şi cu opinia potrivit căreia Mihai ar fi fost ghidat în primul rând de cerinţele asigurării supravieţuirii sale politice. Adeptă tezei motivaţiei etnice în acţiunile lui Mihai au invocat celebra sa adnotare pe marginea condiţiilor negocierilor cu imperialii («Şi hotarul Ardealului, pohta ce am pohtit: Moldova, Ţara Românească»), dar încă de acum 2 decenii şi jumătate Constantin Rezachevici a demonstrat fără putinţă de tăgadă că în realitate celebra adnotare a rezultat din contopirea nepermisă a 2 însemnări distincte, situate în părţi diferite ale aceluiaşi document. în fine, se mai evocă şi documentele emise în vara anului 1600 în care Mihai poartă titlul de domn al celor trei ţări; acestea probează însă numai dorinţa sa de a păstra stăpânirea tuturor celor trei provincii româneşti, nu şi sensul etnic al acţiunii sale. Un aspect care suscită divergenţe în cadrul acestei problematici controversate este semnificaţia faptului că după ocuparea Transilvaniei Mihai a lăsat ca domn în Ţara Românească pe fiul său Nicolae Pătraşcu, iar după cucerirea Moldovei l-a instalat aici pe nepotul său Marcu. Pentru adepţii tezei motivaţiei etnice accentul cade pe faptul că atât Nicolae Pătraşcu, cât şi Marcu, erau numai nişte domni de rang secund, subordonaţi lui Mihai după modelul mai vechi al domniilor asociate. Adepţii tezei opuse scot în evidenţă faptul că lăsarea lui Nicolae Pătraşcu s-a datorat faptului că boierii rămaşi în Ţara Românească «nu se împăcau să trăiască fără voievod», iar boierii moldoveni i-au cerut lui Mihai să le dea un domn al lor, ceea ce arată că elita politică a Ţărilor Române nu înţelegea imperativul unirii politice a celor trei

state româneşti şi trăia sub dominaţia particula- rismelor provinciale. Este de semnalat şi faptul că Mihai nu a trecut la unificarea instituţională a celor trei state româneşti; argumentul că el nu a avut timp suficient pentru măsuri în acest sens este slăbit de faptul că nu există nici un fel de indicii ca asemenea măsuri erau măcar în proiect. Desigur, acţiunea unificatoare a lui Mihai a beneficiat de sprijinul unor categorii sociale şi grupuri etnice. Astfel, la intrarea lui Mihai în Transilvania în toamna anului 1599 au avut loc o serie de agitaţii ale ţăranilor români, dar acestea au fost animate mai ales de preoţii ortodocşi şi au avut la bază în primul rând solidaritatea confesională. Este de observat faptul că în Transilvania secolului al XVI-lea la români solidaritatea ortodoxă se suprapunea cu cea etnică, în timp ce la maghiari, datorită Reformei, solidaritatea etnică era mai cuprinzătoare decât diferitele solidarităţi confesionale (calvină, catolică sau unitariană) şi se impusese deja în prim plan faţă de acestea. Din acest motiv, atât reacţiile nobilimii la stăpânirea lui Mihai, cât şi represiunea care a urmat după Mirăslău, au îmbrăcat deseori conotaţii etnice, fiind îndreptate împotriva românilor în general. în schimb, Mihai, deşi numit de nobilii maghiari «Valahul», se simţea solidar în primul rând cu ortodocşii, iar singurele măsuri favorabile românilor pe care le-a impus în dietă s-au referit la clerul ortodox, vizând în perspectivă integrarea confesiunii ortodoxe în sistemul religiilor recepte ale principatului. Că o asemenea politică ar fi condus la o îmbunătăţire a statutului românilor în general este neîndoielnic, dar aceasta nu este suficient pentru a ne permite să conchidem că motivaţia etnică prevala asupra celei confesionale. Lipsa de exclusivism etnic a acţiunii lui Mihai în Transilvania este atestată şi de faptul că sprijinul său cel mai trainic în principatul intracarpatic au fost nu ţăranii sau nobilii români, ci secuii, cărora el le-a restabilit libertăţile răpite de Bâthoreşti. Ţinând cont de toate aceste elemente, considerăm că opinia potrivit căreia **acţiunea unificatoare a lui Mihai a avut motivaţii precumpănitor conjunctura! politice şi nu etnice** rezistă mai bine la confruntarea critică cu faptele istorice cunoscute. Potrivit acestei teze, atacul lui Mihai în Transilvania în toamna anului 1599 era o soluţie in extremis pentru a ieşi din încercuirea unor puteri ostile – Imperiul otoman, Moldova lui Ieremia Movilă, Transilvania lui Andrei Báthory – care plănuiau eliminarea politica a lui Mihai şi înlocuirea lui de pe tronul muntean cu un candidat agreat de Polonia şi de Poartă, Simeon Movilă. Totodată Mihai spera ca

ocuparea Transilvaniei să-i permită să rezolve şi lipsa sa cronică de bani pentru a-şi plăti armata de mercenari. Dificultăţile financiare explică, împreună cu temperamentul şi cu încrederea în sine a lui Mihai, goana sa înainte în anul 1600, faptul ca el nu şi-a permis să aştepte în defensivă atacul pe care-l pregăteau din Moldova Ieremia Movila şi Sigismund Báthory, ci s-a hotărât să preia el ofensiva şi a ocupat fulgerător principatul de la răsărit de Carpaţi. Cât despre planurile de viitor ale lui Mihai, faptul că majoritatea scrierilor care ni s-au păstrat în legătură cu acestea sunt scrisori diplomatice ne împiedică să afirmăm mai mult decât faptul că el avea intenţia să asigure transmiterea ereditară în familia sa a tuturor stăpânirilor sale.

Discuţia referitoare la motivaţiile acţiunilor lui Mihai ne-a pus în situaţia să evocăm şi unii dintre factorii care s-au constituit în **cauze ale eşecului unirii realizate de Mihai Viteazul.** Desigur, cauza principală a fost **opoziţia tuturor celor trei mari puteri vecine** faţă de ideea consolidării unui factor de putere nou format din cele trei state româneşti. Este totuşi de observat faptul că cele trei mari puteri au contribuit într-o măsură diferită la prăbuşirea stăpânirii lui Mihai, cele mai active fiind Polonia şi Austria, în timp ce Imperiul otoman a avut o participare mai modestă. Pe de altă parte, cu excepţia unei concertări de altfel târzii între poloni şi otomani în ultima fază a campaniei polone din Ţara Românească din toamna anului 1600, acţiunile celor trei mari puteri nu au fost coordonate între ele, ci doar într-un raport de simultaneitate parţial convergentă. Lipsa coordonării dintre adversarii lui Mihai şi antagonismele reale dintre ei în ceea ce priveşte scopurile lor politice în spaţiul românesc ne îndeamnă să credem că ostilitatea lor nu ar fi fost suficientă dacă în cele trei state româneşti ar fi existat un consens intern de sprijinire a acţiunii politice a lui Mihai. Cu aceasta atingem o a doua cauză a eşecului final al lui Mihai: **lipsa unui suport intern suficient.** în această privinţă sunt două aspecte de semnalat. Mai întâi, Mihai nu a beneficiat de sprijinul grupurilor social-politice dominante din Transilvania şi Moldova. Astfel, atât nobilimea transilvăneană cât şi oraşele săseşti l-au considerat un stăpân abuziv şi periculos pentru privilegiile lor, fapt pentru care au şi organizat insurecţia nobiliara de la începutul toamnei anului 1600. De asemenea, cea mai mare parte a boierilor moldoveni au rămas ataşaţi lui Ieremia Movilă şi politicii filopolone a acestuia, fapt care a făcut ca stăpânirea lui Mihai la răsărit de Carpaţi să fie extrem de precară. Un al doilea aspect care trebuie

menţionat este faptul că baza economică internă a Ţărilor Române nu era suficientă pentru, susţinerea pe termen lung a unui efort militar de talia celui cerut de acţiunea ambiţioasă a lui Mihai. Cu alte cuvinte Ţările Române nu erau destul de bogate pentru a putea asigura plata unei armate de mercenari atât de mari cum a fost cea pe care Mihai a considerat necesar s-o mobilizeze pentru a-şi putea păstra totalitatea stăpânirilor. Imperativul plăţii soldelor l-a obligat pe Mihai să intensifice prelevările fiscale, mai ales în Transilvania care fusese ceva mai ferită de ravagiile războiului. Fiscalitatea neobişnuit de apăsătoare pentru tradiţia principatului intracarpatic a înstrăinat de Mihai atât marea masă a contribuabililor, cât şi nobilimea care se vedea concurată în prelevarea plusprodusului realizat de ţărani, în plus, ineficacitatea strângerii marilor dări impuse în dietă de Mihai a mărit dependenţa lui finandarăde subsidiile trimise de Habsburgi. Or aceste subsidii au venit de obicei parţial şi cu întârziere, iar din momentul când a devenit clar că Mihai nu intenţiona să predea guvernarea Transilvaniei comisarilor imperiali ele au încetat cu totul.

> în concluzie soarta unirii realizate vremelnic de Mihai Viteazul în anul 1600 era pecetluită în august-septembrie ale aceluiaşi an: confruntat cu intervenţia militară a Austriei şi Poloniei şi cu ostilitatea activă a privilegiaţilor din Moldova şi Transilvania, aflat în fruntea unei armate neplătite şi care devenise deci un focar de indisciplină şi defecţiuni, Mihai nu mai avea nici o şansă să-şi poată menţine stăpânirea în cele trei state româneşti. Revenirea din vara anului 1601 după împăcarea cu împăratul a fost prea fulgurantă şi prea condiţionată de susţinerea financiară habsburgica pentru a ne putea imagina că ea s-ar fi putut solda cu o refacere durabilă a stăpânirii lui Mihai în limitele atinse în vara anului 1600.

Dar dacă eşecul unirii din 1600 era inevitabil în condiţiile acelei vremi, ce a rămas totuşi durabil de pe urma acţiunii politico-militare a lui Mihai?

O tendinţă persistentă în istoriografia română este aceea de a considera că principala moştenire a acţiunii lui Mihai Viteazul a fost **gândul unirii Ţărilor Române într-un singur stat.** Argumentul principal adus în sprijinul acestei idei este faptul că timp de cam două generaţii după moartea lui Mihai au existat o serie de proiecte de alianţă, de confederate şi mai ales de unificare dinastică a statelor româneşti. Se cuvine totuşi observat faptul că aceste încercări nu s-au revendicat decât arareori de la exemplul lui Mihai

Viteazul, deşi figura acestuia era încă prezentă în memoria celor care se încumetau la aceste tentative. Desigur, moştenirea politică a lui Mihai Viteazul a fost revendicată explicit de fiul şi mai ales de nepotul său Mihai Pătraşcu, care la mijlocul secolului al XVII-lea a încercat să devină şi el domn, dar tocmai aderenţa redusă de care s-au bucurat aceşti membri ai familiei lui Mihai în Ţările Române este de natură să ne facă prudenţi în legătură cu atractivitatea pe care o mai prezenta în societatea românească din secolul al XVII-lea modelul reprezentat de Mihai Viteazul. De fapt, încercările serioase de a strânge legăturile dintre Ţările Române s-au inspirat din două «modele» politice distincte. Primul descindea direct din idealul regatului Daciei promovat de Sigismund Báthory şi viza instaurarea hegemoniei principilor Transilvaniei asupra statelor româneşti extracarpatice. Cel de-al doilea viza unirea dinastică a Moldovei şi Tării Româneşti, având ca reper domnia simultană a lui Alexandru al II-lea Mircea în Tara Românească şi a fratelui său Petru Şchiopul în Moldova,, şi a fost promovat în primul rând de nepotul lui Alexandru al II-lea Mircea, Radu Mihnea, şi de alţi domnitori de formaţie levantină care s-au

inspirat din pilda acestuia, de exemplu Vasile Lupu. Aici se cuvine remarcat faptul că cei doi domnitori munteni care au fost cel mai legaţi prin formaţia lor de persoana lui Mihai, Radu Şerban (1602-1611) şi Matei Basarab (1632-1654), s-au împotrivit acestor două variante unificatoare şi nici nu au oferit o alternativă proprie care să meargă în sensul refacerii unirii din 1600, preferând amândoi calea minimă a cooperării politice a Ţărilor Române cu păstrarea riguroasă a particularismului fiecăruia dintre statele româneşti. Pe de altă parte, un alt domnitor care s-a revendicat ca un continuator al lui Mihai Viteazul, Mihnea al III-lea (1658-1659), a preluat nu aspiraţia unirii, ci idealul luptei de eliberare antiotomană, ideal care se bucurase de o puternică rezonanţă în rândurile ortodoxiei balcanice. De altfel, s-a observat că exaltarea memoriei Iui Mihai Viteazul a fost mai puternică în folclorul sud-dunărean, în timp ce în mediul românesc atitudinile au fost mult mai puţin entuziaste. Cronicile muntene din secolul al XVII-lea *prezintă* desigur cu satisfacţie vitejiile şi biruinţele lui Mihai şi sunt extrem de virulente cu asasinul Basta, dar totodată se arată mai reţinute faţă de politica lui Mihai de a-şi întinde stăpânirea

în Transilvania şi Moldova, *Letopiseţul cantacuzinesc* neezitând chiar să afirme în legătură cu acestea: «Iar Mihai-vodă nu-şi mai aduse aminte de cea de apoi, cum că nu-şi va lăsa împăratul nemţesc cuvîntul să stea în desărt, ci-si înălţă Mihai-vodă sfatul si mintea de om neînţelept...». Pe de altă parte cronicarii moldoveni îşi mai amintesc de Mihai Viteazul doar în măsura în care a tulburat domnia lui Ieremia Movilă, iar cronicile transilvănene îl prezintă cu o ostilitate firească dacă ţinem cont de relaţiile lui încordate cu nobilimea maghiară. De fapt, memoria pozitivă a lui Mihai mai persistă în secolele XVH-XVIII numai în unele medii clericale ortodoxe din Transilvania, unde era preţuit ca protector al bisericii ortodoxe, şi în spaţiul balcanic, unde se valoriza mai ales lupta lui împotriva turcilor. Rolul de simbol al luptei pentru independenţa şi unitatea românilor l-a dobândit figura lui Mihai Viteazul abia în secolul al XIX-lea, după ce l-au «redescoperit» intelectualii Şcolii Ardelene iar generaţiile următoare l-au impus ca un element central al ideologiei naţionale româneşti care tocmai se închega.

în consecinţă considerăm că principala urmare de durată a acţiunii lui Mihai Viteazul pentru societatea românească din secolul al XVII-lea **a fost reducerea presiunii economice otomane asupra Ţărilor**

Române. Ridicarea la luptă concertată din 1594 **a** constituit un avertisment serios transmis Porţii că existau unele limite în relaţiile cu Ţările Române, limite a căror depăşire putea genera reacţii deosebit de periculoase, iar factorii de decizie otomani au ţinut cont de această experienţă atunci când la începutul secolului al XVII-lea şi-au restabilit dominaţia în spaţiul românesc.

Restabilirea dominaţiei otomane asupra Ţărilor Române s-a realizat în mai multe etape succesive. Astfel, Ieremia Movilă şi fratele sau Simeon, deşi legaţi în primul rând de Polonia, au plătit cu regularitate tribut Imperiului otoman şi au căutat să nu contravină politicii otomane în această zonă. La rândul său, Radu Serban, deşi continua politica filoaustriacă a lui Mihai, a preluat de la acesta şi preocuparea de a evita o confruntare de proporţii cu otomanii şi a plătit şi el un tribut modic încă din primii ani de domnie. Mai complicată a fost situaţia politică în Transilvania, care a fost ocupată în mai multe rânduri de armatele imperiale conduse de Basta în primii ani ai secolului al XVII-lea. Excesele trupelor habsburgice au generat însă ample reacţii de împotrivire din partea nobilimii, reacţii care au culminat cu mişcarea antiimperială condusă de Ştefan Bocskay (1604-1606), mişcare care a dus la restabilirea principatului Transilvaniei sub suzeranitate otomană. Succesul lui Bocskay şi epuizarea ambelor părţi au dus la încheierea păcii otomano-austriece de la Zsitvatorok (1606). Deşi această pace nu a pus capăt încercărilor imperiale de a-şi extinde influenţa în Ţările Române, aceste încercări nu au mai fost susţinute cu aceleaşi mijloace ca înainte de 1606, Habsburgii nedorind să reaprindă focarul conflictului cu Imperiul otoman. Pe de altă parte, acaparată de războiul cu Persia safavidă (1603-1612), Poarta a lăsat să mai treacă câţiva ani înainte de a trece la restaurarea efectivă a controlului său asupra Ţărilor Române. Aceasta s-a realizat abia în anii 1611-1613, când forţele otomane au înlocuit mai întâi pe Radu Şerban cu mai sigurul Radu Mihnea, apoi au alungat pe Movileşti din Moldova unde a fost impus tot un domn ataşat politicii filootomane,' Ştefan Tomşa, şi în fine au instalat în Transilvania pe Gabriel Bethlen. Această întărire a dominaţiei otomane a fost posibilă datorită opţiunii habsburgice de a nu declanşa un nou război de amploare cu Poarta şi datorită faptului că reacţia Poloniei a fost relativ slabă, Polonia fiind angajată în acea vreme într-o încercare temerară de a-şi instaura dominaţia asupra Rusiei printr-o uniune dinastică şi într-un război îndelungat cu Suedia pentru domi-

naţie în ţările baltice. Ca atare Movileştii au fost sprijiniţi mult timp numai de marii nobili înrudiţi cu ei din regiunile de graniţă ale Poloniei, iar angajarea forţelor regale a survenit târziu şi s-a încheiat prin dezastrul de la Ţuţora (1620).

Pe de altă parte, aşa după cum am arătat mai sus, restabilirea dominaţiei otomane s-a făcut în forme îmblânzite, mai ales în ceea ce priveşte exploatarea economică. Se remarcă în primul rând scă**derea hameiului** la aproximativ 40 000 de galbeni pentru Ţara Românească şi 35 000 de galbeni pentru Moldova. Chiar mai important a fost faptul că pe parcursul secolului al XVU-lea cuantumul haraciului a rămas relativ stabil, micile creşteri nominale fiind anulate de devalorizarea argintului în raport cu aurul. O singură creştere mai importantă a avut loc în ceea ce priveşte haraciul Ţării Româneşti în 1632, dar ea s-a datorat în mare măsură includerii în haraci a arendei vămilor pe sare de la Dunăre, arendă preluată de la această dată de domnii Ţării Româneşti. De asemenea, haraciul Transilvaniei s-a menţinut până în 1658 la nivelul din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, variind între 10 000 şi 15 000 de galbeni, fiind apoi mărit ca urmare a rebeliunii antiotomane a lui Gheorghe Rákóczi al II-lea la 40 000 de galbeni, cuantum care s-a păstrat până la ocuparea principatului de către austrieci. Totodată, comparativ cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea au cunoscut scăderi semnificative şi peşcheşurile şi sumele plătite ca mită pentru tron, unii domni fiind chiar înscăunaţi fără să li se ceară nici un ban, iar în unele cazuri cu totul deosebite Poarta a trimis chiar unele subsidii domnilor români pentru realizarea unor acţiuni politice favorabile intereselor otomane. Această politică otomană mai concesivă pe plan economic fată de Ţările Române a fost îmbinată cu o selecţie mai atentă a domnitorilor munteni şi moldoveni, fiind preferaţi cei cu legături mai strânse Ia Istanbul şi care deci prezentau măcar aparent mai multe garanţii de fidelitate. Aceşti domnitori din deceniile 2-3 ale secolului al XVII-lea, dintre care cel mai reprezentativ a fost Radu Mihnea (domn al Ţării Româneşti în 1611-1616 şi 1620-1623 şi al Moldovei în 1616-1619 şi 1623-1626), au dus o politică internă îndreptată spre întărirea autorităţii domneşti, înconjurându-se cu dregători de origine levantină şi favorizând din motive fiscale răscumpărarea din rumânie a ţăranilor, fapt care a făcut pe

unii istorici să-i numească «prefă- narioţi». Evident, această politică a atras ostilitatea unei mari părţi a boierimii muntene si moldovene şi a generat primele reacţii «anti- greceşti» din societatea românească, dar aceste reacţii nu au mers până la punerea în discuţie a dependenţei de Poartă, ci au vizat numai eliminarea acestor concurenţilor «străini» la conducerea statelor româneşti.

Dincolo de tensiunile generate de penetraţia levantină, mai important a fost faptul că reducerea presiunii economice otomane a creat condiţiile pentru o refacere economică rapidă a Ţărilor Române. Contextul politic şi economic internaţional a fost şi el favorabil acestei refaceri. Astfel, Imperiul habsburgic împreună cu majoritatea statelor din Europa centrală şi apuseană erau angajate în războiul de 30 de ani (1618-1648), iar conjunctura comercială specifică de război, caracterizată de preţuri ridicate în Europa centrală, a permis exportatorilor est-europeni de vite să obţină venituri excepţional de ridicate. Avantajele acestei situaţii pentru Moldova sunt plastic exprimate de Miron Costin, care, referindu-se la prima parte a domniei lui Vasile Lupu, consemna: «Plină Ţara Leşască, oi dzice, de aur, la care pre acele vremi curea Moldova cu boi de negoţ, cu cai, cu miiare şi aducea dintr-aceia ţară aura şi argintu». Se adaugă faptul că disputele polono-otomane care au urmat îndepărtării Movileştilor de pe tronul Moldovei nu au degenerat decât pentru scurtă vreme într-un conflict de anvergură, şi că după aproape două decenii de tensiune politico-militară între cele două mari puteri, în 1634 Polonia s-a resemnat cu noul echilibru de forţe şi a încheiat o pace de durată cu Poarta. Pe de altă parte, şi Imperiul otoman avea probleme politice presante în alte spaţii geografice, fiind absorbit de războaiele cu Persia safavidă (1616-1618 şi 1623-1639) şi apoi de conflictul cu Veneţia generat de încercarea de a ocupa Creta (1645-1669). Aceste conflicte îndepărtate adăugându-se momentelor repetate de slăbire temporară a puterii centrale din imperiu, controlul otoman asupra Ţărilor Române a devenit mai puţin efectiv în deceniile 4 şi 5 ale secolului al XVII-lea.

în acest context general de oportunităţi economice şi de diminuare a constrângerilor politice externe Ţările Române s-au bucurat spre mijlocul secolului al XVII-lea de o perioadă de relativă stabilitate politică si prosperitate economică. Este epoca unor domnii relativ îndelungate'în toate cele trei state româneşti: Gabriel Bethlen (1613-1629) şi Gheorghe Rákóczi I (1630-1648) în

Transilvania, Matei Basarab (1632-1654) în Ţara Românească şi Vasile Lupu (1634-1653) în Moldova. Este de asemenea o perioadă de înflorire economică, de creştere demografică (mai ales Ţara Românească), de dezvoltare a producţiei agricole şi chiar de apariţie a unor manufacturi. Este o perioadă de importante realizări culturale, atât în ceea ce priveşte impunerea culturii scrise şi a tiparului, cât şi în ceea ce priveşte construcţiile laice şi mai ales bisericeşti.

Pe de altă parte, trebuie observat faptul că Ţările Române nu au profitat în suficientă măsură de conjunctura deosebit de favorabilă a acestor decenii. Astfel, este de semnalat faptul că dezvoltarea economică, datorită şi nivelului scăzut de pornire, nu a atins pragul unor transformări calitative. Totodată, o mare parte dintre resursele procurate de prosperitatea economică s-au irosit în urmărirea unor planuri politice nerealiste. Astfel, atât Gabriel Bethlen cât şi Gheorghe Rákóczi I au perseverat în a se amesteca în războiul de 30 de ani, încercând fără prea mult succes să dobândească stăpânirea Ungariei Superioare de la Habsburgi. De asemenea, ambiţiile politice ale lui Vasile Lupu au întreţinut o permanentă stare de nelinişte în relaţiile dintre Ţările Române, determinând menţinerea sub arme a unor efective care reprezentau o grea povară pentru toate cele trei state româneşti. în consecinţă, stabilitatea şi prosperitatea din deceniile 4-5 nu au putut fi consolidate, şi atunci când în deceniul 6 al secolului al XVII-lea conjunctura internaţională avea să devină nefavorabilă, Ţările Române aveau să cunoască o rapidă înrăutăţire a situaţiei lor.

Deteriorarea situaţiei Ţărilor Române imediat după mijlocul secolului al XVII-lea a fost determinată de mai mulţi factori. Printre **cauzele acestei evoluţii** trebuie menţionate mai întâi **tensiunile interne** din societatea românească. Efectivele pe care, s-au văzut siliţi să le ţină sub arme domnii români au depăşit cu mult capacitatea economică a acestora, mai ales în cazul lui Matei Basarab. încercările domnului de a-i recompensa pe aceşti soldaţi prin atribuirea de pământ în locul soldelor au fost percepute de aceştia ca tentative vizând degradarea lor socială. Ca atare, ultima fază a domniei lui Matei Basarab a fost dominată de nemulţumirile soldăţimii neplătite suficient şi la timp, nemulţumiri care au răbufnit în timpul urmaşului **lui Matei** Basarab, Constantin Şerban, **în**

răscoala seimenilor (seimenii erau principalul corp de mercenari din acea vreme), care nu a putut fi înăbuşită decât prin intervenţia principelui Transilvaniei. Concomitent au avut loc mişcări de acelaşi tip şi în Moldova, dar aici ele au avut o amploare mai redusă. Principala consecinţa a acestor mişcări a fost reducerea din motive financiare a potenţialului militar al Ţarii Româneşti şi Moldovei exact în momentul când acumularea presiunilor externe ar fi necesitat o capacitate de apărare cât mai mare.

Un al doilea factor care a influenţat nefavorabil Ţările Române a fost **deteriorarea conjuncturii comerciale.** Astfel, sfârşitul războiului de 30 de ani a pus capăt conjuncturii excepţionale din Europa centrală şi aceasta a intrat şi ea în «recesiunea secolului al XVII-lea», recesiune care se declanşase în cea mai mare parte a economiei-uni- vers europene (occidentale) încă din jurul anului 1620. Pentru Ţările Române aspectul cel mai grav a fost scăderea catastrofală a preţului vitelor mari pe pieţele din nordul şi centrul Germaniei, ceea ce a dus la scăderea veniturilor obţinute din export, deosebit de grav resimţită de Moldova, şi apoi chiar la reducerea cantitativă a acestui export. De fapt, reducerea comerţului cu vite mari spre Europa centrală era numai o faţetă a unui proces, mai amplu de reducere a legăturilor economice cu economia-univers europeană, proces confirmat de reducerea importurilor româneşti de postavuri occidentale prin Europa centrală şi de declinul tranzitului produselor orientale prin teritoriile româneşti spre Europa centrală şi apuseană. Acest proces a condus la o sporire din motive primordial economice a ponderii Imperiului otoman în comerţul românesc şi deci a dependenţei Ţărilor Române de economia-univers otomană. Totodată, restrângerea legăturilor comerciale cu Europa centrală a afectat diferenţiat cele trei state româneşti, cea mai lovită fiind Moldova, urmată apoi de Transilvania care avea însă avantajul unei structuri economice mai puternice şi mai diversificate, în timp ce Ţara Românească, care şi aşa era orientată precumpănitor spre lumea otomană, nu a avut aproape deloc de suferit. Aceste, mutaţii comerciale au fost apoi accentuate în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea de sporirea activităţii militare otomane în vecinătatea spaţiului românesc, de războaiele care au îngreunat suplimentar legăturile cu Europa creştină şi de atracţia reprezentată de nevoile de aprovizionare ale armatelor otomane.

Cauza principală a dificultăţilor pe care le-au cunoscut Ţările

Române începând cu deceniul şase al secolului al XVII-lea a fost însă modificarea contextului geopolitic din această parte a Europei. Două evoluţii subsumate acestei modificări au avut efecte deosebit de nefaste pentru Ţările Române.

Este vorba mai întâi de colapsul temporar al Poloniei, declanşat în 1648 de răscoala cazacilor conduşi de Bogdan Hmelniţki, sprijinită la început masiv de tătarii crimeeni, şi amplificat în 1654-1655 prin intervenţia Rusiei şi a Suediei, cărora apoi li s-au adăugat prin- cipele-elector de Brandenburg (care stăpânea şi Prusia) şi Danemarca într-un război cu alianţe schimbătoare cunoscut sub numele de «primul război nordic» (1655-1660). Aceste evoluţii critice pentru Polonia, care a fost la un pas de a dispărea ca factor politic de-sine-stă- tător, au afectat în primul rând Moldova, care nu a putut evita raidurile cazaco-tătare menite să o atragă la o colaborare politi- co-militară mai strânsă decât era dispus iniţiăl Vasile Lupu, raiduri dintre care cel tătăreasc din 1650 a fost deosebit de distrugător. De altfel, alinierea silită a lui Vasile Lupu la constelaţia de putere creată de cazacii lui Hmelniţki a contribuit la reaprinderea conflictului cu Tara Românească şi cu Transilvania şi la îndepărtarea de pe tron a domnului moldovean în urma războiului din 1653. înlocuirea lui Vasile Lupu cu Gheorghe Ştefan (1653-1658) şi apoi aportul decisiv la reprimarea răscoalei seimenilor (1655) au mărit autoritatea principelui Transilvaniei Gheorghe Rákóczi al II-lea asupra principatelor extracarpatice şi l-au încurajat în punerea în aplicare a unui plan mai vechi de a profita de pe urma slăbiciunii Poloniei pentru a acapara coroana de rege al acestei ţări. Expediţia lui Gheorghe Rákóczi al II-lea din 1656-1657 pentru atingerea acestui scop a dovedit pe deplin lipsa de realism a tânărului principe, care îşi supraestimase forţele şi subestimase în mod grav împotrivirile pe care avea să le întâmpine, şi s-a încheiat cu un dezastru. Mai grav încă a fost faptul că tentativa principelui Transilvaniei a stârnit reacţia ostilă a Porţii, care a cerut tătarilor să intervină în ajutorul regelui Jan Kazimir al Poloniei. Urmarea imediată a fost interceptarea de către tătari a armatei transilvănene care se retrăgea din Polonia şi luarea celei mai mari părţi a acesteia în prizonierat în Crimeea, iar cea pe termen mai lung decizia Porţii de a elimina factorul de putere reprezentat de

Gheorghe Rákóczi al II-lea.

Cu aceasta atingem al doilea aspect defavorabil al evoluţiei contextului politic internaţional, şi anume refacerea puterii otomane

sub marii viziri din familia Kóprülü. în 1656 funcţia de mare vizir a fost preluată de Kóprülü Mehmed paşa în condiţii cu totul deosebite, respectiv cu garanţia expresă a susţinerii necondiţionate din partea sultanului.

Hotărârea energicului mare vizir de a reface autoritatea Porţii era inevitabil să-l aducă mai devreme sau mai târziu în conflict cu tendinţele autonomiste ale domnilor români. Totuşi, începutul marelui său vizirat părea să se afle sub imperativul altor priorităţi, în primul rând a războiului cu Veneţia, a cărei flotă blocase chiar Dardanelele. Atenţia marelui vizir a fost atrasă însă asupra Ţărilor Române de încercarea lui Gheorghe Rákóczi al II-lea de a ocupa tronul Poloniei. Istoricii au constatat faptul că marele vizir şi ceilalţi factori de conducere otomani[1] au perceput în mod exagerat pericolul reprezentat de centrul de putere constituit de Ţările Române sub hegemonia principelui Transilvaniei şi s-au hotărât să acţioneze decisiv pentru **restabilirea controlului otoman asupra Ţărilor Române.** Gheorghe Rákóczi al II-lea a fost destituit iar domnilor Ţării Româneşti şi Moldovei li s-a cerut să se delimiteze de principele considerat rebel si să se prezinte personal pentru a-şi dovedi fidelitatea faţă de Poartă, încercarea celor doi domnitori de a se eschiva de la o invitaţie ce părea deosebit de periculoasă dată fiind maniera sumară prin care bătrânul Kóprülü îşi executa oponenţii politici interni a primit din partea acestuia un răspuns cu totul neobişnuit: «... domnilor aşea au răspunsu vizirul, că de ari împle unul cîte o casă de galbeni de aur, nu poate acest lucru să nu vie aicea. Şi de vor veni, iară domni vor fi...» (Mirón Costin). Tenacitatea cu care marele vizir a pus în aplicare decizia de readucere sub control a Ţărilor Române şi disproporţia mare de forţe în favoarea Imperiului otoman au fost hotărâtoare. în ciuda rezistenţei concertate şi prelungite a Ţărilor Române, forţele otomane ajutate de tătari au eliminat succesiv pe toţi cei care au luat armele împotriva Porţii, ultimele împotriviri din Transilvania fiind lichidate în ianuarie 1662. Războiul din 1657-1662 a marcat, pe lângă ocuparea Oradiei, care a devenit centrul unui nou beylerbeylik (1660), si distrugerile provocate de armatele otomano-tatare, o serioasă deteriorare a statutului politic al Ţărilor Române faţă de Imperiul otoman, resimţită cu acuitate mai ales în cazul Transilvaniei, care până atunci reuşise să-şi menţină un regim mult mai favorabil decât : principatele extracarpatice.

Restabilirea controlului otoman în Ţările Române a prefaţat **reactivizarea politicii otomane** spre Europa

centrală şi răsăriteană, în 1663-1664 a avut loc cu rezultate nedecisive un nou război otoma- no-austriac în Ungaria, la care au fost chemaţi să participe şi domnii români. După încheierea războiului cu Veneţia prin ocuparea Cretei (1669) otomanii şi-au concentrat atenţia spre nord, purtând mai întâi un război cu Polonia (1672-1676), în cursul căruia au cucerit Podolia cu cetatea Cameniţa, completându-şi astfel reţeaua prin care puteau controla Ţările Române, urmat apoi de un război cu Rusia pentru controlul asupra Ucrainei (1677-1681). în fine, în 1683 otomanii au atacat pe Habsburgi, încercând fără succes să cucerească Viena, fapt care a atras declanşarea unui război de proporţii, la care au mai participat şi Polonia, Veneţia şi Rusia, şi care a marcat începutul reculului teritorial al Imperiului otoman în Europa.

Urmările restabilirii controlului otoman şi ale antrenării Ţărilor Române în conflictele declanşate de Poartă au fost multiple. Mai întâi, revenirea Ţării Româneşti şi Moldovei la domnii relativ scurte, strict **dependente de bunăvoinţa factorilor de conducere otomani.** Totodată, conflictele dintre partidele boiereşti, deosebit de acute în aceste decenii, au fost şi ele legate într-o măsură crescândă de grupările de interese şi facţiunile existente la Istanbul. Pe de altă parte, prioritatea acordată de Poartă valorii politice a Ţărilor Române în raport cu cea economică a făcut să nu crească în mod deosebit cererile de bani, în schimb să sporească cererile de susţinere materială directă a eforturilor de război ale Imperiului otoman. Ţările Române au fost deci chemate să contribuie la campaniile otomane cu trupe, cu salahori, cu materiale şi cu provizii. Aceste solicitări, care presupuneau deplasări pe distanţe mari, până în Ungaria şi Austria sau până în stepele nord-pontice împotriva Rusiei, au pus la grea încercare organizarea militară tradiţională a Ţarilor Române. Siliţi să lipsească multe luni pe an de acasă, curtenii şi slujitorii erau ameninţaţi cu ruina gospodăriilor lor. Pentru a face faţă absenteismului în creştere domnia s-a văzut silită fie sâ contribuie băneşte la echiparea acestor trupe tradiţionale, fie să le scutească în schimbul unor dări de răscumpărare a obligaţiei de a participa la campaniile Ia mare distanţă şi să angajeze mercenari. Cum însă mercenarii costau mult iar veniturile băneşti ale domniei erau limitate suplimentar de

conjunctura comercială defavorabilă, solicitările otomane au accelerat **destrămarea sistemului militar tradiţional al Tarilor Române, fără** să fie însă posibilă înlocuirea sa cu o armată modernă de mercenari. De aceea, în ciuda unor realizări militare notabile, cum ar fi rezistenţa antipo- lonă a Iui Constantin Cantemir sau victoria lui Constantin Brâncoveanu asupra austriecilor la Zămeşti (1690), per total capacitatea militară a Ţărilor Române a scăzut considerabil în ultima parte a secolului al XVII-lea. De altfel, chiar şi realizările menţionate de noi mai sus au putut fi obţinute numai în colaborare cu forţele otomane şi tătare, Ţările Române fiind incapabile să se mai apere singure.

Războaiele din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea au afectat în mod diferit cele trei state româneşti. Desigur, distrugeri au avut loc în toate provinciile româneşti, după cum toate au fost chemate sa susţină material şi uman efortul de război. Consecinţa cea mai durabilă a acestor războaie a fost însă **ocuparea Transilvaniei de către Imperiul habsburgic.** înfrângerea oştirii otomane de către armatele austriaco-polone sub zidurile Vienei (1683) şi (re) constituirea Ligii Sfinte (1684) au dat semnalul unei viguroase contraofensive creştine, căreia otomanii i-au făcut cu greu faţă la început. în timp ce polonii se împotmoleau însă în încercările de a ocupa Moldova, austriecii au dobândit repede supremaţia în Ungaria şi au pătruns apoi în toamna anului 1687 în Transilvania, pe care au ocupat-o de facto. Tratate succesive au reglementat prezenţa militară austriacă în Transilvania şi condiţiile dependenţei principatului faţă de împărat. Totodată, Habsburgii au reuşit să-şi păstreze şi să-şi consolideze controlul militar chiar şi atunci când o parte a trupelor lor au trebuit să fie trimise în Occident pentru a lupta împotriva Franţei în războiul din 1689-1697. Contraofensivele otomane din anii 1690-1691 şi 1695-1697 nu au avut succes, astfel încât prin tratatul de pace de la Karlowitz din ianuarie 1699 Poarta s-a văzut silită să recunoască stăpânirea habsburgica asupra Ungariei şi Transilvaniei.

Războaiele de la sfârşitul secolului al XVII-lea au afectat deosebit de serios şi principatul de la răsărit de Carpaţi. **Criza cvasi-generală a Moldovei în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea a avut** cauze multiple. Am arătat mai sus faptul că diminuarea legăturilor comerciale cu Europa răsăriteană a redus drastic veniturile care ajutau Moldova să-şi echilibreze balanţa de plăţi, afectând direct nu numai pe pe orăşeni ca intermediari ai

comerţului în general, ci şi pe toţi cei care vindeau vite pentru export. Totodată, după 1672 Moldova a devenit un teatru de război cvasi-permanent pentru polonezi şi otomani, cele două puteri apelând şi la auxiliarii cazaci respectiv tătari. S-a adăugat criza politică provocată de trecerea domnitorului Ştefan Petriceicu de partea polonilor în ajunul bătăliei de la Hotin (1673), fapt care a determinat Poarta să adopte o linie politică mai dura, linie în care unii istorici au văzut chiar o primă tentativă conştientă de instaurare a unui regim de tip fanariot. A fost instalat un domn «grec», Dumitraşco Cantacuzino, legat mai mult de cercurile din Istanbul decât de boierimea moldoveană (pentru care nu era totuşi un necunoscut). Noului domn nu i s-au cerut bani pentru înscăunare, ci numai garanţii de fidelitate politică. Ca măsuri de precauţie, alături de el au fost lăsate trupe de ocupaţie tătare, şi au fost demantelate cetăţile care ar fi putut fi folosite în cazul unei noi ridicări antiotomane. Totodată^ Dumitraşco Cantacuzino şi urmaşii săi au adoptat o politică fiscală antiboierească, încercând să realizeze un recensământ al contribuabililor cu ajutorul mult hulitelor «hârtii», «obiceiu rău şi spurcat în ţară», de dară inspiraţie otomană. Acest regim protofanariot, care în Moldova ar fi durat până în 1685, a eşuat pe de o parte datorită climatului de criză generală în care se zbătea Moldova, şi pe de altă parte deoarece după înfrângerea de sub zidurile Vienei Imperiul otoman, trecut în defensivă, avea nevoie de colaborarea boierimii moldovene împotriva atacurilor polone şi a consimţit să numească un domnitor mai potrivit realizării acestei concilieri cu boierimea şi organizării rezistenţei militare antipolone. Acest domnitor pământean, tradiţionalist şi bun militar avea să fie Constantin Cantemir (1685-1693). Proporţiile crizei în care se zbătea Moldova s-au văzut prin faptul că îndepărtarea domnilor «proto- fanarioţî» nu a dus la normalizarea situaţiei. Moldova se găsea prinsă într-un cidu deosebit de grav al distrugerilor cauzate de război, al fugii ţăranilor de teama armatelor sau de cea a strângătorilor de dări, al colapsului financiar (Dimitrie Cantemir afirmă, poate exagerat, că veniturile domniei au scăzut de la 600 000 de taleri la numai 100 000) şi al conflictelor sângeroase dintre domn şi boieri şi dintre partidele boiereşti pentru controlul unui stat tot mai sărac.

Climatul de nesiguranţă generală, amplificat de disputele politice nemiloase din interiorul clasei dominante, conştiinţa faptului că se trăia – după expresia lui Miron Costin – «cu dzilele a mână», precum şi semnele evidente de recul al

puterii otomane, au generat în întreg **spaţiul românesc o serie de căutări de soluţii pentru ieşirea din criză.** Pe plan cultural aceste căutări au dus la refugiul într-un univers artificial al lecturilor «de desfătare», pline de pilde morale menite să ofere repere într-o lume a tensiunilor şi imoralităţii, al peisajelor dătătoare de linişte şi al reculegerii. Exemplul devenit clasic al lui Constantin Brâncoveanu ne arată însă că aceste «evaziuni culturale», componente ale unei sensibilităţi baroce, nu excludeau cu totul căutarea unor soluţii practice, politice.

De regulă, aceste soluţii vizau emanciparea de sub dominaţia otomană cu ajutorul uneia sau alteia dintre marile puteri creştine. Pe un fond de labilitate emoţională generat de nestatornicia vremurilor, înfrângerile suferite de otomani au generat **valuri de speranţe într-o iminentă eliberare.** Aceste speranţe **au** fost legate succesiv şi uneori sincron de acţiunea antiotomană a diverselor mari puteri creştine vecine.

Din punct de vedere cronologic, primele speranţe au fost legate de **Polonia.** Victoriile hatmanului şi apoi regelui loan Sobieski la Hotin (1673) şi Vîena (1683) păreau să îndreptăţească speranţele în capacitatea militară a Republicii nobiliare. în plus, Polonia reprezenta şi un model politic atrăgător pentru boierimea română preocupată de limitarea puterii domneşti în planul politicii interne. Totuşi, cea mai mare parte a clasei dominante din Ţările Române a dat dovadă de o îndreptăţită prudenţă, intuind faptul că Polonia nu avea totuşi mijloacele necesare pentru a asigura o protecţie eficientă împotriva represaliilor otomano-tătare. Din acest punct de vedere este relevantă atitudinea similară din 1673 a doi oameni politici atât de deosebiţi precum domnul muntean de origine levantină Grigore I Ghica şi marele boier moldovean Miron Costin, şcolit în Polonia şi admirator al culturii şi sistemului politic polon: amândoi au contribuit Ia .victoria creştină de la Hotin, dar după luptă aii refuzat să treacă cu totul în tabăra polonă şi s-au înapoiat pentru a-şi normaliza raporturile cu otomanii.

O alternativă antiotomană mult mai consistentă oferea **Imperiul habsburgic.** încă în timpul războiului din 1663-1664 domnii români au păstrat contacte cu tabăra habsburgica, iar domnul muntean Grigore I Ghica a trecut chiar făţiş de partea imperialilor. Chiar dacă rapiditatea cu care Habsburgii au încheiat pacea în 1664 a dezamăgit, contactele au continuat, mai intense fiind cele ale principelui Mihail Apafy şi ale nobililor transilvăneni-

Dnpă 1683, perspectiva eliberării cu ajutorul armatelor habsburgice a devenit din ce în ce mai actuală, dar totodată au ieşit la iveală şi inconvenientele unei asemenea soluţii, mai ales în ceea ce priveşte comportamentul abuziv al trupelor habsburgice şi exclusivismul politic al autorităţilor imperiale. Atitudinile împărţite ale societăţii şi factorilor politici transilvăneni nu au fost lăsate să se decanteze în mod liber deoarece în toamna anului 1687 trupele austriace au ocupat Transilvania şi, cu excepţia unui scurt moment după bătălia de la Zărneşti din 1690, au reuşit să menţină.această ocupaţie. Jocul politic brutal al Habsburgilor în Transilvania, ca şi vădita lipsă de scrupule a emisarilor acestora, au constituit avertismente serioase cu privire la tendinţele expansioniste şi autoritariste ale Vienei, iar factorii politici munteni au optat totuşi, după multele ezitări şi tergiversări ale lui Şerban Cantacuzino, pentru păstrarea legăturilor cu Poarta şi respingerea armată a trupelor habsburgice care pătrunseseră în 1689 în Ţara Românească. Ulterior, deşi Brâncoveanu a căutat să cultive relaţii bune cu autorităţile habsburgice, el nu a mai mizat pe Habsburgi ca putere eliberatoare de sub dominaţia otomană. De altfel, în ultimii ani relaţiile principatelor româneşti extracarpatice cu Habsburgii au fost tensionate suplimentar de prozelitismul catolic al Vienei, care a reuşit să determine o mare parte a clerului ortodox din Transilvania să adere la Unirea cu Roma, opţiune condamnată vehement în numele ortodoxiei de Tara Românească. Acuitatea tensiunilor confesionale este surprinsă de observaţia din anul 1702 a ambasadorului francez la Istanbul, Ferriol, care arăta că nimic nu a contribuit mai mult la a-i ţine pe români ataşaţi de Poartă decât ura pentru biserica catolică.

Dar daca Polonia se dovedea incapabilă să joace rolul eliberatorului, iar Austria era indezirabilă pentru români din cauza expansionismului politic şi a exclusivismului religios, ultimii ani ai secolului al XVII-lea şi primii ani ai secolului al XVIII-lea au adus în prim plan o alta mare putere de care s-au legat speranţele de eliberare ale românilor: **Rusia.** Imperiul ţarilor avea avantajul de a fi o putere ortodoxă, cunoscută românilor mai ales prin milosteniile acordate unor lăcaşuri ortodoxe şi prin icoanele şi cărţile sale de cult. Mult timp distanţa care separa Rusia de spaţiul românesc a limitat speranţele generate de existenţa unei mari puteri ortodoxe potenţial eliberatoare. Totuşi, în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea au existat

mai multe încercări ale boierilor şi domnilor români de a capta bunăvoinţa şi sprijinul ţarilor, iar ocuparea Azovului (1696) şi apariţia primei flote ruse în Marea Neagră au amplificat convingerea că Rusia avea să fie puterea care avea să pună capăt dominaţiei otomane. De altfel, în întreg sud-estul Europei circulau profeţii care susţineau că I Imperiul otoman avea să fie nimicit de «oamenii blonzi de la Miazănoapte». Aceste speranţe oarecum atemporale au devenit brusc actuale după victoria ţarului Petru I la Poltava asupra suedezilor (1709) şi după declanşarea războiului otomano-rus ca urmare a refugiului regelui Carol al XH-lea al Suediei la Tighina sub protecţie otomană. Propaganda rusă a amplificat pe diverse canale imaginea ţarului pravoslavnic biruitor, stimulând astfel declanşarea unui val de i speranţe de eliberare şi de agitaţii antiotomane în întreaga lume ortodoxă supusă Porţii. Exaltarea antiotomană a fost deosebit de virulentă în Ţările Române, complicând jocul diplomatic al feciorilor politici. în Ţara Românească Brâncoveanu a reuşit să-şi păstreze autoritatea şi sângele rece, nelăsându-se influenţat de cererile mitropolitului Antim Ivireanul şi ale majorităţii boierilor de a se alătura I ţarului, dar aceasta nu l-a ferit de actul de flagrantă insubordonare al spătarului Toma Cantacuzino, care în fruntea unei părţi a oştirii a [1] trecut de partea ruşilor. Aflat numai de puţină vreme pe tronul

Moldovei, Dimitrie Cantemir nu avea aceeaşi libertate de opţiune. Deşi instalat ca un domn fidel Porţii, deşi aparţinând unei familii care . se identificase cu politica de păstrare a legăturilor cu Imperiul otoman ca pavăză împotriva anexionismului marilor puteri creştine vecine, deşi el însuşi trăise ani mulţi la Istanbul, Dimitrie Cantemir s-a văzut confruntat cu promisiunile ţarului, care purta însă simultan tratative separate cu o parte a marilor boieri moldoveni, şi cu defecţiunea supuşilor care la apropierea armatelor ţariste l-au părăsit pentru a se alătura ruşilor peste capul lui. Rămas cu numai câţiva boieri şi cu câteva detaşamente de mercenari, aflat în faţa şantajului de a fi supralicitat în faţa ţarului de o parte a boierimii, caz în care ar fi pierdut avantajele pe care şi le asigurase prevăzător prin tratatul de la.Luck, Dimitrie Cantemir a considerat că nu avea de ales şi că pentru a-şi menţine şi consolida tronul trebuia să se pună în fruntea valului antiotoman şi să treacă fetiş de partea ruşilor. Chemarea ulterioară la oaste, făcută pe banii ţarului, a dovedit atât amploarea entuziasmului popular, mâi ales în rândurile categoriilor intermediare (mici boieri, slujitori, orăşeni), cât şi

eficacitatea scăzută a acestor trupe de strânsură. Fapt mai important, starea economică a Moldovei s-a dovedit mult prea precară pentru a putea susţine efortul militar al Rusiei, iar lipsurile de aprovizionare, combinate cu erorile militare ale ţarului, au condus la înfrângerea armatei ruse şi a corpului moldovean la Stănileşti. Capitularea ţarului şi încheirea ulterioară a păcii au demonstrat în mod dureros faptul că ceasul eliberării de sub dominaţia otomană nu sosise încă.

Acest eşec, urmat de falimentul speranţelor pe care unii dintre boierii munteni şi moldoveni şi le-au legat de acţiunea Austriei în timpul noului război otomano-habsburgic din 1716-1718, a dovedit că o eliberare nu era încă posibilă. Cel mult, aşa după cum arăta exemplul Transilvaniei şi al Olteniei, locul otomanilor avea să fie luat de stăpânirea habsburgică, fapt care nu era de natură să provoace o adeziune prea largă în rândurile boierimii muntene şi moldovene. Se încheia astfel un ciclu al speranţelor de eliberare, iar dominaţia Porţii în spaţiul românesc, deşi redusă din punct de vedere al cuprinderii teritoriale, era consolidată.

Cu aceasta atingem **problema fanariotismului,** extrem de controversată în istoriografie şi care necesită din acest motiv câteva comentarii speciale. -

S-a afirmat adesea ca stabilizarea dominaţiei otomane a îmbrăcat la începutul secolului al XVUI-lea forma unei modificări a regimului politic al Ţării Româneşti şi Moldovei prin instaurarea domniilor , fanariote. Această schimbare a regimului politic ar fi avut loc în 1711 în Moldova şi în 1716 în Ţara Românească, şi ar fi reprezentat o soluţie avută în vedere de Poartă datorită nesiguranţei cu privire la fidelitatea domnilor pământeni. Trăsăturile caracteristice ale regi**mului fanariot** (denumit în unele lucrări şi turco-fanariot) au fost considerate a fi: numirea unor domnitori străini de ţară, de obicei greci din cartierul Fanar de la Constantinopol, pentru care domnia Ţărilor Române era dregătoria cea mai înaltă pe care o puteau obţine în lumea dominată de Poartă, după ce îndepliniseră de cele mai multe ori funcţia de mare dragoman (traducător) al Porţii; dependenţa accentuată faţă de arbitrarul autorităţilor otomane, care tindeau să asimileze Ţările Române cu nişte

provincii otomane obişnuite; competiţia dezlănţuită pentru tron, care a scurtat durata medie a domniilor şi a mărit considerabil exploatarea economică a Ţărilor Române; destrămarea armatelor româneşti şi accentuarea fără precedent a fiscalităţii. Potrivit acestor opinii regimul fanariot a durat până în 1821-1822, când revoluţia grecească şi antifanariotismul manifest al românilor au determinat pe otomani să prefere revenirea la domniile pământene.

Odată acceptat caracterul distinct al «secolului fanariot», aprecierile valorice cu privire această perioadă şi cu privire la diverşii domnitori au variat foarte mult. în general a precumpănit opinia că domniile fanariote reprezintă una dintre perioadele cele mai negre din istoria românească, caracterizată prin înapoiere economică, marasm moral şi decădere instituţională. Au existat însă şi tentative de «reabilitare» a fanarioţilor ca grup sau măcar a unora dintre aceştia luaţi individual, care au insistat pe meritele lor culturale, pe faptul că ei au reprezentat variante româneşti ale «despotismului luminat» sau ále «absolutismului monarhic», promotori (mai ales Constantin Mavrocordat) ai unor reforme sociale îndrăzneţe. în fine, alte lucrări recente au demontat mecanismul ideologic prin care în secolul al XIX-lea s-a ajuns la afirmarea existenţei unui «veac fanariot» distinct ca perioadă neagră a istoriei româneşti, menit să separe perioada glorioasă a marilor domnitori din secolele XIV-XVII de cea aspirând să fie la fel de glorioasă a renaşterii naţionale româneşti.

■ Aceste dispute istoriografice au condus treptat la punerea sub semnul întrebării a chiar premisei de la care se pornise: faptul că anii 1711/1716-1821 au reprezentat o perioadă distinctă din punct de vedere al regimului politic al Ţărilor Române. Cu alte cuvinte, s-a schimbat oare cu adevărat regimul politic al Ţărilor Române în anii 1711/1716?

Au fost astfel relevate o serie de **elemente de continuitate** între secolele al XVII-lea şi al XVIH-lea. Astfel, şi înainte de 1711/1716 au existat domnitori greci, după cum şi după această dată au existat şi domnitori de origine românească. Ba chiar mai mult, unii domnitori au domnit atât înainte, cât şi după datele considerate ca marcând trecerea la domniile fanariote. Este cazul lui Nicolae Mavrocordat, considerat în manuale ca fiind primul domnitor fanariot, dar a cărui primă domnie în Moldova a avut loc în 1709-1710; este de asemenea cazul lui Mihai Racoviţă, care domneşte de trei ori în Moldova (1703-1705,1707-1709,1715-1726)

şi o dată în Ţara Românească (1741-1744). Erau aceştia domni pământeni înainte de 1711/1716 şi au devenit apoi subit domni fanarioţi? Exemplele de acest fel, ca ***si*** multele similitudini dintre unele domnii din secolul al XVU-lea şi cele considerate tipic fanariote, au condus la apariţia unor puncte de vedere care fie au afirmat existenţa unui «prefanariotism» (Eugen Stănescu, Florin Constantiniu) şi a unui «protofanariotism» (Florin Constantiniu), fie au încercat să fixeze începutul domniilor fanariote la o dată mai timpurie, de exemplu în 1659 (Andrei Pippidi).

De fapt, o regulă fermă de desemnare a domnilor dintre greci (fanarioţi) sau români nu a existat niciodată în secolele XVI-XVIII. De altfel, în toată această perioadă concepţia otomană – decisivă deoarece autorităţile otomane stabileau cine avea să devină domn- nu făcea distincţii în funcţie de etnie, ci în primul rând în funcţie de confesiune. Ca atare, pentru otomani atât românii cât şi grecii erau «greci», adică ortodocşi. Totodată, după cum am arătat mai sus, otomanii aveau tendinţa să considere că ţinuturile ***'ahd.*** făceau totuşi în esenţă parte din ***dar al-Islam,*** chiar dacă aveau un statut oarecum special; în consecinţă, din punctul otoman de vedere, locuitorii Ţărilor Române erau în aceeaşi măsură supuşi «ghiauri» ***(dhimmi)*** ai sultanului ca şi locuitorii ortodocşi din teritoriile administrate direct de Poartă. Ca atare, atunci când, după întărirea dominaţiei otomane asupra Ţărilor Române la mijlocul secolului al XVI-lea, Poartă a început să se amestece tot mai mult în desemnarea domnilor români şi chiar să-i numească direct de la Istanbul, ea nu a avut nici un interes să limiteze cercul celor care puteau aspira la domnia unuia sau altuia dintre statele româneşti. în consecinţă, grupului deja numeros al pretendenţilor români, care au intuit repede că locul de unde se putea dobândi domnia se mutase la Istanbul, i s-au adăugat treptat şi alţi supuşi ortodocşi ai Porţii. La început aceştia mai căutau uneori să arate că pretenţiile lor erau îndreptăţite de o presupusă origine domnească, dar treptat, odată cu înmulţirea familiilor care ajunseseră măcar o dată la tronul Ţărilor Române, acest criteriu s-a depreciat şi a contat tot mai puţin. De altfel, aceeaşi lărgire nemăsurată a cercului aspiranţilor la dregătorii se constată în a doua jumătate a secolului al XVI-

lea şi în ceea ce priveşte funcţiile rezervate musulmanilor în Imperiul otoman, fiind o parte integrantă a unui proces mai larg de venalizare a oficiilor. Interesată de sporirea concurenţei pentru funcţii ca de un mijloc sigur de sporire a preţului ce putea fi obţinut pentru acordarea acestor funcţii, grijulie numai să menţină distincte filierele rezervate musulmanilor de cele permise altor confesiuni, Poarta nu avea nici un interes să reglementeze prea strict accesul la domniile Ţărilor Române. Şi de fapt, din câte ştim, Poarta a consimţit abia în 1819 la o reglementare intervenită între familiile «fanariote», care stabilea ca la tronurile româneşti să nu mai poată candida decât reprezentanţii a 4 familii; izbucnirea după numai *2* ani a revoluţiei greceşti şi a celei române conduse de Tudor Vladimirescu a împiedicat verificarea funcţionării în timp a acestui acord, Poarta preferând după această dată desemnarea unor domnitori pământeni.

Desigur, sistemul desemnării domnilor Ţării Româneşti şi Moldovei dintre supuşii ortodocşi ai Porţii indiferent de etnie, sistem care a fost predominant de la mijlocul secolului al XVI-lea până în 1822, nu a funcţionat exact la fel de-a lungul acestei întregi perioade. Uneori, factorii locali au avut o importanţă mai mare şi Poarta s-a văzut nevoită să ţină cont de aceasta, ajungând chiar să confirme domni pe care nu îi desemnase ea în prealabil, dar despre care era convinsă că nu aveau să contrarieze în mod grav interesele otomane. Alteori jocurile s-au făcut aproape exlusiv la Constantinopol, caz în care decisive erau legăturile cu dregătorii otomani şi cu cei care puteau influenţa deciziile acestora, îndeosebi cu posesorii de capitaluri care puteau să împrumute candidaţilor sumele de bani necesare cumpărării tronurilor.

Pe de altă parte, în joc nu erau numai domniile celor două state româneşti extracârpatice, ci şi celelalte dregătorii depinzând de domnie şi în general poziţiile de conducere a societăţii. **Fluctuaţiile procesului de selecţie a elitelor sociale** din Ţările Române **(în** studiile de istorie socială termenul «elite» nu are conotatie valorică, ci desemnează numai o poziţie în cadrul societăţii) sunt încă şi mai greu de urmărit decât în cazul domnitorilor. Există încă puţine studii care să ofere date complete despre ocupanţii diverselor dregătorii, mai ales la nivel local, şi informaţii încă şi mai puţine despre elitele bisericeşti şi economice. în plus, orice analiză care să evidenţeze raportul dintre «greci» şi

«pământeni» este îngreunată de **absenţa unor bariere stricte** între cele două categorii. Mulţi ortodocşi balcanici sau mai larg spus levantini, cunoscuţi în mediul românesc ca «greci» sau «ţarigrădeni», s-au căsătorit cu românce şi s-au împământenit în Ţările Române, astfel încât sunt greu de clasificat. Sa luăm ca exemplu familia Cantacuzinilor, de origine grecească, cu o situaţie

foarte bună în Constantinopolul otoman, cu legături puternice în Ţările Române încă din secolul al XVI-lea. Constantin Cantacuzino a venit în Ţara Românească cu valul levantin din jurul lui Radu Mihnea la începutul secolului al XVII-lea, a urcat în dregătorii până la rangul de mare postelnic al lui Matei Basarab (domn considerat în mod tradiţional ostil «grecilor»), a dobândit un domeniu funciar de invidiat, s-a căsătorit cu fiica fostului domn Radu Serban şi s-a înrudit şi încuscrit apoi cu majoritatea marilor familii boiereşti din Ţara Românească. Fiii săi s-au ilustrat prin retorica cu care au apărat drepturile «pământenilor» împotriva «grecilor», unul dintre ei a ajuns chiar domn (Şerban Cantacuzino, 1678-1688) iar altul a fost marele umanist român Constantin Cantacuzino stolnicul. Din ce moment pot fi catalogad Cantacuzinii ca «pământeni» şi nu ca «greci»? Probleme similare se pot ridica în legătură cu Vasile Lupu şi cu Ghiculeştii, toţi de origine albaneză, cu reprezentanţii multor altor familii elitare. Au existat însă şi cazuri de români care s-au desţărat temporar, s-au levantinizat şi au revenit apoi în Ţările Române beneficiind de experienţa şi relaţiile dobândite la Istanbul. Un exemplu în acest sens este cazul lui Radu Mihnea. Fiu al lui Mihnea Turcitul, domn al Ţării Româneşti în două rânduri (1577-1583 şi 1585-1591), care însă a trecut la Islam, el a crescut în mediul levantin şi, atunci când a revenit ca domn în Ţările Române, s-a înconjurat de levantini şi a dus o politică ce a fost catalogată drept «prefanariotă». Similare sunt şi cazurile familiilor Racoviţă şi Callimachi (iniţial Călmaşul) în secolul al XVIII-lea, iar exemplele de acest fel ar putea continua.

De fapt, pentru societatea românească problema fanariotismului era coextensivă cu ceea ce Valentin Al. Georgescu a numit «acapararea grecească» (levantină), cu integrarea efectivă a Ţărilor Române în sistemul otoman centrat pe Istanbul. De-a lungul celor câteva secole de dominaţie otomană au existat perioade de integrare crescândă, când şi penetraţia levantină a fost mai puternică. Au existat astfel mai multe «valuri» levantine, dintre care enumerăm mai întâi pe cel din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, apoi cel din deceniile 2-3 ale secolului al XVII-lea, apoi un nou val după 1660, şi în fine noi valuri în secolul al XVIII-lea, care, contrar aparenţelor, nu a fost nici el lipsit de fluctuaţii în ceea ce priveşte amploarea acestei pătrunderi.

Au existat şi diferenţe în ceea ce priveşte compoziţia socială a acestor «valuri» levantine. Astfel, după ce mai întâi

au venit în Ţările Române nobili şi clerici balcanici care fugeau din calea cuceritorilor otomani, după mijlocul secolului al XVI-lea paleta socială a nou-ve- niţilor s-a diversificat şi aceştia acţionau de cele mai multe ori ca exponenţi **ai** intereselor sistemului otoman. Au venit **negustori** şi **cămătari** atraşi, de posibilităţile de câştig deschise de racordarea Ţărilor Române la economia-univers otomană şi de poziţia dificilă în care se găseau românii pe piaţă din cauza nevoii cronice de bani pentru a face faţă plăţilor către Poartă. în Transilvania, dieta a încercat la solicitarea saşilor temători de concurenţă să îngrădească libertatea de acţiune a acestor negustori levantini, dar succesul repetatelor oprelişti din secolele XVI-XVII a fost limitat. în Moldova şi Ţara Românească negustorii levantini n-au întâmpinat asemenea oprelişti, fapt care le-a permis să-şi valorifice practic nestingheriţi avantajele economice faţă de negustorii locali şi să domine în mare măsură viaţa economică a principatelor extracarpatice. Au venit apoi **clerici,** împinşi de dificultăţile financiare în care se zbătea biserica ortodoxă sub turci şi atraşi de oportunităţile pe care le găseau în Ţările Române, care resimţeau o penurie cronică de cărturari capabili să susţină competiţia doctrinară cu catolicismul şi cu cultele reformate; Un exemplu ilustru în acest sens este Antim Ivireanul, gruzin de origine. Tot în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea şi la începutul secolului al XVUI-lea patriarhii Ierusalimului Dosithei şi Hrisant Notaras au rezidat mai mult în Ţările Române decât în Orient şi au desfăşurat aici o intensă polemică anticatolica şi (mai puţin, totuşi) anticalvină. S-au adăugat şi alţi **«intelectuali»,** mai puţin legaţi de activităţile bisericeşti, medici, profesori, artişti, meşteşugari etc.

Este însă evident faptul că societatea românească a resimţit cel **mai** greu **pătrunderea «grecilor» intrări în slujba domniei,** care acaparau dregătoriile şi totodată «stricau obiceiurile ţării» în ceea ce priveşte practicile administrative. în concurenţa cu boierii «pământeni», cei de origine levantină beneficiau nu numai de afinităţile şi uneori de complicităţile stabilite cu unii domnitori, dar şi de **experienţa superioară în funcţionarea economiei monetare,** experienţă care îi făcea indispensabili pentru un stat în permanentă căutare de noi surse financiare. Această cunoaştere superioară este ilustrată de ameninţarea adresată de Radu Leon

boierilor, că dacă nu-l ajută ei în impunerea unor noi dări «va pune vel vistier pre Necula Sofiialiul, că el ştie rândul ţării şi pre la ce boieri au bani». La fel de explicită este oferta făcută de un alt grec, Ghinea Ţucala, unui domnitor altfel cunoscut pentru tradiţionalismul şi «antigrecismul» sau, Matei Basarab: «Dă ti-e voia să faci bani multi, fă-mă vistier mare...». In felul acesta «grecii» nu numai că ocupau o parte din dregătoriile la care se socoteau îndreptăţiţi boierii autohtoni (este totuşi de observat că până şi în veacul al XVIII-lea românii au rămas majoritari la nivelul sfatului domnesc, şi cu atât mai mult la nivelul dregătoriilor locale), dar şi contribuiau la dislocarea vechilor elite, mulţi boieri «de modă veche» nereuşind să se adapteze la mecanismele băneşti noi, acumulând datorii şi pierzându-şi total sau parţial moşiile.

Sub impactul acestei duble ameninţări, boierimea a reacţionat insistând pe calitatea de pământean şi acreditând ideea că «grecii» erau vinovaţi de toate relele din ţară. Această ideologie antigre- **cească conservatoare,** care încerca să canalizeze toate nemulţumirile sociale împotriva concurenţei, a dat naştere la o serie de reacţii violente, precum şi la adoptarea unor restricţii în ceea ce priveşte ocuparea dregătoriilor de către «străini», restricţii care însă s-au dovedit puţin eficiente. Lipsa de perspectivă a încercărilor de a opri penetraţia levantină transpare cu claritate din exasperarea lui Ne- culce: «cîndu o vrea Dumnezeu să facă să nu fie rugină pe fier şi turci în Ţarigrad să nu fie, şi lupii să nu mănînce oile în lume, atuncea poate nu vor fi nici greci în Moldova şi în Ţara Munteniască, nici or fi boiari, nici or putea mînca aceste doao ţări, cum le mănîncă».

în aceste condiţii boierimii nu-i mai rămânea decât să încerce să impună noilor veniţi respectarea unor norme minimale de comportare «boierească». Ca atare, cronicile şi celelalte mărturii de epocă fac o distincţie destul de netă între «grecii» «buni», proprietari de moşii, care se identificau cu «ţara», şi cei «răi», care «strică toate lucrurile bune şi adaugă legi rele şi asuprite». Levantinii ajunşi pe meleaguri româneşti nu erau insensibili la acest discurs ideologic şi la perspectiva integrării depline în rândurile unei boierimi încă prestigioase. Pe lângă constrângerea morală acţiona cu putere şi conştiinţa faptului că moşiile, deşi nu ofereau perspectiva unui profit maximal, erau totuşi mai ferite de vitregiile soartei. în consecinţă, majoritatea familiilor

levantine ajunse în Ţările Române străbat un veritabil **cidu al împământenirii.** Cu averi clădite mai întâi în comerţ şi afaceri cămătăreşti, posesori ai unei educaţii care îmbina pragmatismul cu cultura livrescă, aceşti levantini încep să acapareze dregă- toriile laice de pe lângă patriarhia ortodoxă de la Constantinopol şi apoi şi pe cele din aparatul domnesc din Ţara Românească şi din Moldova; ajunşi în Ţările Române ei se căsătoresc deseori aici, acaparează moşii şi case şi-şi uită treptat originile «plebeie», dobândind o veritabilă conştiinţă de notabili români.

Totodată, circulaţia elitelor între Ţările Române şi Istanbul, şi în general integrarea politică şi economică periferică a spaţiului românesc în lumea otomană, au determinat un accentuat **proces de orien- talizare a civilizaţiei româneşti..** Influenţe otomane orientalizante se observă la nivelul arhitecturii, al ceramicii şi al folosirii faianţei ornamentale, la nivelul amenajării interioarelor cu ajutorul covoa- relor şi sofalelor, la nivelul modei şi chiar al materialelor folosite pentru îmbrăcăminte, la nivelul unor obiceiuri cum ar fi consumul de cafea şi de tutun (deşi tutunul este de origine americană, în lumea românească el a fost cunoscut pe filieră otomană), etc. Fireşte, orientalizarea a fost mai puternică pe de o parte în centrele urbane, tradiţional mai cosmopolite şi unde se stabileau majoritatea levantinilor sosiţi în Ţările Române, şi pe de altă parte în rândurile elitei. Cu toate că avea mai puţine mijloace pentru a putea beneficia de inovaţiile de factură orientală, satul a participat şi el, fie şi cu o anume întârziere, la acest dialog al civilizaţiilor. Astfel, cuvintele de origine turcă şi/sau balcanică au circulat cu intensitate atât în mediul urban cât şi în cel rural. Tot din lumea otomană a fost importat în secolul al XVII-lea porumbul, cunoscut atunci cu denumirea de «grâu turcesc», care curând a devenit o componentă de bază în alimentaţia ţăranilor români. O însemnătate ceva mai redusă a avut orezul, cultivat în spaţiul românesc începând din secolul al XVIII-lea. Tot din lumea otomană a fost preluat şi bivolul, dar acesta – la fel ca şi orezul – s-a impus numai în unele zone limitate din spaţiul românesc.

Toate aceste elemente, ţinând de controlul otoman asupra domniilor româneşti, de circulaţia elitelor, de integrarea periferică în economia-univers otomană şi de procesul de orientalizare, nu pot fi circumscrise strict «veacului fanariot». De fapt, «veacul fanariot» este un construct istoriografie, realizat cu scopul de a delimita o perioadă de decădere indispensabilă în cadrul unei viziuni

trimodale (vârstă de aur – epocă de decădere – renaştere) asupra istoriei româneşti. In realitate însă, **nu a existat niciodată un regim fanariot** distinct şi omogen în cadrul perioadei dominaţiei otomane asupra Ţărilor Române, **iar secolul al XVIII-lea a fost doar o parte componentă a unei perioade mai lungi de integrare economică şi politică a Ţărilor Române la periferia lumii otomane,** perioadă care în cazul principatelor extracarpatice a durat din secolul al.XVI-lea până la începutul secolului al XTX-lea. Această perioadă de aproape trei secole a cunoscut desigur atât fluctuaţii de intensitate a integrării, cât şi acumulări treptate ale influenţei otomane, dar a rămas totuşi unitară la nivelul trăsăturilor ei esenţiale. Ca atare, decuparea secolului alXVIII-lea din ansamblul secolelor XVI-XVin şi utilizarea convenţională a denumirii de «veac fanariot» mai mult încurcă înţelegerea proceselor istorice decât să ne ajute în acest sens.

O situaţie specială a avut din acest punct de vedere Transilvania. Integrarea ei în lumea otomană a fost mult mai superficială în secolele XVI-XVII, pentru descrierea situaţiei ei în sistemul otoman fiind mai potrivit conceptul de semiperiferie, iar tendinţa de adâncire a acestei integrări a fost stopată la sfârşitul secolului al XVH-lea prin anexarea ei la Imperiul habsburgic. Ruptura politică nu s-a suprapus însă cu o ruptură economică. Economia Transilvaniei a rămas orientată precumpănitor spre teritoriile româneşti extracarpatice şi spre Imperiul otoman. Astfel, evidenţele vamale austriece din anii 1717-1724 reliefează faptul că aproximativ 80% din comerţul exterior al principatului intracarpatic trecea prin trecătorile Carpaţilor şi numai circa 20% se realiza cu restul Imperiului habsburgic sau cu Occidentul. Această observaţie ne avertizează o dată mai mult că până în secolul al XlX-lea (şi poate şi mai târziu) relevanţa economică a graniţelor politice a fost limitată. Pe de altă parte nu trebuie sa subestimăm nici importanţa integrării politice a Transilvaniei în Imperiul habsburgic. Fluxurile comerciale reprezentau numai o parte a fluxurilor econo- mico-financiare, fiind contrabalansate de circulaţia «banilor politici» (dări, solde etc.) între Viena şi principatul intracarpatic. Apartenenţa la Austria a mai însemnat şi o intensificare a circulaţiei elitelor spre şi dinspre Europa centrală, venirea unui număr considerabil de ofiţeri, funcţionari şi clerici din părţile apusene ale imperiului şi

posibilitatea oferită unor tineri transilvăneni'de a studia şi de a face carieră la Viena şi în alte centre ale imperiului sau ale lumii catolice. De altfel, tocmai oportunităţile culturale deschise de autorităţile habsburgice _unor tineri clerici uniţi au stat la originile fenomenului numit Şcoala Ardeleană şi, prin intermediul acesteia, la originile mişcării naţionale româneşti din secolul al XlX-lea.

5. Ţările Române şi începuturile chestiunii orientale

Orice discuţie referitoare la **problema orientală** trebuie să pornească de la definiţia termenului. Acesta desemnează disputa diplomatică şi/sau militară dintre marile puteri pentru hegemonie (sub forma stăpânirii directe şi/sau a unor zone de influenţă) în sud-estul Europei şi în Orientul Apropiat, de fapt în zonele care aparţineau de Imperiul otoman. Definită astfel, problema orientală a devenit cu adevărat o problemă numai atunci când Imperiul otoman a slăbit, deoarece atâta timp cât Imperiul otoman era puternic nu era posibil ca teritoriile sale să devină obiectul disputei dintre alte state. Desigur, au existat şi în perioadele de mărire otomană proiecte de împărţire a teritoriilor otomane, dar acestea nu erau realiste şi nu au influenţat prea mult politica internaţională. Cu totul altfel s-a pus problema după 1683, când reculul otoman a devenit evident. în secolele XVIII-XIX problema orientală a preocupat într-o măsură crescândă cercurile politice europene, intrând chiar în jargonul acestor cercuri ca disputa pentru moştenirea «omului bolnav» al Europei. Eşecurile încercărilor de revitalizare a Imperiului otoman au făcut ca problema orientală să fie soluţionată la sfârşitul primului război mondial prin destrămarea acestuia şi prin apariţia pe teritoriile foste otomane a unor alcătuiri politice noi, state naţionale independente sau teritorii aflate sub dominaţie colonială occidentală.

Dar înainte de a trece la prezentarea succintă a principalelor faze de evoluţie ale problemei orientale până la începutul secolului al XlX-lea, câteva cuvinte despre **protagonişti** şi despre caracteristicile implicării lor în această dispută.

Primul şi cel mai direct interesat era fără îndoială Imperiul otoman. Am arătat mai sus că actualizarea chestiunii orientale este coextensivă stării de relativă slăbiciune a statului otoman. Având în această perioadă structuri economice, sociale, politice şi culturale

deja învechite comparativ cu statele europene, Imperiul otoman s-a dovedit mult timp puţin capabil să se înnoiască. Desigur, încercările de reformă nu au lipsit nici în secolul al XVIII-lea. Cea mai importantă dintre acestea a fost iniţiată de Nevşehirli Ibrahim paşa Damad, mare vizir în anii 1718-1730. Cunoscută în istoriografie sub denumirea uşor derutantă de «epoca lalelei», această încercare de reformă nu s-a redus la încurajarea imitării modei şi maniilor occidentale. Dimpotrivă, marele vizir a întreprins un efort consecvent de a aduce ordine în plan administrativ şi financiar, stimulând stabilitatea marilor dregători şi a guvernatorilor provinciali şi încercând să modereze presiunea fiscală asupra provinciilor pentru a facilita refacerea economică a imperiului. Pentru [l]a putea menţine echilibrul financiar fragil marele vizir a făcut economii reducând chiar cheltuielile şi efectivele militare, a dus o politică externă prudentă şi a căutat să evite angajarea în războaie de amploare. Totodată, el a manifestat o certă deschidere intelectuală spre exterior, trimiţând ambasade în principalele capitale europene, solicitând rapoarte cu privire la aceste ţări, şi protejând o primă încercare de introducere a tiparului în lumea otomană, încercare legată de activitatea unui transilvănean trecut la Islam, Ibrahim Mtitefferika. Politica lui Ibrahim paşa a avut efecte benefice pentru Ţările Române, care au cunoscut în timpul marelui său vizirat o perioadă de relativă prosperitate şi stabilitate, care le-a permis să se refacă după încercările de la cumpăna secolelor al XVH-lea şi al XVIII-lea. Această stabilitate s-a reflectat în domnii relativ îndelungate, cu totul atipice pentru imaginea pe care ne-o facem despre felul cum ar fi trebuit să fie primele domnii «fanariote». Astfel, Nicolae Mavrocordat a domnit în Ţara Românească 11 ani, murind ca domn la Bucureşti, iar Mihai Racoviţă în Moldova tot 11 ani, fiind înlocuit numai in extremis după gafe repetate. încercarea lui Ibrahim paşa de a aduce un plus de ordine şi eficacitate în funcţionarea Imperiului otoman, nescutită de altfel de erori şi de o anume lipsă de imagina- tivitate instituţională, a eşuat în 1730 în faţa unei coaliţii a ule- ma-lelor, a ienicerilor şi a sărăcimii din Istanbul care a dus la executarea marelui vizir .şi la înlocuirea sultanului Ahmed al III-lea cu Mahmud I. După această dată a devenit clar că nu mai erau posibile reforme generale, ci numai unele punctuale vizând în primul rând organizarea militară. Totodată, dependenţa politică excesivă a auto- rităţilor otomane de atitudinea Istanbulului s-a tradus în

revigorarea tradiţiei măsurilor discriminatorii faţă de provincii, mai ales pe plan comercial şi fiscal. Victoria Istanbulului a fost însă mai mult aparentă, deoarece instabilitatea în funcţii la nivel central şi local a compromis şansele exercitării unui control efectiv asupra provinciilor, astfel încât .secolul al XVIII-lea a devenit perioada de aur a notabililor locali
(ayam), tot mai independenţi faţă de capitală. în aceste condiţii de blocaj politic şi instituţional;, deşi a beneficiat de peste două decenii de pace externă aproape deplină (1746-1768), deşi prima jumătate a secolului al XVIII-lea a fost în general o perioadă de înflorire economică pentru lumea otomană, Imperiul otoman nu a reuşit să profite de acest răgaz pentru a se consolida în vederea şocurilor care aveau să vină, iar războiul cu Rusia din 1768-1774 avea să-l surprindă mai vulnerabil ca oricând.

La sfârşitul secolului al XVII-lea şi în primele decenii ale secolului al XVIII-lea principala putere care ameninţa Imperiul otoman era **Imperiul habsburgic. în** această perioadă Habsburgii au obţinut succese remarcabile atât în Occident, unde au preluat după un lung război cu Franţa fostele posesiuni spaniole din Italia şi din Ţările de Jos (actuala Belgie), cât şi împotriva Imperiului otoman, căruia i-au smuls după două războaie victorioase (1683-1699 şi 1716-1718) Ungaria, Transilvania, Banatul, Oltenia şi nordul Serbiei (ultimele două însă numai până în 1739). Capacitatea de expansiune a Imperiului habsburgic era însă subminată'de prea marea dispersie a posesiunilor, care genera complicaţii multiple şi împiedica concentrarea forţelor pe o direcţie anume, precum şi de o anume mediocritate a sistemului său militar, mai ales după momentul de excepţie reprezentat de Eugeniu de Savoia. în consecinţă, treptat Austria s-a văzut nevoită să renunţe la a avea mari ambiţii teritoriale în Imperiul otoman şi a început sa prefere expansiunea economică şi politico-di- plomatică.

Marele rival al Austriei în disputa pentru dominarea teritoriilor europene ale Imperiului otoman s-a dovedit a fi **Rusia.** Rusia avea mari avantaje în abordarea chestiunii orientale, dar şi unele dezavantaje. Stat ortodox, cu un potenţial demografic ridicat şi beneficiind de importante resurse economice, Rusia se întărise considerabil din .punct de vedere economic, politic şi militar în timpul lui Petru I cel Mare. Totodată, Rusia beneficia de avantajul unei relative invulnerabilităţi, fiind greu de ameninţat în însăşi existenţa ei chiar dacă era învinsă pe câmpul de luptă (aşa cum s-a

întâmplat de pildă în anul 1711). Dar acelaşi spaţiu supraabundent care-i conferea securitate era si un dezavantaj atunci când se punea problema susţinerii unui efort expansionist la marginea imperiului. Totodată, în secolul al XVUI-lea Rusia a fost dezavantajată de inconsecvenţa politicii ei externe, care de la moartea lui Petru I (1725) până la Ecaterina a Il-a (1762-1796) şi-a schimbat opţiunile în ritmul favoriţilor de la curte. Domnia Ecaterinei a II-a a marcat o cotitură din acest punct de vedere, după cum colonizarea Ucrainei în aceeaşi perioadă a redus problemele ridicate de distanţele prea mari şi a creat baze de atac mai apropiate de hotarele Imperiului otoman. Comparativ cu celelalte state angajate în disputa pentru lumea otomană, un avantaj persistent al Rusiei a fost faptul că expansiunea sa politico-militară şi teritorială nu a avut un suport economic pe măsură, comerţul rusesc în aceste regiuni fiind mai degrabă modest.

în evoluţia problemei orientale s-au implicat nu numai marile puteri vecine nemijlocit cu Imperiul otoman, ci şi state situate la o anume distanţă de teritoriile în litigiu, în primul rând puterile occi**dentale.** Motivaţiile acţiunii acestora au cunoscut o vizibilă evoluţie în timp. Astfel, iniţial atitudinea lor faţă de chestiunea orientală a fost definită strict prin prisma conflictelor lor din apusul Europei, îndeosebi prin prisma relaţiilor lor cu Austria. începând însă cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, noua fază de expansiune economică a Occidentului le-a îndemnat să acorde o importanţă crescândă intereselor lor economice în lumea otomană.

Dintre statele occidentale, **Franţa** s-a implicat cel mai de timpuriu şi cel mai statornic în hăţişurile chestiunii orientale. La sfârşitul secolului al XVII-lea şi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea politica sa a fost dictată de relaţiile ostile pe care le avea cu Austria. Ca atare, diplomaţia franceză s-a străduit să stimuleze animozităţile dintre Imperiul otoman şi cel habsburgic sau, în cazul în care nu era posibilă declanşarea unui război otomano-austriac, măcar să sprijine mişcările antihabsburgice din Ungaria şi Transilvania. Totodată, în anul 1739 diplomaţia franceză a intervenit în favoarea Imperiului otoman, obligând practic Austria şi Rusia să încheie pacea de la Belgrad, relativ favorabilă intereselor otomane. O mutaţie importantă s-a produs la mijlocul secolului al XVIII-lea, odată cu răsturnarea alianţelor pe continent prin apropierea dintre Franţa şi Austria. După

această dată Franţa a fost interesată sa aplaneze eventualele conflicte dintre otomani şi austrieci, astfel încât Imperiul habsburgic să nu fie distras de la realizarea proiectelor comune în Europa centrală de complicaţii inutile la hotarele sale sud-estice. Pe de altă parte, Franţa şi-a continuat politica devenită tradiţională de a proteja Imperiul otoman şi a încercat chiar să-şi extindă influenţa în Europa răsăriteană prin intermediul unui cordon de state de mâna a doua (Polonia, Suedia), dar nu a putut sa se opună eficient expansiunii ruse în această regiune din cauza distanţei prea mari, a complicaţiilor din Europa apuseană şi din colonii şi a slăbiciunii sale financiare. în consecinţă, diplomaţia franceză din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea mai mult a tulburat apele în Europa răsăriteană decât a ajutat cu adevărat la menţinerea statelor polonez şi otoman.

Spre deosebire de cele ce aveau să se întâmple în secolul al XIX-lea, până la sfârşitul secolului al XVIII-lea **Anglia** a avut destul de puţine interese directe în Imperiul otoman. De altfel, în tot secolul al XVIU-lea comerţul cu lumea otomană era cu totul marginal din punctul de vedere al economiei engleze. Ca atare, la sfârşitul secolului al XVII-lea şi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea diplomaţia engleză, acţionând de cele mai multe ori în concertare cu cea olandeză, a fost interesată în primul rând de asigurarea libertăţii de acţiune a Imperiului habsburgic împotriva Franţei, fapt pentru care a încercat să medieze de mai multe ori în conflictele dintre otomani şi austrieci. După răsturnarea alianţelor de la mijlocul secolului al XVIII-lea Anglia s-a dezinteresat practic de evoluţiile politice ale problemei orientale. Politica engleză s-a activizat din nou în ceea ce priveşte chestiunea orientală abia după 1790, când ea s-a opus mai întâi pe plan diplomatic unei ruperi a echilibrului european printr-o expansiune excesivă a Rusiei în dauna Imperiului otoman. Totodată, la cumpăna secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea Anglia a intervenit chiar şi militar pentru a preîntâmpina o consolidare a poziţiilor franceze în Medi- terana orientală. Aceste direcţii noi în politica orientală a Angliei aveau sa capete o pondere tot mai mare în secolul al XIX-lea, când interesele economice engleze în lumea otomană au crescut şi când Imperiul otoman avea să dobândească o valoare strategică pentru legăturile Angliei cu India, fapt pentru care diplomaţia britanică a ridicat la rang de principiu prezervarea integrităţii Imperiului otoman.

Dintre marile puteri ale secolului al XVIII-lea **Prusia** a avut

neîndoielnic cele mai puţine interese directe în lumea otomană. Ca atare, politica ei în problema orientală a fost dictată aproape exclusiv de relaţiile cu celelalte mari puteri, în primul rând cu Austria şi apoi cu Rusia. Aflată până în 1740 oarecum la remorca Austriei, Prusia a urmat fidel politica acesteia faţă de Imperiul otoman, trimiţând chiar mici corpuri expediţionare pe frontul antiotoman în timpul războaielor din 1663-1664 şi 1683-1699. După 1740, intrată într-un conflict de durată cu Austria pentru supremaţie în Europa centrală, Prusia a văzut Imperiul otoman fie ca o masă de manevră împotriva Habsburgilor, încercând să-l atragă la un atac de diversiune împotriva acestora, fie ca monedă de schimb pentru a-şi atrage bunăvoinţa Rusiei şi cooperarea acesteia în Polonia.

în desfăşurarea problemei orientale au fost implicate şi puteri de **rangul doi** în Europa secolului al XVIII-îea. Dintre acestea o menţiune aparte merită Polonia şi Suedia.

Polonia reprezenta un stat în declin, cuprins de anarhie în planul politicii interne şi în consecinţă tot mai puţin capabil să ducă în mod eficient o politică externă de anvergură. Chiar atunci când a avut în frunte un rege de valoarea militară a lui loan Sobieski (1674-1696), ea s-a dovedit incapabilă să concretizeze strălucitele victorii punctuale de la Hotin (1673) şi Viena (1683) printr-o acţiune metodică de extindere a poziţiilor sale în Moldova şi în teritoriile otomane de graniţă. După 1700 eşecurile militare din timpul războiului nordic (1700-1721) au demonstrat cu claritate slăbiciunea Poloniei şi au adus-o pe aceasta în sfera de influenţă a Rusiei şi Austriei, pe care a încercat fără prea mult succes să le contracareze Franţa. Când o parte a cercurilor politice poloneze au încercat să realizeze unele reforme prin care să consolideze puterea statului limitând atotputernicia nobiliară, marile puteri vecine, în primul rând Rusia, au văzut în aceasta un pericol potenţial pentru hegemonia lor şi au intervenit militar, impunând cele trei împărţiri ale Poloniei din anii 1772,1793 şi 1795. Evenimentele poloneze s-au întrepătruns în mai multe rânduri cu problema orientală, încercarea Porţii sprijinită de Franţa de a opri intervenţia rusă în Polonia fiind unul dintre motivele declanşării războiului otomano-rus din 1768-1774. Pe de altă parte, împărţirile succesive ale Poloniei au

servit .de compensaţie pentru renunţarea de către Rusia la anexiuni în spaţiul românesc, anexiuni pe care Imperiul habsburgic le considera inacceptabile.

Suedia, una dintre marile puteri militare ale Europei în secolul al XVII-lea, a intrat în declin odată cu înfrângerea suferită în faţa unei coaliţii animate de Rusia în războiul nordic din 1700-1721. Cu excepţia momentului 1709-1711, când regele Carol al XII-lea a avut o contribuţie considerabilă la declanşarea războiului ruso-otoman încheiat > î prin bătălia de la Stănileşti, Suedia a avut un rol destul de modest în desfăşurarea chestiunii orientale, realizând numai diversiuni nedecisive prin războaiele contra Rusiei din anii 1788-1790 şi 1808-1809.

Odată clarificate problemele legate de protagoniştii problemei orientale, se cuvine să prezentăm succint marile etape în evoluţia problemei orientale înainte de 1800.

O primă etapă poate fi considerată perioada 1683-1718. Este o perioadă în care Imperiul otoman suferă mari eşecuri militare împotriva Imperiului habsburgic, reuşind numai să învingă Rusia în 1711. Reculul otoman a fost consfinţit prin tratatele de pace de la Karlowitz (1699) şi Passarowitz (1718), prin care Austria a realizat mari anexiuni teritoriale (Ungaria şi Transilvania, respectiv Banatul, Oltenia şi nordul Serbiei). Victoriile habsburgice, cu atât mai remarcabile cu cât în aceeaşi perioadă imperiul a fost angajat cu succes şi în două războaie de coaliţie extrem de solicitante împotriva Franţei, par totuşi să fi epuizat potenţialul expansionist al Austriei. în consecinţă, tratatului de la Passarowitz i-a urmat o perioadă relativ îndelungată de pace atât în Occident cât şi în sud-estul Europei.

Acest echilibru relativ a fost rupt de Rusia, care, beneficiind din anul 1726 de un tratat de alianţă cu Austria, a declanşat în anul 1735 un nou război cu Imperiul otoman, încercând să ia în stăpânire teritoriile din nordul Mării Negre. Acest război, care a durat în anii • 1735-1739, şi în desfăşurarea căruia a intervenit şi Imperiul habsburgic, a evidenţiat scăderea potenţialului ofensiv al Austriei şi creşterea capacităţii de rezistenţă a Imperiului otoman. După lupte cu succese împărţite, Franţa, aflată la apogeul influenţei ei europene, a intervenind impunând pacea de la Belgrad, prin care Imperiul habsburgic retroceda nordul Serbiei şi Oltenia, în timp ce otomanii cedau Rusiei Azovul.

Perioada 1739-1768 a fost una neobişnuit de calmă în desfăşu-

rarea chestiunii orientale. Acest calm se explică prin angajarea diverşilor protagonişti ai problemei orientale în alte conflicte care le absorbeau totalitatea forţelor. Astfel, marile puteri ale Europei creştine au fost angajate în războaiele pentru succesiunea la tronul Austriei (1740-1748) şi de 7 ani (1756-1763), iar Imperiul otoman a trebuit să poarte până în 1746 un război dificil cu Persia.

Anii 1768-1792 reprezintă o etapa nouă în evoluţia problemei orientale. Este o perioadă în care iniţiativa aparţine în primul rând

Rusiei, care profită pe de o parte de consolidarea ei internă în timpul ţarinei Ecaterina a Il-a, şi pe de altă parte de poziţia sa de arbitru în rivalitatea dintre Austria şi Prusia, care le obliga pe acestea să caute să câştige bunăvoinţa rusa, fie şi prin sacrificarea Imperiului otoman. Rusia a câştigat cele două războaie care au avut loc în anii 1768-1774 şi 1787-1792, ultimul cu cooperarea Austriei, care a preferat să participe la lupta pentru împărţirea Imperiului otoman decât sa trebuiască să asiste cum Rusia era singura putere care îşi extindea poziţiile. Cu toate că victoriile sale pe plan militar au fost destul de complete, până la urmă Rusia nu a putut să cucerească toate teritoriile pe care le viza. Aceasta s-a datorat pe de o parte complicaţiilor care au apărut în alte părţi ale imperiului său (de exemplu, rebeliunea lui Emilian Pugaciov în anii 1773-1774 sau războiul cu Suedia în anii 1788-1790), şi pe de altă parte intervenţiei Celorlalte mari puteri, care au preferat să încurajeze Rusia să ocupe teritorii poloneze decât teritorii româneşti sau otomane. Extensiunea teritorială a Rusiei în această perioadă nu este de altfel deloc neglijabilă. Prin pacea de Ia Kuciuk Kainargi (1774) ea a anexat teritoriile dintre Nipru şi Bug, obţinând astfel o ieşire consistentă la Marea Neagră, a dobândit dreptul de a interveni în favoarea ortodocşilor din teritoriile otomane (inclusiv a Ţărilor Române) şi a împărţit cu Imperiul otoman suzeranitatea asupra banatului tătar din Crimeea. A urmat apoi anexarea propriu-zisă a Crimeii (1783) şi, prin pacea de la Iaşi din 1792, alipirea la Rusia a teritoriilor dintre Bug şi Nistru.

Relaţiile internaţionale din întreaga Europă au fost dominate în anii 1792-1815 de problematica revoluţiei franceze şi a războaielor napoleoniene. Pentru toate marile puteri, cu excepţia fireşte a Imperiului otoman, problema orientală a devenit una subsidiară faţă de problema mult mai importantă a relaţiilor cu Franţa. Acest fapt a dus la răsturnări spectaculoase ale alianţelor tradiţionale – de pildă, campania franceză în Egipt din anii 1798-1799 a provocat o neaşteptată apropiere otomano-rusă – şi totodată a făcut ca Imperiul otoman să fie tratat tot mai mult ca o masă de manevră şi/sau monedă de schimb. Un bun exemplu în acest sens este războiul ruso-otoman din anii 1806-1812: el a fost declanşat la insistenţa lui Napoleon, care se afla în război cu Rusia, dar care la Tilsit nu a ezitat să asigure pe ţar de bunăvoinţa sa în rezolvarea favorabilă Rusiei a acestui conflict; războiul s-a încheiat în momentul în care Rusia, victorioasă dar ameninţată de campania lui Napoleon din 1812, a acceptat să renunţe la majoritatea pretenţiilor sale, mulţumindu-se cu anexarea Basarabiei. Acest război a evidenţiat accentuarea diferenţei de putere dintre Rusia şi Imperiul otoman, fapt care şi-a pus amprenta asupra perioadei de după 1815, când, devenită prin victoria asupra lui Napoleon cea mai mare putere militară a Europei, Rusia şi-a impus politica şi în problema orientală, pentru contracararea ei fiind nevoie de intervenţia concertată a puterilor occidentale în cadrul războiului Crimeii (1853-1856). Dar această etapă depăşeşte limitele cronologice pe care ni le-am propus pentru lucrarea noastră.

După această prezentare a cadrului general în.care s-a desfăşurat problema orientală, se impune să analizăm care a fost locul românilor şi al spaţiului românesc în această dispută internaţională.

O primă observaţie: spaţiul românesc a fost una dintre mizele problemei orientale, dar nu singura şi mult timp nu cea mai importantă. Acestea fiind spuse, trebuie precizat că teritoriile româneşti au generat destule dispute şi tensiuni între marile puteri care aspirau să ia locul Imperiului otoman. Astfel, în timpul războiului din 1683-1699 Polonia a încercat să contracareze expansionismul Austriei în spaţiul românesc, dar incapacitatea ei de a se impune militar a silit-o să se limiteze la puţin eficiente manevre diplomatice. Ulterior, teritoriile româneşti extracarpatice au provocat serioase disensiuni între Rusia şi Austria, chiar şi în momentele când aceste două state erau aliate împotriva Imperiului otoman. Dat fiind faptul că Austria se opunea unei anexiuni a Moldovei şi Ţării Româneşti la Imperiul ţarist, care ar fi adus pe ruşi la hotarele Transilvaniei şi le-ar fi deschis perspectiva unei expansiuni facile spre Balcani,

diplomaţia rusă a lansat tot felul de proiecte originale, novatoare, aparent dezinteresate, dar în realitate foarte pragmatice. Astfel, în timpul războiului din 1735-1739, cu ocazia tratativelor prilejuite de conferinţa internaţională de la Niemirow din Polonia din anul 1737 delegaţii ruşi au propus unirea Moldovei şi Ţării Româneşti într-un stat independent, care urma însă să se afle sub influenţa Rusiei. Apoi, dat fiind că delegaţii austrieci nu au fost de acord, Rusia a propus cedarea celor două principate Poloniei în schimbul participării acesteia la războiul antiotoman; renunţarea la intenţia de a domina spaţiul românesc nu era decât formală, întrucât în acea vreme influenţa rusă era preponderentă în Polonia, fiind susţinută şi de prezenţa unor armate ruse pe teritoriul

polonez. La fel, în timpul războiului din 1768-1774 intenţiile anexioniste ale Rusiei, susţinute de cereri exprese în acest sens ale boierilor si mitropoliţilor şi de prezenţa armatelor ruse care ocupaseră în 1769 Moldova si Tara Românească, au cunoscut o mare varietate de forme de prezentare diplomatică: anexiune propriu-zisă, independenţa principatelor sub protectorat rus, sau cel puţin ocupaţie rusă pentru 25 de ani. Aceste proiecte ale Rusiei au fost zădărnicite de Austria, care s-a arătat dispusă chiar să intre în război dacă Rusia nu renunţa la proiectele ei în Ţările Române, neuitând însă să solicite Porţii Oltenia şi rectificări de frontieră în Carpaţi în cazul unei colaborări antiruse. Până la urmă, presiunile Austriei, căreia i s-au alăturat din motive foarte deosebite Franţa şi Prusia, au determinat Rusia să se mulţumească cu o serie de avantaje pe litoralul nordic al Mării Negre şi cu anexiuni în dauna Poloniei. Pe de altă parte, sprijinul acordat Imperiului otoman în a evita pierderi teritoriale mai grave a permis Austriei să ceară şi să obţină anexarea Bucovinei în 1775. Ulterior, după apropierea austro-rusă care a urmat întâlnirii dintre Ecaterina a Ii-a şi Iosif al II-lea la Moghilev (1780), rivalitatea dintre cele două mari puteri a continuat, ţarina propunând alcătuirea unui regat al Daciei şi a unui imperiu grecesc la Constantinopol ca state tampon, propunere acceptată de împărat cu o serie de amendamente şi cu planul secret de a putea anexa el total sau parţial Ţările Române ca o compensaţie pentru alipirea Crimeii la Rusia. Fapt poate mai important, în deceniile 8-9 ale secolului al XVHI-lea problema românească a ajuns să preocupe într-o măsură crescândă şi mari puteri mai îndepărtate de spaţiul românesc, cum ar fi Franţa şi Prusia, care au înţeles să blocheze încercările de anexiune ale Rusiei şi Austriei în numele echilibrului european. Se poate observa în atitudinea acestor mari puteri **însemnătatea dublă pe care o dobândiseră Moldova şi Tara Românească** la sfârşitul secolului al XVHI-lea: pe de o parte ca valori în sine, a căror anexare tindea să tulbure în mod semnificativ echilibrul dintre marile puteri, pe de altă parte ca trambulină pentru ocuparea restului provinciilor balcanice ale

Imperiului otoman.

Care a fost în acest context **atitudinea românilor? în** secolul al XVHI-lea aceasta a fost de regulă prorusă, şi mai rar proaustriacă sau prootomană. Am arătat în capitolul precedent exaltarea ortodoxă care a cuprins Ţările Române şi o mare parte a sud-estului european în 1711. Manifestări similare, chiar dacă de o intensitate ceva mai
redusă, au avut loc în Moldova în anul 1739, când au pătruns aici armatele ruse conduse de mareşalul Münnich, alături de care se aflau şi doi nepoţi ai lui Dimitrie Cantemir. De asemenea, în timpul războiului din 1768-1774 detaşamente de voluntari români au luptat alături de ruşi, iar boierii şi mitropoliţii au adresat memorii ţarinei solicitând alipirea la Rusia. In 1787-1792 atitudinea românilor a fost ceva mai reţinută, poate şi datorită faptului că rolul principal în ocuparea militară a Ţărilor Române a revenit Austriei. In fíne, în timpul războiului din 1806-1812 domnitorul Constantin Ipsilanti a trecut făţiş de partea ruşilor, iar detaşamente de panduri au luptat alături de aceştia împotriva turcilor. Treptat însă, elanurile, filoruse s-au mai temperat, perioadele de ocupaţie militară evidenţiind şi dezavantajele soluţiei ruseşti, în primul rând brutalitatea comandanţilor şi a trupelor ruse. Explicaţiile filorusismului românesc din secolul al XVHI-lea şi de la începutul secolului al XIX-lea sunt de căutat pe de o parte în solidaritatea ortodoxă şi speranţa că pe această bază sé va realiza eliberarea Ţărilor Române de sub dominaţia otomană şi îmbunătăţirea situaţiei lor, şi pe de altă parte în erijarea Rusiei în postura de protector al Ţărilor Române în relaţiile cu Imperiul otoman, nu numai pe timp de război, dar şi pe timp de pace. Dobândit oficial prin tratatul de la Kuciuk Kainargi, dreptul Rusiei de a interveni în relaţiile dintre Ţările Române şi Imperiul otoman a căpătat o formă concretă prin întemeierea în 1781 a consulatului general rus în Ţara Românească şi Moldova. Deşi pilda Rusiei a fost urmată curând şi de celelalte mari puteri, Austria, Prusia, Franţa şi Anglia trimiţând şi ele consuli în Ţările Române, totuşi consulii ruşi au fost cei mai activi în consemnarea nemulţumirilor boiereşti şi în susţinerea revendicărilor

acestora îndreptate fie contra domnitorilor fanarioţi, fie contra abuzurilor otomane. Or motive de plângeri existau din belşug, mai ales pe plan economic. Astfel, sumele de bani cerute de Poartă crescuseră foarte mult, iar pe de altă parte autorităţile otomane căutau să impună aprovizionarea cu prioritate a Istanbulului într-o perioadă când conjunctura europeană devenise din nou favorabilă exporturilor româneşti. Măsurile comerciale otomane din a doua jumătate a secolului al XVHI-lea ***şi*** din primele decenii ale secolului al XIX-lea se aseamănă cu cele din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, poate cu un plus de insistenţă pe cererile de furnituri de cereale la preţ fix. Ele au avut şi acum aceeaşi eficacitate îndoielnică, contribuind în schimb la nemulţumirea boierilor, care erau principalii exportatori, şi la apropierea lor de Rusia. Opţiunea Rusiei de a sprijini cererile boiereşti de liberalizare a comerţului Ţărilor Române, justificată din punct de vedere politic, este totuşi paradoxală deoarece sprijinea strângerea legăturilor economice ale acestora cu Imperiul habsburgic, singurul stat în măsură să absoarbă sau să tranziteze exporturile româneşti.

Dincolo de aceste motivaţii şi aspecte ale fîlorusismului, se cuvine să observăm că opţiunile şi acţiunile românilor nu au influenţat prea mult desfăşurarea evenimentelor politice din zonă. **Ponderea redusă a românilor în raportul general de forţe** se datora în primul rând lipsei unor structuri statale puternice, capabile să concentreze într-un efort coerent forţele, puţine câte erau, ale societăţii româneşti. Lipsind aceste structuri, acţiunile românilor au fost inevitabil dispersate iar influenţa lor a fost minimă.

Consecinţele acestui raport de forţe au fost dezastruase din punctul românesc de vedere. Faptul că Ţările Române au fost la cheremul jocului marilor puteri, joc pe care ele nu au reuşit decât în mod excepţional să-l influenţeze, s-a reflectat în frecvenţa, ocupaţiilor militare austriace şi ruse, în distrugerile şi jafurile prilejuite de multele războaie şi în dependenţa de raporturile dintre marile puteri pentru contracararea planurilor de anexiune nutrite de unele dintre acestea. După cum am văzut mai sus, de cele mai multe ori

interesele divergente ale marilor puteri au împiedicat anexarea statelor româneşti extracarpatice. Uneori însă această contrabalansare nu a mai funcţionat, şi atunci au avut loc răşluirile teritoriale cunoscute: anexarea Transilvaniei de către Austria, apoi a Banatului şi Olteniei în 1718, a Bucovinei în 1775 şi cea a Basarabiei de către Rusia în 1812.

încheiere

La capătul demersului nostru se impun câteva concluzii.

Mai întâi, **bilanţul** celor 12 secole de istorie românească studiate de noi nu este deloc strălucit. Aici se cuvine însă observat faptul că niciodată de-a lungul istoriei cunoscute (cu excepţia poate a epocii neolitice, dar cunoaştem noi oare suficient de bine din acest punct de vedere epoca neolitică?) spaţiul românesc nu s-a plasat în vârful ierarhiilor mondiale. Decalajele foarte vechi care l-au despărţit de regiunile de mai veche civilizaţie din lumea mediteraneană şi din Orientul Apropiat s-au amplificat în secolele VIII-XIII, când Occidentul a realizat un spectaculos salt înainte, recuperând el handicapul care îl despărţea de Orient şi lăsând în urmă Europa răsăriteană, inclusiv spaţiul românesc. Desigur, istoricul britanic Robert Brenner ne îndeamnă cu îndreptăţire să nu dramatizăm rămânerea în urmă a Europei orientale: «Problema înapoierii Europei răsăritene este o problemă greşit pusă. Ea porneşte de la premisa tacită originară la Adam Smith că dezvoltarea economică este mai mult sau mai puţin naturală în societate, şi că eşecul dezvoltării se cere explicat prin intervenţia unor factori exogeni. Acest studiu porneşte de la opinia opusă că, istoriceşte vorbind, non-dezvoltarea este mai degrabă regula decât excepţia. Din acest punct de vedere, dacă este ceva care să necesite o explicaţie specială, atunci aceasta este mai degrabă străpungerea fără precedent către dezvoltare economică susţinută realizată în anumite părţi ale Europei apusene la începutul epocii modeme decât un presupus eşec al dezvoltării în Europa răsăriteană». Chiar dacă acest mod de a privi istoria situează probabil mai corect la scara lumii performanţa Europei răsăritene şi a spaţiului românesc, el nu ne absolvă de necesitatea studierii factorilor care au determinat conservarea sau chiar amplificarea decalajelor. Din analiza pe care âm încercat s-o realizăm au rezultat pe de o parte multitudinea decalajelor sectoriale şi pe de altă parte pregnanţa elementelor ţinând de echilibrele agro-demografice. Chiar dacă nu împărtăşim opiniile care

consideră că dinamica demografică determină întotdeauna întregul mers al societăţii si chiar daca am încercat să evidenţiem si conditio- j ***y*** ? > T

nările sociale, politice şi culturale, totuşi nu putem considera lipsit de interes faptul că la originea decalajelor generale au stat factori care ţin de însăşi baza existenţială a celei mai mari părţi a populaţiei.

Pe de altă parte, bilanţul perioadei studiate de noi nu este neapărat negativ. Deşi secolul al XVIII-leă a adus ocupaţia străină asupra celei mai mari părţi a teritoriului românesc, iar evoluţia problemei orientale ameninţa cu dispariţia cele două state româneşti extra- carpatice, deşi acestea erau şi ele în mare măsură dominate din exterior, totuşi către anul 1800 se observă la o privire mai atentă şi o serie de acumulări cantitative, mai ales pe plan demografic şi cultural, care au permis apariţia şi dezvoltarea mişcării de renaştere naţională din secolul al XlX-lea.

O ultimă observaţie vizează inevitabilitatea decalajelor la scara lumii şi stabilitatea ierarhiilor mondiale în ceea ce priveşte nivelurile de dezvoltare ale diferitelor ţări şi regiuni. Aceste ierarhii nu se schimbă uşor şi nu se schimbă repede: pentru o schimbare semnificativă a locului în ierarhie este nevoie de un efort susţinut şi coerent timp de decenii şi poate de secole. De aici şi imperativul de a orienta multitudinea energiilor socialmente disponibile spre acele puncte esenţiale care accelerează si consolidează schimbarea.

i. ?

îndrumare bibliografică

Sinteze

Dintre marile sinteze de istorie românească, cele ale lui A. D.

Xenopol *(Istoria românilor din Dacia traiană,* Iaşi, 1888-1893) şi Nicolae lorga *(Istoria românilor,* Bucureşti, 1936-19Ş9) sunt în curs de reeditare în condiţii ştiinţifice remarcabile prin grija Editurii Ştiinţifice şi Enciclopedice (azi Editura Enciclopedică), această opera de restituire ajungând în cazul celei dintâi până la începutul secolului al XVIII-lea şi în cazul celei de-a doua până la începutul secolului alXVII-lea. De asemenea, din sinteza lui C. C. Giurescu, *Istoria românilor,* LIII, Bucureşti, 1935-1947, primele doua volume au fost reeditate într-o formă revăzută de autor în colaborare cu fiul său, D. C. Giurescu (Bucureşti, 1974-1976). Acestora li se adaugă tratatul colectiv *Istoria României,* LIII, Bucureşti, 1960-1964, inegal, dar cu multe părţi bine scrise pentru partea de ev mediu. De consultat de asemenea R E Panaitescu, *Introducere în istoria culturii româneşti,* Bucureşti, 1969, A. Oţetea (ed.), *Istoria poporului român,* Bucureşti, 1970, V George seu, *Istoria românilor. De la origini pînă în zilele, noastre,* Bucureşti, 1992, FI. Constantiniu, *O istorie sincera a poporului*

[1] Dată fiind extensiunea considerabilă a tematicii tratate, o bibliografie exhaustivă ar fi fost greu de utilizat şi disproporţionată faţă de restul lucrării, în consecinţă, am renunţat la menţionarea unei mari părţi a studiilor speciale folosite şi am preferat varianta unei bibliografii selective adnotate, care cuprinde numai două categorii de lucrări: lucrări care dezvoltă mai pe larg unele din punctele de vedere controversate enunţate de mine mai sus şi lucrări care prin gradul lor ridicat de generalitate pot să se constituie în prezentări de ansamblu ale unor probleme tratate aici într-un mod mai succint. Aceste din urmă lucrări conţin de obicei şi indicaţii bibliografice ample.

Abrevieri; AIII – «Anuarul Institutului de Istorie <A D. Xenopol» din Iaşi» (fost «Anuarul Institutului de Istorie şi

Arheologie <A. D. Xenqppl» din Iaşi») ; AUB – «Analele Universităţii Bucureşti. Istorie»; RA – «Revista arhivelor»; Rdl – «Revista de istorie» (fost «Studii»); RESEE – «Revue des études sud-est européennes»; RI – «Revista istorică» (serie nouă) ; RRH – «Revue roumaine d'histoire»; SAI – «Studii şi articole de istorie»; SCIVA – «Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie»; SMIM — «Studii şi materiale de istorie medie»; StlstEc – «Studii de istorie economică şi istoria gândirii economice».

român, Bucureşti, 1997, si M. Bărbulescu, D. Deletant, K. Hitchins, Ş. Papacostea, P Teodor, *Istoria României,* Bucureşti, 1998. Unele observaţii şi sugestii interesante la D. C. Giurescu, *Tara Românească în secolele MV-XV,* Bucureşti, 1973, şi C. Durandin, *Istoria românilor,* Iaşi, 1998. Dintre cursurile universitare, cel mai recent este cel al lui Şt. Ştefanescu, *Istoria medie, a României,* din care au apărut până acum primele trei părţi, mergând până la începutul secolului al XVIII-lea (Bucureşti, 1991-1997). Dintre monografiile regionale se remarcă
B. Köpeczi (ed.), *Erdély története,* MII, Budapesta, 1986, lucrare extrem de controversată, care îmbină analize pertinente cu puncte de vedere tendenţioase; o variantă prescurtată într-un singur volum a fost tradusă în limbile germană, franceză şi engleză.

I. Structuri comparate

Referitor la studiul structurilor comparate, sugestii importante în F. Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul şi imposibilul,* I-II, Bucureşti, 1984. De asemenea: Ph. Ariés, G. Duby (coord.), *Istoria vieţii private,* I-VI, Bucureşti, 1994-1995. Pentru comparaţii europene cea mai bună lucrare este *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte,* voI.2-4, Stuttgart, 1980, 1986, 1993. Se mai pot consulta cu folos şi lucrările mai vechi, cum ar fi *The Cambridge Economic History of Europe,* I-V 1952-1977 şi C. M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe,* vol.1-3, London-Glasgow, 1972-1974. Pentru problema decalajelor dintre diversele părţi ale Europei, a se vedea studiile reunite în D. Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century,* Berkeley, 1989 (citatul din studiul lui R. Brenner folosit de noi în încheiere se găseşte la p. 15).

1.1. Populaţie şi hrană. Despre sursele istoriei demografice româneşti, vezi L. Roman, *Recensăminte şi numărători ale populaţiei în istoria României,* în SAI, LIX, 1991, p. 93-101. Factorii de corecţie negativă sunt analizaţi în recent apăruta monografie a lui P Cemo- vodeanu şi R Binder, *Cavalerii apocalipsului Calamităţile naturale din trecutul*

României (până la 1800), Bucureşti, 1993. Referitor la populaţia teritoriilor extracarpatice m-am bazat îndeosebi pe studiile lui Şt. Ştefanescu reunite în *Demografia, dimensiune a: istoriei,* Timişoara, 1974; de asemenea, L. Lehr, *Factorii determinând în evoluia demo-* i *grafică a Ţării Româneşti în secolul al XVII-lea,* SMIM, VII, 1974, p. 161-205 şi S. Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă*
: (1718-1739), Bucureşti, 1971, p. 33-63. De consultat neapărat şi studiile lui L. Roman, chiar dacă tendinţa sa de a ajunge la cifre ridicate nu este întotdeauna convingătoare: *Populaţia Ţării Româneşti în sec. XIV-XV,* Rdl, 39,1986, nr.7, p. 669-684; *Epoca lui Constantin Brîncoveanu: cuantumul bimicilor şi tendinţele demografice,* RA, 1991, nr.3, p. 318-331; *Populaţia Ţărilor Române în faţa flagelelor,* SAI, ■ LX-LXI, 1993, p. 37-47- Cu privire la teritoriile româneşti aflate sub administraţie otomană a se vedea datele demografice publicate de A. Ghiaţă, *Brăila şi ţinutul înconjurător într-un registru de recensămînt inedit de la sfirşitul secolului alXVI-lea,* «Caietul Seminarului special de ştiinţe auxiliare», IV1993, p. 126-143. Pentru Transilvania datele cele mai numeroase sunt adunate, în Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei,* vol.II, Cluj-Napoca, 1979, dar ele trebuie consultate numai cu prudenţă (a se vedea în prealabil observaţiile lui D. Prodan, *Memorii,* Bucureşti, 1993, p. 187-196). Referitor la zonele săseşti, de consultat P Niedermaier, *Zur Bevölkerungsdichte und -Bewegung im mittelalterlichen Siebenbürgen,* «Forschungen zur Volks- und Landeskunde», 29,1986, nr.l, p. 17-27. Pentru secolulalXVIII-lea, C. Feneşan (ed.), *Izvoare de demografie istorică,* vol.I, Bucureşti, 1986. Comparaţii internaţionale utile la J. Dupâquier, *La croissance de la population européenne au XVIII^e siècle et ses conséquences,* RRH, XXII, 1983, nr.l, p. 13-18. Cu privire la tehnicile agricole, V Neamţu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIII^e siècle,* Bucureşti, 1975; de consultat de asemenea şi datele cuprinse în lucrările dedicate prioritar relaţiilor sociale din diferitele provincii istorice: D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul alXVI-lea,* I-III, Bucureşti, 1967-1968; idem, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea,* I-II, Bucureşti, 1986-1987; V Mihordea,

Relaţiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova, Bucureşti, 1968; FI. Constantiniu, *Relaţiile agrare din Tara Românească în secolul alXVHI-lea,* Bucureşti, 1972; S. Columbeanu, *Grandes exploitations domaniales en Valachie au XVIII^e siècle,* Bucureşti, 1974. înnoitoare ca informaţie şi remarcabilă ca analiză, cartea recentă a lui B. Ştefănescu, *Tehnică agricolă şi ritm de muncă în gospodăria ţărănească din Crisana (secolul alXVHI-lea şi începutul secolului alXIX-lea'), 2* voi., Oradea, 1995. Referitor la alimentaţie, a se vedea mai recent *O lume într-o carte de bucate*
(ed. I. Constantinescu), Bucureşti, 1997, Daniela Argeşeanu, *Primirea lui loan Zăpolya la Braşov (1522). Consideraţii privind istoria alimentaţiei,* RI, 6, 1995, nr.3-4, p. 389-396, şi grupajul de articole din StistEc, III, 19.98, p. 47-162. '

1.2. Habitatul rural. Pentru comparaţii europene, J. Chapelot, R. Fossier, *Le village et la maison au Moyen Age,* Paris, 1985 (pasajul citat de noi se găseşte la p. 28). Referitor la aşezări, nedepăşit rămâne studiul lui I. Donat, *Aşezările omeneşti din Ţara Românească în secolele XIV-XVI,* Rdl, 9, 1956, nr.6, p. 75-95; de consultat şi L. Roman, *Aşezările rurale ale Ţarii Româneşti în secolele XVIXEX* Rdl, 31,1978, nr.8, p. 1391-1404-

13. Meşteşugurile. Lucrarea generală fundamentală rămâne Şt. Olteanu, C. Şerban, *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu,* Bucureşti, 1969- Vezi şi Şt. Pascu, *Meşteşugurile din Transilvania pînă în secolul alXVI-lea,* Bucureşti, 1954.

1.4. Oraşele. Pentru comparaţii europene sunt de utilizat mai ales R. Manolescu, *Oraşul medieval în Europa apuseană,* Bucureşti, 1990, şi N. Todorov, *La ville balkanique aux XV^e-XIX^e siècles. Développement socio-économique et démographique,* «Bulletin.de l'AIESEE», XV-XVI, 1977-1978, p. 5-495. De asemenea, dar cu prudenţă pentru că preia din păcate şi un număr relativ mare de date eronate, P Bairoch, J. Batou, P Chèvre, *La population des villes européennes. Banque des données et analyse sommaire des résultats 800-1850,* Genève, 1988. Pentru oraşele medievale din spaţiul românesc extracarpatic, o încercare de privire de ansamblu la M. D. Matei, *Geneză şi evoluţie urbană în Moldova si Tara*

Românească. Până în secolul alXVII-lea, Iaşi, 1997. Dispunem de asemenea de numeroase monografii de oraşe, unele remarcabile, dar pe care din motive de spaţiu nu le putem enumera aici. Totodată trebuie semnalată activitatea intensă pe care o desfăşoară Comisia de istorie a oraşelor din România, care organizează colocvii anuale şi editează un periodic propriu, «Historia Urbana». în fine, informaţiile referitoare la demografia urbană au fost îmbogăţite recent prin lucrarea *Documente statistice privitoare la oraşul Iaşi. Volumul I (1755-1820).* Editate de I. Caproşu şi M.-R. Ungureanu, Iaşi, 1997, de unde am preluat şi estimările privind ponderea populaţiei urbane în Moldova la începutul secolului al XIX-lea.

1.5. Schimbul de mărfuri. Sintezele mai vechi, cum ar fi cea a lui N. lorga *(Istoria comerţului românesc,* reeditată în *Opere economice,* Bucureşti, 1982) conţin informaţii utile, chiar dacă analitic sunt depăşite de studiile mai noi. Dintre acestea, fundamental rămâne R. Manolescu, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul în secolele XIV-XVI,* Bucureşti, 1965. Referitor la companiile comerciale din secolele XVII-XVIII fundamentală este: O. Cicanci, *Companiile greceşti din Transilvania şi comerţul european în anii 1636-1746,* Bucureşti, 1981. Pentru conceptul de economie-univers şi relevanţa lui pentru economia românească medievală şi modernă vezi B. Mur- gescu, Fl. Bonciu, *Consideraţii asupra abordării mondiale a proceselor istorico-economice,* AIII, 30,1993, p. 549-573. De asemenea, analiza mai amplă pe cazul Ţării Româneşti realizată de D. Chirot, *Social Change in a Peripheral Society. The Creation of a Balkan Colony,* New York, 1976. Pentru circulaţia monetară, lucrarea standard este
C. C. Kiriţescu, *Sistemul bănesc al leului şi precursorii lui (vol.1),* ed. a II-a, Bucureşti, 1997. De asemenea, B. Murgescu, *Circulaţia monetară în Ţările Române în secolul al XVI-lea,* Bucureşti, 1996. Referitor la răspândirea creditului, a se vedea îndeosebi I. Caproşu, O *istorie a Moldovei prin relaţiile de credit pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea,* Iaşi, 1989-

1.6. Structura socială şi problema feudalismului. Definiţiile modurilor de exploatare feudal şi tributal au fost

citate după H. H. Stahl, *Teorii şi ipoteze privind sociologia orînduirii tribútale,* Bucureşti, 1980, p. 192-193; de corelat cu clarificările aceluiaşi autor în *Probleme confuze în istoria socială a României,* Bucureşti, 1992. O viziune diferită la Fl. Constantiniu, *Geneza feudalismului românesc: încadrarea tipologică,* Rdl, 31, 1978, nr.7, p. 1215-1225. Pentru problemele structurilor sociale din mediul rural, a se vedea H. H. Stahl, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti,* I-III, Bucureşti, 1958-1965, şi lucrările despre relaţiile agrare şi iobăgie citate la capitolul 1.1. Despre categoria socială a robilor ţigani, informaţiile relevante au fost analizate de V Achim, *Ţiganii în istoria României,* Bucureşti, 1998. Referitor la elitele româneşti din Transilvania este de consultat şi lucrarea lui L-A. Pop, *Instituţii medievale româneşti. Adunările cneziale şi nobiliare (boiereşti) din Transilvania în secolele XIV-XVI,* Cluj-Napoca, 1991. Pentru Moldova, schiţa unei anchete înnoitoare de istorie socială la Şt. S. Gorovei, *Fragmente pentru o antropologie socială (Moldova secolului XVII),* «Acta Moldáviáé Meri- dionalis», XII-XIV1990-1992, p. 165-177. De asemenea, pentru elitele din teritoriile extracarpatice la sfârşitul perioadei studiate de noi se remarcă două analize recente: Gh. Platon, A.-F. Platon, *Boierimea din Moldova în secolul alXIX-lea. Context european, evoluţie socială şi politică (Date statistice şi observaţii istorice),* Bucureşti, 1995; A.-F. Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului alXVIII-lea--prima jumătate a secolului alXIX-lea. Preliminariile unei istorii,* Iaşi, 1997.

1.7. Statul. Citatul despre caracteristicile statului modem provine din J. Bérenger, D. Tollet, *La genèse de l'état moderne en Europe Orientale: synthèse et bilan,* în J-Ph. Genet (ed.), *Genèse de l'état moderne. Bilans et perspectives,* Paris, 1990, p. 44; bibliografia publicaţiilor prilejuite de programul lansat de CNRS pentru cercetarea genezei statului modem la nivel european în acelaşi volum, p. 305-350. Despre structurile politice ale Transilvaniei, de coroborat Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei,* I-I\£ Cluj-Napoca, 1971-1989 cu G. Barta, *Siebenbürgen im Königreich Ungarn (997-1690),* în F. Glatz (ed.), *Etudes historiques hongroises. 1. Settlement and*

Society in Hungary, Budapest, 1990, p. 79-96. Mai recent: Gh. Bichicean, *Adunările de stări în Ţările Române. Congregaţiile generale în Transilvania voievodală,* Sibiu, 1998. Pentru Ţara Românească şi Moldova, a se vedea: N. Stoicescu, *Sfatul domnesc şi marii dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV-XVIT),* Bucureşti, 1968; V Al. Georgescu, P Strihan, *Judecata domnească în Ţara Românească şi Moldova 1611-1831. Partea L Organizarea judecătorească,* I-II, Bucureşti, 1979-1981; V Al. Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile româneşti pînă la. mijlocul secolului al XVIII-lea,* Bucureşti, 1980; A. Pippidi, *Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI-XVIII,* Bucureşti, 1983 (lucrare folosită în repetate rânduri şi pentru partea a Il-a a acestei cărţi); D. Barbu, *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Âge,* Bucureşti, 1998. Recent au fost reeditate în limba română şi: Gh. I. Brătianu, *Sfatul domnesc şi adunarea stărilor în Principatele Române,* Bucureşti, 1995; idem, *Adunările de stări în Europa şi în Ţările Române în evul mediu,* Bucureşti, 1996.

1.8. Biserica şi viaţa religioasă. Lucrarea generală agreată de biserica ortodoxă este M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române,* I-III, Bucureşti, 1980-1981. Informaţii şi sugestii utile se pot găsi şi în.sinteza mai veche a lui N. lorga, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor,* I-II, Vălenii de Munte, 1908-1909. Remarcabile sunt două culegeri recente de studii editate de M. Crăciun şi O. Ghitta: *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe,* Cluj, 1995; *Church and Society in Central and Eastern Europe,* Cluj-Napoca, 1998. Pentru mărturia lui Bartolomeu de Alverna a se vedea comentariile lui Ş. Papacostea reunite în culegerea sa de studii *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice,* Cluj-Napoca, 1988, p. 90-95 şi 205-221. Reacţiile ortodoxe faţă de Reformă sunt analizate acum în M. Crăciun, *Protestantism şi ortodoxie în Moldova secolului alXVI-lea,* Cluj-Napoca, 1996. Pentru problematica Unirii religioase a se vedea mai recent studiile lui O. Ghitta, *Implicaţii spirituale ale consolidării dominaţiei habsburgice în Ungaria Superioară şi Transilvania (secolul XVII – începutul secolului XVIII),* în volumul colectiv *Cultură şi*

societate în epoca modernă, Cluj-Napoca, 1990, p. 33-44, şi idem, *Consideraţii privind Unirea rutenilor şi românilor cu Biserica Romei (sfir. sec. XVII),* în volumul colectiv *Convergenţe europene. Istorie şi societate în epoca modernă,* Cluj-Napoca, 1993, p. 149-157. Pentru raporturile complexe dintre evoluţiile confesionale şi problematica naţională din Transilvania secolului alXVIII-lea sunt fundamentale, printre altele şi pentru că reprezintă 2 unghiuri foarte diferite de abordare: S. Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII,* 2 voi., Sibiu, 1920, 1930; D. Prodan, *Supplez Libellus Valachorum,* Bucureşti, 1967. Despre intelectualii uniţi a se vedea şi analiza recentă a lui I. Horga, *Tradiţie şi noutate în spiritualitatea românească gre- co-catolică din epoca luminilor. Episcopia din Oradea,* Oradea, 1996.

1.9. Niveluri culturale şi orizont mental. Citatul din R. Mandrou a fost preluat din antologia lui Al. Duţu, *Dimensiunea umană a istoriei Direcţii în istoria mentalităţilor,* Bucureşti, 1986, p. 241. Pentru raportul dintre scris şi oralitate a se vedea şi idem, *Literatura comparată şi istoria mentalităţilor,* Bucureşti, 1982, îndeosebi p. 53-68. Cu privire la aspectele concrete ale impunerii scrisului în spaţiul românesc sunt de consultat: C. Bălan, *Consideraţii privind activitatea «slujitorilor condeiului» şi semnificaţia prezenţei lor în arealul Ţării Româneşti în evul de mijloc şi la începutul epocii modeme,* RA, 1991, nr. 3, p. 311-317; R. Manolescu, *Cultura orăşenească în Tara Românească în secolele XV-XVI,* AUB, XVIII, 1969, nr. 2, p. 37-53; idem, *Cultura orăşenească în Moldova în secolul alXVI-lea,* AUB, XX, 1971, nr. 1, p. 51-77; P P Pa- naitescu, *începuturile şi biruinţa scrisului în limba română,* Bucureşti, 1965; D. Simonescu, Gh. Buluţă, *Pagini din istoria cărţii româneşti,* Bucureşti, 1981; C. Papacostea-Danielopolu, L. Demeny, Carte şi *tipar în societatea românească şi sud-est europeană (Secolele XVII-XIX),* Bucureşti, 1985; AL Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII (1700-1821'). Studii şi texte,* Bucureşti, 1968; C. Velculescu, *între scriere şi oralitate,* Bucureşti, 1988. înnoitoare şi incitantă lucrarea recentă a lui D. Barbu, *Scrisoare pe nisip. Timpul şi privirea în civilizaţia românească*

a secolului alXVIII-lea, Bucureşti, 1996. Referitor la cadrul mental a se vedea mai ales: E. Bernea, *Spaţiu, timp şi cauzalitate la poporul român,* Bucureşti, .1997; FI. Constantiniu, *Aspecte ale mentalului colectiv sătesc în societatea medievală românească,* SMIM, VII, 1974, p. 69-100; Şt. Lemny, *Sensibilitate şi istorie în secolul XVIII românesc,* Bucureşti, 1990; P M. Florea, *Scurtă istorie a ceasului în Moldova şi Ţara Românească,* «Hrisovul», II, 1996, p. 93-107. Pentru problemele de identitate a se consulta studiul lui A. Pippidi, *Identitate naţională şi culturală. Cîteva probleme de metodă în legătură cu locul românilor în istorie,* Rdl, 38, 1985, nr. 12, p. 1178-1197; de asemenea, A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei,* ed. a Il-a, Bucureşti, 1993, şi Al. Duţu, *Politicul Models and Naţional Identities in «Orthodox Europe»,* Bucureşti, 1998; pentru o posibilă încadrare conceptuală a acestei problematici, vezi şi M. L. Murgescu, B. Murgescu, *Conştiinţa naţională ca formă de solidaritate umană,* «Societate & cultură. Noua alternativă», 1,1990, nr. 1, p. 44-46.

//. Articulaţii funcţionale / f

Dintre lucrările generale mai vechi semnalăm îndeosebi N. lorga, *Locul românilor în istoria universală,* Bucureşti, 1985, şi Gh. I. Bră- tianu, *Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană,* I-II, Bucureşti, 1988.

ILI. Autohtoni şi migratori. Pentru problema continuităţii româneşti, a se vedea îndeosebi L. Bârzu, St. Brezeanu, *Originea şi continuitatea românilor. Arheologie şi tradiţie istorică,* Bucureşti, 1991. Referitor la pătrunderea slavilor, avarilor şi protobulgarilor în spaţiul românesc şi la impactul acestora nu există analize de ansamblu recente în istoriografia română, astfel încât trebuie apelat în continuare Ia studiile speciale răspîndite în periodice sau la contribuţiile altor şcoli istoriografice. O analiza interesantă însă la Al. Madgearu, *Continuitate si discontinuitate la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII,* Bucureşti, 1997. Cu privire la impactul maghiar avem acum lucrarea recentă a lui L-A. Pop, *Românii şi maghiarii în secolele IX-XIV Geneza statului medieval în*

Transilvania, Cluj-Napoca, 1996. Pentru prudenţa cu care trebuie folosite unele dintre lucrările dedicate acestor probleme, rămâne actual R. Popa, *Observaţii şi îndreptări la istoria României din jurul anului O Mie,* SCIVA, 42,1991, nr.3-4, p. 154-188. De studii relativ amănunţite au beneficiat legăturile cu Bizanţul:
D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-danubiană şi Bizanţul în.veacurile V-XI e.n.,* Iaşi, 1981; I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei.*
III. Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos, Bucureşti, 1971; pentru aspectele culturale, de consultat neapărat R. Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X-XIV),* Bucureşti, 1974. Cu privire la relaţiile cu popoarele de stepă, fundamentală este analiza lui V Spinei, *Realităţi, etnice şi politice în Moldova meridională în secolele X-XIII: Români şi turanici,* Iaşi, 1985 (citatul reprodus de noi se găseşte la p. 160-161). Pentru al doilea ţarat bulgar a se vedea E. Stănescu (coord.), *Răscoala şi statul Asăneştilon Culegere de studii,* Bucureşti, 1989. Referitor la expansiunea ungară şi cea mongolă beneficiem acum de remarcabila I monografie a lui Ş. Papacostea, *Românii în secolul alXIII-lea. între ■ cruciată şi Imperiul mongol,* Bucureşti, 1993. Multe informaţii im- i portante şi interpretări incitante cu privire la impactul mongol şi la I V Ciocâltan, *Mongolii şi Marea Neagră în secolele XHIXJM Contribuţia cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerţului euro-asiatic,* Bucureşti, 1998.

11.2. Constituirea statelor Ţara Românească şi Moldova. Cu privire la acest subiect se disting trei culegeri de studii: N. Stoicescu (red. coord.), *Constituirea statelor feudale româneşti,* Bucureşti, 1980; M. Holban, *Din cronica relaţiilor româno-ungare în secolele XIIIXIV,* Bucureşti, 1981; Ş. Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice,* Cluj-Napoca, 1988. De consultat de asemenea V Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV,* Bucureşti, 1*982, şi Şt. S. Gorovei, *întemeierea Moldovei. Probleme controversate,* Iaşi, 1997.

11.3. Rezistenta antiotomană a Tarilor Române – forme si ¡ însemnătate europeana. Principalele sinteze de

istorie a Imperiului I otoman sunt: H. Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică 1300-1600,* Bucureşti, 1996; R. Mahtran (coord.), *Histoire de l'Empire ottoman,* Paris, 1989. în. istoriografia română rezistenţa antiotomană a fost studiată mai puţin prin prisma problemelor duratei lungi şi mai mult din perspectiva anumitor evenimente sau a acţiunii anumitor domnitori. Multitudinea studiilor care aduc întregiri utile din acest punct de vedere ne interzice o enumerare in extenso. Vom menţiona de aceea numai acele studii iconoclaste, care se despart de opiniile dominante în istoriografie şi la care am făcut într-o formă sau alta aluzie în text: V Ciocîltan, *Competiţia pentru controlul Dunării inferioare (1412-1420'),* Rdl, 35, 1982, nr. 10, p. 1090-1100 şi nr. 11, p. 1191-1203; C. A. Stoide, *A doua domnie a lui Vlad Ţepeş. Luptele pentru ocuparea tronului si consolidarea în domnie (1456-14581,* AM, XXIII, 1986,1, p. 111-130; K. W Treptow, *Aspects ofthe Campaign of 1462,* în volumul *Dracula. Essays on theLife and Times of Vlad Ţepeş,* New York, 1991, p. 123-136; B. Murgescu, *O noua reglementare de pace moldo-otomană în 1481?,* SAI, LI-LII, 1985, p. 268-274; N.Pie- naru, *Tratatul de pace moldo-otoman (1486),* în volumul colectiv *Naţional şi universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Şerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani,* Bucureşti, 1998, p. 264-303. Pentru ansamblul relaţiilor româno-otomane în această perioadă, a se vedea T. Gemil, *Românii şi otomanii în secolele XIV-XVI,* Bucureşti, 1991, unde se vor găsi şi trimiteri la studiile necitate de noi aici. Problema menţinerii statelor româneşti ă fost analizată mai ales de R R Panaitescu, *De ce nu au cucerit Turcii Ţările Române?,* în volumul *Interpretări româneşti. Studii de istorie economică şi socială,* Bucureşti, 1947, p. 144-159, şi M. Maxim, *De ce n-au cucerit otomanii Ţările Române?,* SAI, LX-IXI, 1993, p. 170-176.

II.4. Dominaţia otomană şi impactul ei asupra Ţărilor Române. Studiul *Capitulatiile Moldovei cu Poarta Otomană* a fost reeditat recent în volumul C. Giurescu, *Studii de istorie* (ed. D. C. Giu- rescu), Bucureşti, 1993, p. 471-504. Pentru contribuţiile recente ale şcolii turcologice române, a se vedea mai ales M. Maxim, *Ţările Române şi înalta Poartă. Cadrul juridic al raporturilor româno-otomane în evul mediu,*

Bucureşti, 1993, Cr. Feneşan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei,* Bucureşti, 1997, şi V Panaite, *Pace, ■ război şi comerţ în Islam. Ţările Române şi dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII),* Bucureşti, 1998. Presiunea economică otomană a fost studiată mai ales de: M. Berza, *Haraciul Moldovei si al Tării Româneşti în sec. XV-XIX,* SMIM, II, 1957, p. 7-47; idem, *Variaţiile exploatării Ţării Româneşti de către Poarta Otomană în sec. XVI-XVIII,* Rdl, 11,1958, nr. 2, p. 59-71; M. Maxim, *Regimul economic al dominaţiei otomane în Moldova şi Ţara Românească în a doua jumătate a secolului alXVl-lea,* Rdl, 32, 1979, nr. 9, p. 1731-1765; V Veliman, *Cîteva consideraţii privind haraciul Moldovei la mijlocul secolului alXVI-lea,* AHI, XIX, 1982, p. 285-301; T. Gemil, *Date noi privind haraciul ţărilor române în secolul alXVII-lea,* Rdl, 30, 1977, nr. 8, p. 1433-1446. Pentru impactul acestei presiuni vezi şi B. MurgesCu, *Plăţi externe, fiscalitate şi economie monetară în Ţara Românească la sfirşitul secolului alXVI-lea,* RI, 4, 1993, nr.5-6, p. 457-471. Despre «monopolul comercial otoman», mai pe larg B. Murgescu, *Avatarurile unui concept: monopolul comercial otoman asupra Ţărilor Române,* RI, '1, 1990, nr. 9-10, p. 819-845; idem, *Comerţ şi politică în relaţiile româno-otomane (secolele XVI-XVUT),* RI, 8,1997, nr. 9-10, p. 573-590. Bibliografia cercetărilor pe marginea momentului Mihai Viteazul este uriaşă, totuşi cele mai bune monografii de ansamblu dedicate marelui voievod rămân încă cela ale lui N. lorga *(Istoria lui Mihai Viteazul,* I-II, Bucureşti, 1935) şi P E Panaitescu *(Mihai Viteazul,* Bucureşti, 1936). Pentru cadrul internaţional, de consultat neapărat Al. Randa, *Pro Republica Christiana. Die Walachei im «langen» Türkenkrieg der katholischen Universalmächte (1593-1606),* München, 1964, V Cio- banu, *La cumpănă de veacuri. (Ţările române în contextul politicii poloneze la sfirşitul secolului alXVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea),* Iaşi, 1991, şi J. E Niederkom, *Die europäischen Machte und der «Lange Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II1593-1606,* Wien, 1993. în ceea ce priveşte motivaţiile acţiunii unificatoare a lui Mihai, cele două poziţii opuse au fost susţinute cel mai clar de St. Andreescu, *Restitutio Daciae,* I-III, Bucureşti, 1980, 1989, 1997, şi de C.

Rezachevici, *Gîndirea politică a lui Mihai Viteazul şi etapele planului de dobîndire a Moldovei,* în volumul colectiv *Mihai Viteazul. Culegere de studii,* Bucureşti, 1975, p. 51-73; recent dosarul dimensiunii etnice a unirii lui Mihai Viteazul a fost reluat într-o pledoarie pasionată, dar nu întotdeauna convingătoare, de I.-A. Pop, *Naţiunea română medievală. Solidarităţi etnice româneşti în secolele XIII-XVI,* Bucureşti, 1998. Pentru «redescoperirea» şi resemnificarea lui Mihai Viteazul în cultura română de masă a ultimelor 2 secole, se poate consulta M. L. Murgescu, *Trecutul între cunoaştere şi cultul eroilor patriei. Figura lui Mihai*

Viteazul în manualele şcolare de istorie (1831-1994), în *Mituri istorice româneşti.* Sub direcţia lui Lucian Boia, Bucureşti, 1995, p. 42-71. Referitor la relaţiile externe din secolul al XVII-lea, a se consulta mai ales Fl. Constantiniu, *De la Mihai Viteazul lafanarioţi: observaţii asupra politicii externe româneşti,* SMIM, VIII, 1975, p. 101-135, şi T. Gemil, *Ţările Române în contextul politic internaţional 1621-1672,* Bucureşti, 1979; despre aspectele economice, B. Murgescu, *Impactul conjuncturii europene asupra comerţului românesc în a doua jumătate a secolului alXVII-lea,* Rdl, 41,1988, nr. 5, p. 514-525 şi nr. 6, p. 587-596. Momentul 1711 l-am analizat mai pe larg în *Factorul popular în lupta antiotomană a Ţărilor Române. Un studiu de caz: 1711,* «Caietele Laboratorului de Studii Otomane, 1, 1990, p. 153-164. Pentru problema fanariotismului şi penetraţia levantină, a se vedea mai ales: *Symposium. Eépoque phanariote,* Salonique, 1974; V Cândea, *Intelectualul sud-est european în secolul al XVII-lea,* în *Raţiunea dominantă. Contribuţii la istoria umanismului românesc,* Cluj-Napoca, 1979, p. 225-326; A. Pippidi, *Phanar, Phanariotes, phanariotisme,* RESEE, XIII, 1975, nr. 2, p. 231-239; C. Papacostea-Danielopolu, *État actuel des recherches sur «l'époque phanariote»,* RESEE, XXI\£ 1986, nr. 3, p. 227-234; FL Constantiniu, *Cînd începe epoca fanariotă?,* SMIM, XI, 1992, p. 109-116. Referitor la influenţele orientale fundamentală rămâne şi azi lucrarea lui L. Şăineanu, *Influenţa orientală asupra limbii şi culturii române,* I-II, Bucureşti, 1900; pentru interferenţele artistice din perioada dominaţiei otomane, a se vedea mai nou R. Theo- dorescu, *Civilizaţia românilor între medieval şi modern. Orizontul imaginii (1550-1800),* I-H, Bucureşti, 1987. Datele referitoare la corner-- tul transilvănean în prima fază a stăpânirii habsburgice provin de la L. A. Demény, *Relaţiile comerciale ale Transilvaniei în lumina veniturilor vamale din anii 1717-1724,* Rdl, 23,1970, nr. 5, p. 989-998.

IL5. Ţările Române şi începuturile chestiunii orientale. Cercetările recente pe această problemă au insistat pe evoluţiile diplomatice care au afectat Ţările Române. Semnalăm dintre acestea: L. Boicu, *Geneza «chestiunii române» ca problemă internaţională,* Iaşi, 1975;

idem, *Principatele române în raporturile politice internaţionale (secolul al XVIII-leă),* Iaşi, 1986; P Cernovodeanu, *în vâltoarea primejdiilor.. Politica externă şi diplomaţia promovate de Constantin Brâncoveanu (1688-1714),* Bucureşti, *1997;* V Ciobanu, *La graniţa a trei imperii,* Iaşi, 1985. ,

Bogdan Murgescu
Romanian History – World History (600-1800)

SUMMARY

Questions about collective identities have acquired a central place in the Romanian culture, as well as in other small and/or peripheral countries, where people have all the reasons to be unsure about their being part of the main trends of historical development. In the particular case of Romania, these questions are especially bewildering, since Romania is geographically European, but economically rather backward when compared to the European standards, is part of the Christian civilization, but most of its population sticks to the Eastern (Orthodox) denomination, and has alternated in the past the affiliations between the Western political systems and the Byzantine, Ottoman and/or Soviet dominions. Under these circumstances, it is rather natural that there are a lot of complex questions about the place of the Romanian territories and of their various inhabitants in the broader world, about the factors which have shaped their individual and collective destiny. The author has started from the conviction that most answers to these questions have been given too often under the unbalanced empire of the immediate present, while an inquiry into the long-run determinations, although analytically relevant, has been either neglected, or just superficially undertaken. This book is an essay to fill up this need.

The first .part of the book is dedicated to the systematic comparison of historical structures. The author has tried to outline the basic patterns which have shaped the history of the Romanian territories throughout the Middle Ages and the Early Modern Period, and to compare them systematically with evolutions in other parts of Europe or in other parts of the world. The analysis focuses on the relationship between population, food production and alimentation, on the rural settlement patterns, on handicrafts, on urban life and com-

modity exchange, on social structures and the problem of “feudalism”, on state formation, on the problems of church organization

and religious life, and on the cultural patterns and mental settings, with a special stress on the way people perceived space and time, and identified themselves in the broader world.

While the first part is devoted mainly to the long-run structures, the second part studies the historical connections between the histoiy of the Romanian territories and evolutions in other parts of the world. The author has selected 5 major aspects of this complex interaction between local and more distant historical forces and processes: the relationship between local populations and the alogene peoples which came to the Romanian territories during the migrations, the international background which allowed the genesis of the medieval states of Wallachia and Moldavia during the 14th century, the patterns of the anti-Ottoman struggle of the Romanian Principalities, the main features and the pervasive effects of the Ottoman dominion over the Romanian Principalities, and the Romanian implications of the international confrontations during the first phases of the Eastern Question.

In the effort to analyze the past, the author was more than once compelled to amend the triumphalist and/or ethnocentric visions of the prevailing Romanian historiography. Yet, the main aim of this book was not to deconstruct historical myths, but to produce a balanced picture of the past and to answer to several questions of the present. The main conclusion of this book is that the backwardness which shapes many of the current problems and interrogations of modem Romania has deep roots in the past. In fact, the Romanian territories have never been one of the main pillars of world development, and the ancient discrepancies with respect to the Near East and to the Mediterranean world have just changed during the Middle Ages into a backwardness towards Western Europe. We have shown that these discrepancies were not confined to the economic realm, but can be evidenced in almost all sectors of life. While trying to estimate the role of the various factors, and without neglecting the significance of political and cultural shortcomings, we have come to the conclusion that during the Middle Ages and the Early Modem Period the low levels of agricultural productivity and population density had probably the most pervasive implications in the long-run.

Toate titlurile disponibile ale Editurii **Teora** vă sunt oferite de acum şi de

i

Deva,
<♦ Str. Libertăţii bl. 2

Baia Mare,
❖ Piaţa Păcii nr. 1

Bistriţa,
❖ Bd. Republicii nr. 12

Braşov,
❖ Str. N. Bălcescu nr. 14

Brăila,
❖ Magazin Dunărea (parter)

Bucureşti,
♦> Calea Moşilor nr. 211

Buzău,
❖ Piaţa Daciei nr. 1
Magazin Dacia

Cluj,
❖ Str. C. Brâncuşi nr. 1
❖ Str. luliu Maniu nr. 6
(parter)

Galaţi,
❖ Str. Domnească nr. 19
❖ Str. Brăilei, (blocurile A5 – A6)

Ploieşti,
Str. Emil Zola nr. 1

Sibiu,
❖ Piaţa Unirii nr. 12
❖ Piaţa Tineretului, bloc 5

Târgovişte,
❖ Bd. Prieteniei bl. H9
(parter)

Timişoara,
❖ Str. Bocşei nr. 3
Magazin Bega (parter)

VizitatiWWui^